

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજા વિરચિત

તારાદિભયદ્વાત્રિંશિકા

શબ્દશઃ વિવેચન

બાવીશમી બત્રીશી

વિવેચક : પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

महामहोपाध्याय श्रीमद् यशोविजयजु महाराज विरचित
द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका अंतर्गत

तारादित्रयद्वात्रिंशिका

शण्दशः विवेचन

✽ मूण ग्रंथकार तथा टीकाकार ✽

लघुहरिभद्रसूरि महामहोपाध्याय श्रीमद् यशोविजयजु महाराज

✽ आशीर्वाददाता ✽

व्याख्यानवाचस्पति, शासनप्रभावक स्व. प. पू. आचार्यदेवेश
श्रीमद् विजय रामचंद्रसूरीश्वरजु महाराज तथा
षड्दर्शनवेता प्राच्यनिक-प्रतिभाधारक स्व. प. पू. मुनिप्रवर
श्री मोहजितविजयजु महाराज तथा वर्तमान श्रुतमर्मज्ञाता
विद्वान प. पू. गणिवर्य श्री युगभूषणविजयजु महाराज

✽ विवेचनकार ✽

पंडितवर्य श्री प्रवीणचंद्र जीमजु मोता

⊙ संकलन-संशोधनकारिका ⊙

प. पू. भक्तिसूरीश्वरजु महाराजना समुदायना प्रशांतमूर्ति
गच्छाधिपति प. पू. प्रेमसूरीश्वरजु महाराजना आज्ञावर्तिनी
साध्वीजु सुरेन्द्रश्रीजु महाराजना शिष्या साध्वीजु जोधिरत्नाश्रीजु

: प्रकाशक :

ऋतार्थगंगा

प, जैन मर्चन्ट सोसायटी, इत्तेहपुरा रोड, पालडी, अमदावाद-७.

તારાદિત્રયદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન

❖ વિવેચનકાર ❖

પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

વીર સં. ૨૫૩૪ ❖ વિ. સં. ૨૦૬૪

આવૃત્તિ : પ્રથમ ❖ નકલ : ૫૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ૪૫-૦૦

卐 આર્થિક સહયોગ 卐

શ્રુતમર્મજ્ઞ પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી મહારાજ સાહેબના પ્રશિષ્ય પ. પૂ. શ્રી વિવેકચશવિજયજી મ. સા.ની તથા પ. પૂ. સા. શ્રી બોધિરત્નાશ્રીજીના શિષ્યા સા. દષ્ટિરત્નાશ્રીજીના સદુપદેશથી સુરત નિવાસી વલ્લભીપુરવાળા વસંતબેન હર્ષદરાય પ્રભુદાસ શાહ હ. મિનેશ, જિજ્ઞેશ, મોક્ષિત, જિનાર્ય તથા ભાવનગર નિવાસી નોંધણવદરવાળા ઉર્મિલાબેન ભૂપતરાય હઠીચંદ મહેતા હ. રાજુ, આગમ તરફથી આ પુસ્તક પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ લેવામાં આવેલ છે.

: મુખ્ય પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગીતાર્થગંગા

પ, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી, ફતેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

* મુદ્રક *

નવરંગ પ્રિન્ટર્સ

આસ્ટોડીયા, અમદાવાદ-૧. ફોન : (મો.) ૯૪૨૮૫૦૦૪૦૧ (ઘર) ૨૬૬૧૪૬૦૩

卐 : प्राप्तिस्थान :卐

* અમદાવાદ :

ગીતાર્થ ગંગા

૫, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી,
ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.
☎ (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૯૧૧, ૩૨૯૧૧૪૭૧

* મુંબઈ :

શ્રી નિકુંજભાઈ આર. ભંડારી

વિષ્ણુ મહલ, ત્રીજે માળે,
ગરવારે પેવેલીયનની સામે,
ડી-રોડ, ચર્ચગેટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૦.
☎ (૦૨૨) ૨૨૮૧૪૦૪૮

શ્રી લલિતભાઈ ધરમશી

૩૦૨, ચંદનબાળા એપાર્ટમેન્ટ,
જવાહરલાલ નહેરુ રોડ,
સર્વોદય પાર્શ્વનાથનગર,
જૈન દેરાસર પાછળ, મુલુંડ (વે), મુંબઈ-૮૦.
☎ (૦૨૨) ૨૫૬૮૦૬૧૪, ૨૫૬૮૬૦૩૦

* સુરત :

ડૉ. પ્રફુલભાઈ જે. શેઠ
ડી-૧, અર્પણ એપાર્ટમેન્ટ,
બાબુ નિવાસની ગલી,
ટીમલીયાવાડ, સુરત-૩૯૫૦૦૧.
☎ (૦૨૬૧) ૩૨૨૮૬૨૩

* BANGALORE :

Shri Vimalchandji

C/o. J. NEMKUMAR & COMPANY
Kundan Market, D. S. Lane,
Chickpet Cross, Bangalore-53.
☎ (080) (O) 22875262, (R) 22259925

શ્રી નટવરભાઈ એમ. શાહ (આફ્રિકાવાળા)
ફ્લેટ નં. ૫૦૧, બ્લોક-એ, રિદ્ધિવિનાયક ટાવર,
વિજયનગર રેલ્વે કોસિંગની પાસે, નારણપુરા,
અમદાવાદ-૧૩.

☎ (૦૭૯) ૨૭૪૭૮૫૧૨

શ્રી હિમાંશુભાઈ એન. શેઠ

એ-૨/૪૧, અશોક સમ્રાટ, ત્રીજે માળે,
દફતરી રોડ, ગૌશાળા લેન, બીના જ્વેલર્સની
ઉપર, મલાડ (ઈ.), મુંબઈ-૪૦૦૦૯૭.
☎ (૦૨૨) ૩૯૪૩૮૪૩૪
(મો.) ૯૩૨૨૨૬૪૮૫૧

* જામનગર :

શ્રી ઉદયભાઈ શાહ

C/o. મહાવીર અગરબત્તી વર્કસ
C-૭, સુપર માર્કેટ, જયશ્રી ટોકીઝની સામે,
જામનગર-૩૬૧૦૦૧.
☎ (૦૨૮૮) ૨૬૭૮૫૧૩

* રાજકોટ :

શ્રી કમલેશભાઈ દામાણી

“જિનાજ્ઞા”, ૨૭, કરણપરા,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧.
☎ (૦૨૮૧) ૨૨૩૩૧૨૦

પ્રકાશકીય

“ગીતાર્થ ગંગા”નું મુખ્ય લક્ષ્ય તો આપણા ઉપકારી પૂર્વાચાર્યો જેવા કે પ. પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ, પ. પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સાહેબ આદિ રચિત જૈનશાસ્ત્રોમાં પથરાયેલાં વિવિધ પરમાર્થભૂત તત્ત્વોનાં રહસ્યોનું નય, નિક્ષેપ, વ્યવહાર, નિશ્ચય સાપેક્ષ અર્થગાંભીર્યપૂર્ણ વિશ્લેષણ કરવાનું છે, જેથી શ્રી જૈનસંઘને તે તે પદાર્થોના સર્વાંગી બોધમાં સહાય મળે. આ કાર્ય અત્યંત વિસ્તારવાળું અને ગહન છે, ઘણાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો આમાં સહાય કરી રહ્યાં છે, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ પણ સૌ સૌને યોગ્ય કાર્યો સંભાળી રહ્યાં છે, તે અનુસાર કામ બહાર આવી રહ્યું છે અને ક્રમસર આવતું રહેશે. દરમ્યાન શ્રી સંઘમાંથી જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓ તથા શ્રાવકો-શ્રાવિકાઓ તરફથી એવી માંગ વારંવાર આવે છે કે પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ સાહેબનાં તથા પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી મહારાજ સાહેબનાં જુદા જુદા વિષયો પરનાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો તથા પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતાએ વિવિધ શાસ્ત્રીય વિષયો પર કરેલાં વિવેચનો છપાવીને તૈયાર કરવામાં આવે તો સકળ શ્રી સંઘને ચોક્કસ લાભદાયી નીવડે. આવી વિનંતીઓને લક્ષ્યમાં રાખીને ટ્રસ્ટે નક્કી કર્યું છે કે આવાં વ્યાખ્યાનો તથા વિવેચનોનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાં અને તેને માત્ર એક સંલગ્ન પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારવી. આ કામ ગીતાર્થ ગંગાના મુખ્ય લક્ષથી સહેજ ફંટાય છે, બોધની વિવિધતા અને સરળતાની દૃષ્ટિએ પણ ભિન્ન પ્રકારે છે, છતાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુ માટે હિતકારી હોવાથી તેમ જ અતિ માંગને કારણે ઉપર્યુક્ત વિનંતી લક્ષમાં રાખીને આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખેલ છે.

તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જીવો માટે આવાં પુસ્તકો સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આરાધનામાં ઉપયોગી થશે, તેવી આશા સહિત –

પ, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી,
ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

ટ્રસ્ટીગણ
ગીતાર્થ ગંગા

સર્વ હક્ક ગીતાર્થ ગંગા ટ્રસ્ટને આધીન છે.

ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત વ્યાખ્યાનના ગ્રંથો

ગુજરાતી

વ્યાખ્યાનકાર :- પ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી (મોટા પંડિત) મ. સા.

૧. આશ્રવ અને અનુબંધ   ૨. પુદ્ગલ વોસિરાવવાની ક્રિયા   ૩. ચારિત્રાચાર

વ્યાખ્યાનકાર :- પ. પૂ. ગણિવર્થ શ્રી યુગભૂષણવિજયજી (નાના પંડિત) મ. સા.

૧. યોગદંષ્ટિસમુચ્ચય
૨. કર્મવાદ કહિંકા
૩. સદ્ગતિ તમારા હાથમાં !
૪. દર્શનાચાર
૫. શાસન સ્થાપના
૬. અનેકાંતવાદ
૭. પ્રસ્નોત્તરી
૮. ચિત્તવૃત્તિ
૯. ચાલો, મોક્ષનું સાચું સ્વરૂપ સમજીએ
૧૦. મનોવિજય અને આત્મશુદ્ધિ
૧૧. ભાગવતી પ્રવ્રજયા પરિચય
૧૨. ભાવધર્મ ભાગ-૧ (પ્રણિધાન)
૧૩. ભાવધર્મ ભાગ-૨ (પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ)
૧૪. લોકોત્તર દાનધર્મ “અનુકંપા”
૧૫. કુદરતી આફતમાં જૈનનું કર્તવ્ય
૧૬. ધર્મરક્ષા પ્રવચન શ્રેણી ભાગ-૧

પ. પૂ. ગણિવર્થ શ્રી યુગભૂષણવિજયજી (નાના પંડિત) મ. સા. સંપાદિત

૧. શ્રાવકનાં બાર વ્રતોના વિકલ્પો

લેખક :- પ. પૂ. ગણિવર્થ શ્રી યુગભૂષણવિજયજી (નાના પંડિત) મ. સા.

૧. જૈનશાસન સ્વતંત્ર ધર્મ કે સંપ્રદાય ?

हिन्दी

व्याख्यानकार :- प. पू. गणिवर्य श्री युगभूषणविजयजी (नाना पंडित) म.सा.

1. जैनशासन स्थापना
2. चित्तवृत्ति
3. श्रावक के वारह व्रत एवं विकल्प
4. प्रश्नोत्तरी

लेखक :- प. पू. गणिवर्य श्री युगभूषणविजयजी (नाना पंडित) म.सा.

1. जिनशासन स्वतंत्र धर्म या संप्रदाय ?

संपादक :- प. पू. गणिवर्य श्री अरिहंतसागरजी महाराज साहब

1. पाक्षिक अतिचार

ENGLISH

Lecturer : H. H. GANIVARYA SHRI YUGBHUSHANVIJAYJI M. S.

1. Status of religion in modern Nation State theory

Author : H. H. GANIVARYA SHRI YUGBHUSHANVIJAYJI M. S.

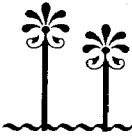
1. Is Jaina Order Independent Religion or Denomination ?

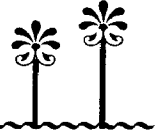
गीतार्थ गंगा द्वारा प्रकाशित अन्य पुस्तकोनी यादी

1. श्री समेतशिष्यरत्नोनी संवेदना संकलनकर्ता : ज्योतिषभाई शाह
2. श्री नवपद आराधना विधि संकलनकर्ता : ज्योतिषभाई शाह
3. स्वतंत्र भारतमां धर्म परतंत्र !!!!! (गुज.) संकलनकर्ता : धर्मतीर्थ रक्षा समिति
4. स्वतंत्र भारत में धर्म परतंत्र !!!!! (हिन्दी) संकलनकर्ता : धर्मतीर्थ रक्षा समिति
4. Right to Freedom of Religion !!!!! संकलनकर्ता : धर्मतीर्थ रक्षा समिति
(अंग्रेज)
5. 'रक्षाधर्म' अभियान (गुज.) संकलनकर्ता : धर्मतीर्थ रक्षा समिति
6. 'Rakshadharma' Abhiyaan (अंग्रेज) संकलनकर्ता : धर्मतीर्थ रक्षा समिति

गीतार्थ गंगा द्वारा प्रकाशित
विवेचनना ग्रंथो

गुजराती

विवेचनकार :- पंडितवर्य श्री प्रवीणचंद्र भीमजु मोता

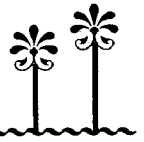
१. योगविंशिका शण्डशः विवेचन
२. अध्यात्मउपनिषत् प्रकरण शण्डशः विवेचन
३. अध्यात्ममतपरीक्षा शण्डशः विवेचन भाग-१
४. अध्यात्ममतपरीक्षा शण्डशः विवेचन भाग-२
५. अध्यात्ममतपरीक्षा शण्डशः विवेचन भाग-३
६. विंशतिविंशिका शण्डशः विवेचन पूर्वार्ध
७. विंशतिविंशिका शण्डशः विवेचन उत्तरार्ध
८. आराधक-विराधक चतुर्भंगी शण्डशः विवेचन
९. सम्यक्त्व षट्स्थान उपनिषत् शण्डशः विवेचन
१०. अध्यात्मसार शण्डशः विवेचन भाग-१
११. प्रतिमाशतक शण्डशः विवेचन भाग-१
१२. प्रतिमाशतक शण्डशः विवेचन भाग-२
१३. कूपदृष्टांत विशदीकरण शण्डशः विवेचन
१४. पंचसूत्र शण्डशः विवेचन भाग-१ (सूत्र १-२)
१५. सूत्रना परिणामदर्शक यत्नलेश भाग-१
१६. पंचसूत्र शण्डशः विवेचन भाग-२ (सूत्र ३-४-५)
१७. सामायाची प्रकरण शण्डशः विवेचन भाग-१
१८. सामायाची प्रकरण शण्डशः विवेचन भाग-२
१९. प्रतिमाशतक शण्डशः विवेचन भाग-३
२०. दानदात्रिंशिका-१ शण्डशः विवेचन
२१. मित्रादात्रिंशिका-२१ शण्डशः विवेचन
२२. योगशतक शण्डशः विवेचन
२३. पंचवस्तुक प्रकरण शण्डशः विवेचन भाग-१
२४. योगभेददात्रिंशिका-१८ शण्डशः विवेचन
२५. योगविवेकदात्रिंशिका-१८ शण्डशः विवेचन

૨૬. સાધુસામગ્ર્યદ્વાત્રિશિકા-૬ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૭. ભિક્ષુદ્વાત્રિશિકા-૨૭ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૮. દીક્ષાદ્વાત્રિશિકા-૨૮ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૯. યોગદૃષ્ટિની સજ્ઞાય શબ્દશઃ વિવેચન
૩૦. કેવલિભુક્તિવ્યવસ્થાપનદ્વાત્રિશિકા-૩૦ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૧. પાતંજલયોગલક્ષણવિચારદ્વાત્રિશિકા-૧૧ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૨. જ્ઞાનસાર શબ્દશઃ વિવેચન
૩૩. સંચારા પોરિસી સૂત્રનો ભાવાનુવાદ અને હિંસાષ્ટક શબ્દશઃ વિવેચન
૩૪. જિનમહત્ત્વદ્વાત્રિશિકા-૪ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૫. સમ્યગ્દૃષ્ટિદ્વાત્રિશિકા-૧૫ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૫. યોગલક્ષણદ્વાત્રિશિકા-૧૦ શબ્દશઃ વિવેચન.
૩૬. મુક્તિઅદ્વેષપ્રાધાન્યદ્વાત્રિશિકા-૧૩ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૭. અપુનર્બંધકદ્વાત્રિશિકા-૧૪ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૮. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૩૯. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૪૦. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૪૧. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૪૨. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૪૩. યતિલક્ષણસમુચ્ચય પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૪. દૈવપુરુષકારદ્વાત્રિશિકા-૧૭ શબ્દશઃ વિવેચન

**ગીતાર્થ ગંગા અંતર્ગત
ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથો**

૧. ધર્મતીર્થ ભાગ-૧

**‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથની તારાદિત્રયદ્વાત્રિંશિકાના
શબ્દશઃ વિવેચનના સંકલન-સંપાદનની વેળાએ પ્રાસ્તાવિક**

વિશ્વકલ્યાણકર શ્રી જિનશાસનના ગગનને જ્ઞાનાલોકથી પ્રકાશિત અને પ્રભાવિત કરનારા અનેક મહાપુરુષોમાં સ્વપરદર્શનનિષ્ણાત, પ્રકાંડ વિદ્વાન, વિસ્તૃત-સચોટ-સ્પષ્ટ-સંદેહમુક્ત સાહિત્યના સમર્થ સર્જક, સર્વનયમય વાણી વહાવનાર, ન્યાયવિશારદ, ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજાનું આગવું સ્થાન છે. જુદા જુદા બત્રીશ વિષયો ઉપર, વિષયવાર ૩૨-૩૨ અર્થગંભીર શ્લોકોથી કરાયેલ વિશદ છણાવટવાળો, તથા ૫૦૫૦ શ્લોક પ્રમાણ, અદ્ભુત, અધ્યયનીય, ‘તત્ત્વાર્થ દીપિકા’ નામની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિથી સમલંકૃત, આ ‘દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથ, પૂ. ઉપાધ્યાયજીની એક Master Piece - ઉત્તમ નમૂનારૂપ અમર કૃતિ છે.

જૈનાગમો ઉપર જબરજસ્ત ચિંતન-મનન કરી જિનાગમનાં રહસ્યોને તર્કબદ્ધ રીતે પ્રકાશિત કરનાર, સમર્થ શાસ્ત્રજ્ઞ, સૂરિપુંગવ પૂ. હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના મુમુક્ષુજનપ્રિય યોગશતક, યોગવિંશિકા, યોગબિંદુ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ઇત્યાદિ ગ્રંથરત્નોના પદાર્થો પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજાએ તર્કબદ્ધ રીતે, સંકલન સ્વરૂપે સમવતાર સ્વરૂપે અને સંવાદી સ્વરૂપે સંગ્રહિત કર્યા છે; જેમાં પ્રાજ્ઞ મુમુક્ષુઓને અતિ આકર્ષણ કરે તેવા મુખ્યત્વે ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’ ગ્રંથના પદાર્થોનો અનુપમ સંગ્રહ, તેના વિશદીકરણ અને વિવેચન સાથે આ ગ્રંથની ૨૦ થી ૨૪ એમ કુલ પાંચ દ્વાત્રિંશિકામાં કરેલ છે.

પૂર્વે ‘ગીતાર્થ ગંગા’ સંસ્થા દ્વારા ‘મિત્રાદૃષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા’નું પ્રકાશન થયું, ત્યારબાદ ‘તારાદિત્રયદ્વાત્રિંશિકા’ આ ગ્રંથનું ૨૨મું પ્રકરણ છે. આત્મવિકાસની યાત્રા બતાવતી આઠ દૃષ્ટિઓમાં પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓ મિથ્યાત્વઅવસ્થાયુક્ત હોવા છતાં મંદ મિથ્યાત્વને કારણે તેમાં રહેલા યોગીઓનો ગુણોનો સ્પષ્ટ વિકાસ જોવા મળે છે. અહીં ‘તારાદિત્રયદ્વાત્રિંશિકા’માં તારાદૃષ્ટિ, બલાદૃષ્ટિ અને દીપ્રાદૃષ્ટિ એમ ત્રણ દૃષ્ટિઓનું વર્ણન છે, જે સમ્યગ્દર્શનની પૂર્વેની ભૂમિકા છે. પ્રથમ ગુણસ્થાનકમાં સમાવિષ્ટ આત્મવિકાસ ચાર દૃષ્ટિમાં વિભક્ત

છે. અંતર્મુખ મુમુક્ષુને પોતાના મોહની તરતમતા સમજવા માટેના સ્પષ્ટ સંકેતો આ વિવેચનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

તારાદૃષ્ટિ :- દર્શનમોહનીયકર્મ મંદ થવાથી અને ભોગાદિનું તીવ્ર આકર્ષણ ઘટવાથી, યોગમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલા અને સ્વસ્થતાથી આત્મહિતની વિચારણા કરી શકે તેવા પ્રથમ દૃષ્ટિવાળા યોગીને તત્ત્વને જાણવાને અભિમુખ=તત્ત્વને જાણવા તરફ લઈ જતી, તત્ત્વની જિજ્ઞાસારૂપ બીજી 'તારાદૃષ્ટિ' પ્રગટે છે, જે અંતરંગ ચક્ષુરૂપ છે અને તત્ત્વપ્રાપ્તિનું પ્રબળ કારણ છે. જેમ ચક્ષુરહિતને માર્ગ જોવો શક્ય નથી, પરંતુ ચક્ષુથી જોનાર માર્ગને જોઈ શકે છે; તેમ યોગમાર્ગને જોવાને અનુકૂળ જિજ્ઞાસારૂપ અંતઃચક્ષુની પ્રાપ્તિ થવાને કારણે ક્રમે કરીને આ યોગી માર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી આ દૃષ્ટિમાં 'ચક્રબુદ્યાણં' એ 'નમુત્યુણં' સૂત્રનું પદ સંગત થાય છે.

બલાદૃષ્ટિ :- અંતરંગ ચક્ષુની પ્રાપ્તિ થવાથી, તત્ત્વની જિજ્ઞાસા પ્રગટેલ યોગી માર્ગે જવાનો યત્ન કરે છે અર્થાત્ તત્ત્વશુશ્રૂષાથી ક્રમે કરીને તત્ત્વ, અતત્ત્વના વિભાગ માટે ઉચિત યત્ન કરે છે, જેથી યોગમાર્ગની ભૂમિકાઓ દેખાતાં યોગમાર્ગ ઉપર ગમન કરે છે અને માર્ગ પર ગમન કરી યોગી તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેથી આ દૃષ્ટિમાં 'મગ્ગદ્યાણં' એ 'નમુત્યુણં' સૂત્રનું પદ સંગત થાય છે.

દીપ્રાદૃષ્ટિ :- યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ પછી તત્ત્વાતત્ત્વના વિભાગનો વિશેષરૂપે ભેદ કરવાની ઇચ્છા દીપ્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીને પ્રગટે છે, જે સૂક્ષ્મતત્ત્વને પકડવાના પ્રયાસરૂપ છે, જે અવશ્ય તત્ત્વબોધમાં વિશ્રાંત થશે. આ દૃષ્ટિમાં તત્ત્વચિંતન એ શરણ છે. ચારે બાજુથી થતા મોહરાજાના ત્રાસદાયક હુમલાઓમાંથી બચાવનાર તત્ત્વચિંતન જ છે. માટે તત્ત્વચિંતન જ શરણ છે, અને આ દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવોનું તત્ત્વશ્રવણ મર્મસ્પર્શી હોવાથી મોહની ગાઢ અસરથી તેઓ મુક્ત થયા છે, તેથી તેમને શરણ મળી ગયું છે. તેથી 'નમુત્યુણં' સૂત્રનું 'સરણદ્યાણં' પદ આ દૃષ્ટિમાં સંગત થાય છે.

આ દૃષ્ટિ સુધીનો વિકાસ પામેલા જીવમાં પણ હજુ સૂક્ષ્મબોધ નથી, તેથી સમ્યક્ત્વ નથી; પરંતુ તત્ત્વશ્રવણગુણ સામગ્રી એકત્રિત થતાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ

કરાવશે. વળી હજુ અવેદસંવેદપદનું પ્રાબલ્ય છે, તેથી વિપર્યાસ વર્તે છે, યથાર્થ બોધ થતો નથી. તેથી ગ્રંથકારશ્રી આ બત્રીશીના અંતે અવેદસંવેદપદને જીતવા માટે સત્સંગ અને આગમને ઉપાયરૂપે બતાવે છે.

યોગમાર્ગસંદર્શક ગુરુવર્યોની સતત વરસતી દિવ્ય કૃપાવૃષ્ટિ અને નિર્મળ અમીદૃષ્ટિથી, અને યોગમાર્ગમર્મજ્ઞ અને મને યોગમાર્ગનો બોધ કરાવવામાં ધર્મબોધકર એવા સ્વ. પ. પૂ. મોટા પંડિત મહારાજ પૂ. મોહજિતવિજયજી મહારાજએ જગાડેલી જ્ઞાનયોગની સાધનાની રુચિથી, પ. પૂ. હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને પ. પૂ. યશોવિજયજી મહારાજના સંવેગવર્ધક યોગગ્રંથોના અભ્યાસમાં નિરંતર મારો યત્ન થતો રહ્યો. મારું જંઘાબળ ક્ષીણ થતાં મારે અમદાવાદ મુકામે સ્થિરવાસ કરવાનું થયું. ત્યાં સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞાસંપન્ન, સતત યોગગ્રંથોના પઠન-પાઠનમાં રત, પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ પાસે અધ્યયન કરતાં કરતાં તેમની પ્રેરણા અને કૃપાથી, તેઓશ્રી જૈનશાસનના જ્ઞાનનિધિને અજવાળીને જે યોગમાર્ગને જગત સમક્ષ વહેતો મૂકવાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે, તે ગ્રંથોના શબ્દશઃ વિવેચનનું લેખનકાર્ય કરી તેની સંકલના કરવાની પુણ્ય તક પ્રાપ્ત થઈ, જેના કારણે નાદુરસ્ત તબિયતમાં પણ પ્રસન્નતા જળવાઈ રહી. ખરેખર ! મારા જીવનમાં ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે સ્વાધ્યાયરૂપી સંજીવનીએ ઔષધનું કાર્ય કરેલ છે. આ શ્રુતભક્તિનું કાર્ય યોગમાર્ગમાં મને રત બનાવી અંતે મને પૂર્ણ બનાવે, તેવી યોગીનાથ પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના કરું છું.

આ ગ્રંથના ગુજરાતી વિવરણના પ્રૂફસંશોધનના કાર્યમાં શ્રુતોપાસક, શ્રુતભક્તિકારક, સુશ્રાવક શ્રી શાંતિલાલ શિવલાલ શાહનો સુંદર સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે અને સાધ્વીજી દૃષ્ટિરત્નાશ્રીનો તથા સાધ્વીજી આર્જવરત્નાશ્રીનો આ ગ્રંથના સર્જનમાં સુંદર સહાયકભાવ પ્રાપ્ત થયો છે.

‘દ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથનું વિવરણ લખવામાં કે સંકલન-સંશોધનાદિ કાર્યમાં છન્નસ્થતાને કારણે તરણતારણ શ્રી જિનેશ્વર દેવોની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ પદાર્થનું નિરૂપણ થયેલ હોય તો ‘મિચ્છા મિ દુક્કડં’ માંગું છું.

પ્રાંતે આત્મપરિણતિની નિર્મળતા માટે કરાયેલ ગ્રંથના પઠન-પાઠન-શ્રવણ-મનન-ચિંતન-નિદિધ્યાસનથી હું પણ યોગમાર્ગને પ્રાપ્ત કરી પૂર્ણ બનું અને

સાધક જીવો પ્રથમ ગુણસ્થાનકરૂપ મિથ્યાત્વઅવસ્થાની આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓનું માર્મિક જ્ઞાન કરે, સાધનાની ગેરસમજ દૂર કરે, અને ભવભીરુ જિજ્ઞાસુ જીવો સમ્યક્બોધ પામી ગુણોને પ્રાપ્ત કરી, અનુક્રમે સ્વદોષોને દૂર કરી, અવેદ્યસંવેદ્યપદ ઉપર વિજય મેળવી વેદ્યસંવેદ્યપદ પ્રાપ્ત કરી, વહેલામાં વહેલા પરમપદના માર્ગે આગળ વધી પરમ અને ચરમ વિશ્રાંતિસ્થાનને પામો, એ જ અંતરની શુભકામના.

◆ ‘કલ્યાણમસ્તુ સર્વજીવાનામ્’ ◆

વિ. સં. ૨૦૬૪, માગશર
સુદ-૧૧, મૌન એકાદશી,
તા. ૨૦-૧૨-૨૦૦૭, ગુરુવાર
૩૦૨, વિમલવિહાર,
સરસ્વતી સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

વૈરાગ્યવારિધિ પ. પૂ. ભક્તિસૂત્રીશ્વરજી મહારાજાના
પટ્ટાલંકાર ગચ્છાધિપતિ પ. પૂ. પ્રેમસૂત્રીશ્વરજી
મહારાજાનાં આજ્ઞાવર્તિની સાધ્વીજી જય-લાવણ્ય-
દેમશ્રીજી મ. સા. નાં શિષ્યા તપસ્વીરત્ના
સ્વાધ્યાયપ્રિયા પ. પૂ. સા. સુરેન્દ્રશ્રીજી મ. સા.
નાં શિષ્યા ભવવિરહેચ્છુ સાધ્વીશ્રી બોધિરત્નાશ્રીજી

‘દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકા’ ગ્રંથની બાવીશમી ‘તારાદિત્રયદ્વાત્રિંશિકા’ના પદાર્થોની સંકલના

‘મિત્રાદૃષ્ટિ’ નામની પૂર્વદ્વાત્રિંશિકા-૨૧માં ગ્રંથકારશ્રીએ મિત્રાદૃષ્ટિનું વર્ણન કર્યું. પ્રસ્તુત દ્વાત્રિંશિકામાં તારાદૃષ્ટિ, બલાદૃષ્ટિ અને દીપ્તિદૃષ્ટિનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

તારાદૃષ્ટિ :-

તારાદૃષ્ટિમાં મિત્રાદૃષ્ટિ કરતાં તત્ત્વમાર્ગનો બોધ કંઈક સ્પષ્ટ હોય છે. તેના કારણે નિયમ નામનું યોગાંગ પ્રગટે છે અને આત્મકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ અર્થે કરાતા અનુષ્ઠાનમાં ઉદ્વેગ નામનો દોષ જાય છે. વળી, મિત્રાદૃષ્ટિ કરતાં કંઈક સ્પષ્ટ બોધ થયેલો હોવાને કારણે વિશેષ તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા પ્રગટે છે. તારાદૃષ્ટિમાં ચક્ષુની કીકી જેવો બોધ હોય છે અર્થાત્ જેમ ચક્ષુમાં રહેલી કીકી જેની સારી હોય તેને બાહ્ય પદાર્થો દેખાય છે, તેમ તારાદૃષ્ટિમાં થયેલો બોધ કંઈક યોગમાર્ગને દેખાડે છે. તેથી અધિક યોગમાર્ગ જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય છે. આથી યોગમાર્ગને જોવાની ચક્ષુ મળી તે બતાવવા માટે બીજી દૃષ્ટિનું નામ તારાદૃષ્ટિ છે.

વળી તારાદૃષ્ટિમાં યોગમાર્ગ પ્રત્યે અવિચ્છિન્ન પ્રીતિ હોય છે, ભાવયોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન હોય છે અને શક્તિ અનુસાર ભક્તિ હોય છે, તથા અશુભ પ્રવૃત્તિ નહિ હોવાને કારણે ‘હવે સંસારમાં મને અનર્થો પ્રાપ્ત થશે’ તેવો અત્યંત ભય હોતો નથી. વળી, ધર્મ પ્રત્યે અત્યંત આદર હોવાને કારણે ઉચિત ક્રિયાઓની હાનિ થતી નથી અને અજાણતાં પણ અત્યંત અનુચિત પ્રવૃત્તિ થતી નથી, સદ્અનુષ્ઠાનમાં પોતાનાથી થતા પ્રમાદ માટે ત્રાસ વર્તે છે, પોતાની ભૂમિકાથી અધિક યોગમાર્ગ જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય છે અને શિષ્ટ પુરુષોને પ્રમાણ કરીને સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ હોય છે.

બલાદૃષ્ટિ :-

બલાદૃષ્ટિમાં તારાદૃષ્ટિ કરતાં તત્ત્વમાર્ગનો બોધ કંઈક વધુ સ્પષ્ટ હોય છે. તેના કારણે સ્થિરસુખાસન નામનું યોગાંગ પ્રગટે છે. બલાદૃષ્ટિમાં તત્ત્વનું દર્શન દૃઢ હોવાને કારણે તત્ત્વને સાંભળવાની ઇચ્છા ઉત્કટ હોય છે અને

યોગમાર્ગમાં ક્ષેપ દોષ હોતો નથી. આ દૃષ્ટિવાળા જીવોને જીવન જરૂરિયાતની સામગ્રીની પ્રાપ્તિથી સંતોષ હોય છે અને તેથી સ્થિર સુખી જીવન હોય છે.

પહેલી બે દૃષ્ટિ કરતાં ત્રીજી દૃષ્ટિમાં બલવાન બોધ હોય છે, તેથી તેનું નામ બલાદૃષ્ટિ છે. બલવાન બોધ હોવાને કારણે આ દૃષ્ટિવાળા યોગીઓને અર્થપ્રયોગમાત્રમાં પ્રીતિ હોય છે અર્થાત્ સદ્અનુષ્ઠાન કરવા માત્રથી સંતોષ હોતો નથી, પણ તે સદ્અનુષ્ઠાનોથી પરિણામની નિષ્પત્તિ થાય તે રીતે અનુષ્ઠાન કરવામાં પ્રીતિ હોય છે, અને તેનું કારણ પૂર્વની બે દૃષ્ટિ કરતાં બલાદૃષ્ટિમાં બલવાન બોધ છે.

દીપ્રાદૃષ્ટિ :-

દીપ્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓ શુભભાવોની વૃદ્ધિ માટે યત્ન કરતા હોય છે અને પોતાનામાં વર્તતા અશુભ ભાવોને કાઢવા માટે યત્ન કરતા હોય છે, તથા પ્રગટ થયેલા શુભ ભાવોને સ્થિર કરવા માટે યત્ન કરતા હોય છે. આ પ્રકારના ભાવપ્રાણાયામમાં તેઓ યત્ન કરતા હોય છે, અને પ્રકૃતિ પ્રશાંત પરિણામવાળી હોવાને કારણે યોગમાર્ગમાં ઉત્થાન દોષ હોતો નથી, તેથી ઉપશમભાવપૂર્વક સદ્અનુષ્ઠાન કરી શકે છે. વળી તત્ત્વશ્રવણ નામનો ગુણ પ્રગટેલો હોય છે, જેથી તત્ત્વાતત્ત્વના વિવેક માટે શક્તિના પ્રકર્ષથી યત્ન કરે એવી નિર્મળ બુદ્ધિ હોય છે.

આમ છતાં, દીપ્રાદૃષ્ટિવાળા જીવોને સૂક્ષ્મબોધ નથી. તેથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ નથી, તોપણ સામગ્રી મળે તો સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ સુલભ થાય તેવા પ્રકારનો તત્ત્વશ્રવણ ગુણ હોય છે. આ દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીઓને પોતાના પ્રાણ કરતાં ધર્મનું મહત્ત્વ અધિક હોય છે.

આ ચારેય દૃષ્ટિઓમાં રહેલા જીવોને યોગમાર્ગનો બોધ હોવા છતાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ એવું બલવાન છે કે જેથી આટલો યોગમાર્ગનો બોધ થવા છતાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ નિવર્તન પામતું નથી; અને જે કાંઈ યોગમાર્ગનો બોધ થયો છે, તે અંશથી તે વેદ્યસંવેદ્યપદરૂપ છે, તોપણ વેદ્યસંવેદ્યપદ કરતાં અવેદ્યસંવેદ્યપદની અધિકતા છે, તેથી વેદ્યસંવેદ્યપદ અતાત્વિક છે.

વેદ્યસંવેદ્યપદ એટલે પદાર્થનો યથાર્થ બોધ, અને તે યથાર્થબોધ સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે. તેની પૂર્વે ચાર દૃષ્ટિ સુધી અવેદ્યસંવેદ્યપદ હોય છે. આથી તત્ત્વમાર્ગમાં

ચાર દૃષ્ટિ સુધી વિપર્યાસ વર્તે છે, તેથી સૂક્ષ્મબોધ નહિ હોવાને કારણે સદ્અનુષ્ઠાનથી પુણ્યબંધ પણ પાપાનુબંધી થાય છે, અને વૈરાગ્યથી જે યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પણ મોહગર્ભિત વૈરાગ્યવાળી હોય છે, અને સંસારની પાપની પ્રવૃત્તિ જે કંઈ થાય છે તે સાનુબંધ થાય છે. ફક્ત, યોગમાર્ગની બહાર રહેલા જીવોને થતો પુણ્યબંધ એકાંતે પાપાનુબંધી હોય છે, જ્યારે ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોને થતો પુણ્યબંધ વિશેષ પ્રકારે પાપાનુબંધી હોવા છતાં કંઈક પુણ્યાનુબંધી પણ હોય છે, પરંતુ પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય અલ્પમાત્રામાં હોવાથી ગ્રંથકારે તેની વિવક્ષા કરી નથી.

પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોને સાચી શ્રદ્ધાથી યુક્ત બોધના કારણે તાત્ત્વિક વૈરાગ્ય હોવા છતાં અવેદસંવેદપદને કારણે તે વૈરાગ્ય મોહગર્ભિત પણ છે, અને વેદસંવેદપદ કરતાં અવેદસંવેદપદ અધિક હોવાથી તેને આશ્રયીને ગ્રંથકારે તે જીવોને મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય છે, તેમ કહેલ છે; અને ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોની સંસારની પાપની પ્રવૃત્તિ કંઈક શિથિલ હોવાના કારણે તેટલા અંશથી પાપાનુબંધી નહિ હોવા છતાં, અવેદસંવેદપદને કારણે વર્તતા વિપર્યાસ અંશને આશ્રયીને તેઓની પાપપ્રવૃત્તિ સાનુબંધ છે, તેમ ગ્રંથકારે કહેલ છે.

આ ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવો સદ્પુરુષના યોગથી અને આગમના યોગથી અવેદસંવેદપદને જીતી શકે છે. તેથી તેઓને અવેદસંવેદપદ જીતવા માટે ગ્રંથકારે પ્રસ્તુત બત્રીશીના અંતે પ્રેરણા કરી છે.

છન્નસ્થતાના કારણે આ ગ્રંથના વિવેચનમાં વીતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ જાણતાં-અજાણતાં કંઈ પણ લખાયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે 'મિચ્છા મિ દુક્કડં' માંગુ છું.

વિ. સં. ૨૦૧૪,
માગશર સુદ-૧૧, મૌન એકાદશી,
તા. ૨૦-૧૨-૨૦૦૭, ગુરુવાર
૩૦૨, વિમલવિહાર,
સરસ્વતી સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

- પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

❧ અનુક્રમણિકા ❧

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૧ થી ૯.	I તારાદૃષ્ટિનું વર્ણન :	૧ થી ૨૫
૧.	તારાદૃષ્ટિનું સ્વરૂપ.	૧-૩
૨.	નિયમોનું સ્વરૂપ.	૪-૫
૩.	શૌચભાવનાનું ફળ.	૫-૯
૪.	સંતોષ, સ્વાધ્યાય, તપ અને દેવતાપ્રણિધાનનું ફળ.	૯-૧૩
૫.	યોગના ઉપકારી નિયમોમાં ૨૧ તારાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓ.	૧૩-૧૫
૬.	તારાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓની યોગકથાવિષયક પ્રીતિ અને ભાવયોગીઓના બહુમાનનું સ્વરૂપ અને ફળ.	૧૫-૧૭
૭.	તારાદૃષ્ટિવાળા યોગીની ઉચિત પ્રવૃત્તિ.	૧૭-૨૦
૮.	તારાદૃષ્ટિવાળા યોગીની જિજ્ઞાસા અને ઉચિત પ્રવૃત્તિઓમાં થતી પોતાની ત્રુટિનો સંત્રાસ.	૨૦-૨૨
૯.	તારાદૃષ્ટિવાળા યોગીનો તત્ત્વવિષયક મધ્યસ્થભાવ.	૨૩-૨૫
૧૦ થી ૧૫.	II બલાદૃષ્ટિનું વર્ણન :	૨૫ થી ૩૯
૧૦.	બલાદૃષ્ટિનું સ્વરૂપ.	૨૫-૨૮
૧૧.	બલાદૃષ્ટિમાં વર્તતા સ્થિર સુખાસનનું સ્વરૂપ.	૨૮-૩૧
૧૨.	બલાદૃષ્ટિમાં વર્તતા સ્થિર સુખાસનનું ફળ.	૩૧-૩૩
૧૩.	બલાદૃષ્ટિમાં વર્તતા શુશ્રૂષાગુણનું સ્વરૂપ.	૩૩-૩૪
૧૪.	(i) શુશ્રૂષાગુણ વિના શાસ્ત્રશ્રવણની ક્રિયા અફળ. (ii) શ્રવણના અભાવમાં પણ શુશ્રૂષાગુણથી કર્મક્ષયની પ્રાપ્તિ.	૩૫-૩૯

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૧૫.	બલાદૃષ્ટિમાં વર્તતા અક્ષેપગુણને કારણે યોગની પ્રવૃત્તિમાં કુશળપણું.	૩૭-૩૯
૧૬ થી ૩૨.	III દીપ્રાદૃષ્ટિનું વર્ણન :	૩૯ થી ૯૯
૧૬.	દીપ્રાદૃષ્ટિનું સ્વરૂપ.	૩૯-૪૨
૧૭.	ભાવપ્રાણાયામનું સ્વરૂપ.	૪૨-૪૫
૧૮.	ભાવપ્રાણાયામનું કાર્ય.	૪૫-૫૪
૧૯.	ભાવપ્રાણાયામમાં વર્તતા રેચન, કુંભન અને પૂરણનું સ્વરૂપ.	૫૪-૫૬
૨૦.	દીપ્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓને પ્રાણથી પણ ધર્મનું અધિક મહત્ત્વ.	૫૭-૫૯
૨૧.	પ્રાણથી પણ ધર્મના અધિક મહત્ત્વનું ફળ.	૫૯-૬૨
૨૨.	તત્ત્વશ્રવણગુણના કારણે યોથી દૃષ્ટિવાળા યોગીઓની ગુરુભક્તિ અને તેનું ફળ.	૬૩-૬૬
૨૩.	યોથી દૃષ્ટિવાળા યોગીઓમાં પણ સૂક્ષ્મબોધનો અભાવ.	૬૬-૬૮
૨૪.	ચારે દૃષ્ટિઓમાં વર્તતા અવેદ્યસંવેદ્યપદ અને અંશથી પ્રગટેલા વેદ્યસંવેદ્યપદનું સ્વરૂપ.	૬૮-૭૧
૨૫.	વેદ્યસંવેદ્યપદનું લક્ષણ.	૭૨-૭૫
૨૬.	વેદ્યસંવેદ્યપદનું વિશેષ સ્વરૂપ.	૭૫-૮૨
૨૭.	(i) અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં રહેલ અપાયશક્તિનું માલિન્ય. (ii) અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં પાપાનુબંધીપુણ્યની પ્રાપ્તિ.	૮૨-૮૫
૨૮.	ચાર દૃષ્ટિ સુધી અવેદ્યસંવેદ્યપદ હોવાને કારણે વૈરાગ્ય પણ મોહથી ગર્ભિત.	૮૫-૮૭

શ્લોક નં.	વિષય	પાના નં.
૨૯.	અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં નિરનુબંધ પુણ્યની પ્રાપ્તિ અને સાનુબંધ પાપની પ્રાપ્તિ.	૮૭-૯૦
૩૦.	અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં વર્તતા વિપર્યાસનું સ્વરૂપ.	૯૦-૯૩
૩૧.	અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં વર્તતા વિપર્યાસનું સ્વરૂપ.	૯૩-૯૫
૩૨.	અવેદ્યસંવેદ્યપદને જીતવાનો ઉપાય.	૯૫-૯૯
* * *		

ॐ ह्रीं अर्हं नमः ।
ॐ ह्रीं श्रीशङ्खेश्वरपार्थनाथाय नमः ।
ऐं नमः ।

न्यायविशारद-न्यायाचार्य-श्रीमद्यशोविजयोपाध्यायविरचिता
स्वोपज्ञवृत्तियुता

द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका

अन्तर्गत

तारादित्रयद्वात्रिंशिका-२२

पूर्व द्वात्रिंशिका સાથે સંબંધ :-

મિત્રાનિરૂપણાનન્તરં તારાદિત્રયં નિરૂપયન્નાહ -

અર્થ :-

મિત્રાદૃષ્ટિના નિરૂપણ પછી તારાદિ ત્રય દૃષ્ટિઓનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે -

-: તારાદૃષ્ટિ :-

શ્લોક :-

તારાયાં તુ મનાક્ સ્પષ્ટં દર્શનં નિયમાઃ શુભાઃ ।

અનુદ્વેગો હિતારમ્ભે જિજ્ઞાસા તત્ત્વગોચરા ॥૧॥

અન્વયાર્થ :-

તારાયાં તુ=વળી તારાદૃષ્ટિમાં દર્શનં=દર્શન મનાક્ સ્પષ્ટં=થોડું સ્પષ્ટ છે=મિત્રાદૃષ્ટિ કરતાં થોડું વધારે સ્પષ્ટ છે, નિયમાઃ શુભાઃ=નિયમો પ્રશસ્ત છે,

હિતારમ્ભે અનુદ્વેગો=હિતના આરંભમાં અનુદ્વેગ છે, તત્ત્વગોચરા જિજ્ઞાસા= તત્ત્વવિષયક જિજ્ઞાસા છે. ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી તારાદૃષ્ટિમાં દર્શન થોડું સ્પષ્ટ છે, નિયમો પ્રશસ્ત છે, હિતના આરંભમાં અનુદ્વેગ છે, તત્ત્વવિષયક જિજ્ઞાસા છે. ॥૧॥

ટીકા :-

તારાયામિતિ-તારાયાં પુનર્વૃષ્ટૌ, મનાગ્=ઇષત્ સ્પષ્ટં મિત્રાપેક્ષયા દર્શનં, શુભાઃ= પ્રશસ્તાઃ, નિયમા વક્ષ્યમાણા ઇચ્છાદિરૂપાઃ, તથા હિતારમ્ભે પારલૌકિકપ્રશસ્તા- નુષ્ઠાનપ્રવૃત્તિલક્ષણેઽનુદ્વેગઃ, તથા=તત્ત્વગોચરા=તત્ત્વવિષયા જિજ્ઞાસા=જ્ઞાતુમિચ્છા, અદ્વેષત એવ તત્પ્રતિપત્ત્યાનુગુણ્યાત્ ॥૧॥

ટીકાર્થ :-

તારાયાં ..... તત્પ્રતિપત્ત્યાનુગુણ્યાત્ વળી તારાદૃષ્ટિમાં મિત્રાદૃષ્ટિની અપેક્ષાએ દર્શન મનાક્=કંઈક, સ્પષ્ટ છે. આગળમાં કહેવાશે એવા ઈચ્છાદિરૂપ નિયમો શુભ છે=પ્રશસ્ત છે, અને પરલોકસંબંધી પ્રશસ્ત અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ હિતના આરંભમાં અનુદ્વેગ છે=કષ્ટસાધ્યતાજ્ઞાનજન્ય આળસરૂપ જે ઉદ્વેગ, તેનો અભાવ છે, અને તત્ત્વગોચરા=તત્ત્વવિષયક જાણવાની ઈચ્છારૂપ જિજ્ઞાસા છે; કેમ કે અદ્વેષથી જ=તત્ત્વ પ્રત્યેના અદ્વેષથી જ, તત્પ્રતિપત્તિ અનુગુણપણું છે=તત્ત્વના સ્વીકારનું અભિમુખપણું છે. ॥૧॥

ભાવાર્થ :-

તારાદૃષ્ટિનું સ્વરૂપ :-

મિત્રાદૃષ્ટિ કરતાં તારાદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત યોગીનો બોધ કેવો હોય છે ? અને કયા કયા ગુણો તેને પ્રાપ્ત થાય છે ? તે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જણાવે છે.

તારાદૃષ્ટિનું દર્શન=બોધ :- મિત્રાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીને યોગમાર્ગનો પ્રારંભિક અલ્પ બોધ થયેલો, જેના કારણે તે યોગીને તત્ત્વની રુચિ પ્રગટ થઈ હતી. અહીં

તારાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીનો બોધ મિત્રાદૃષ્ટિ કરતાં કંઈક સ્પષ્ટ છે, તેથી મિત્રાદૃષ્ટિ કરતાં અધિક બોધવાળી આ તારાદૃષ્ટિ છે.

પ્રશસ્ત નિયમો :- મિત્રાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીને ઇચ્છાદિ ચાર પ્રકારના યમમાંથી કોઈક યમ ગુણ પ્રગટેલો હોય છે, તેમ તારાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીને ઇચ્છાદિ ચાર પ્રકારના નિયમમાંથી કોઈક નિયમ ગુણ પ્રગટે છે.

હિતના આરંભમાં અનુદ્વેગ :- મિત્રાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીમાં આત્મકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં અખેદ નામનો ગુણ હોય છે. તેથી ધર્મનું કોઈ પણ અનુષ્ઠાન કરવાનું આવે ત્યારે તેઓને ખેદ નથી થતો, પરંતુ ઉત્સાહથી પ્રવૃત્તિ હોય છે. આમ છતાં કષ્ટસાધ્યતાનું જ્ઞાન થાય તો તે અનુષ્ઠાન કરતી વખતે મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીને ઉદ્વેગ પણ આવી શકે, જ્યારે તારાદૃષ્ટિવાળા યોગીને પારલૌકિક અનુષ્ઠાનમાં ઉદ્વેગ દોષ હોતો નથી. તેથી જે અનુષ્ઠાન પોતાના હિતનું કારણ છે, તે અનુષ્ઠાન કષ્ટસાધ્ય છે તેવું જણાય, તોપણ પ્રમાદ વિના સ્વશક્તિઅનુસાર તે અનુષ્ઠાન સેવવા માટે યત્ન કરે છે, અને કષ્ટસાધ્ય અનુષ્ઠાનમાં યત્ન કરતાં કરતાં ક્યારેક પ્રમાદ થઈ જાય તો આ યોગીને સંત્રાસ થાય છે, કે 'હા ! વિરાધકોડહં' અર્થાત્ 'હા ! હું વિરાધક છું,' જેથી મારા હિતકારી અનુષ્ઠાનમાં સમ્યગ્ યત્ન કરી શકતો નથી, આવો સંત્રાસ થાય છે, પરંતુ ક્યારેય તે અનુષ્ઠાનને રાજવેઠની જેમ કરતો નથી.

તત્ત્વવિષયક જિજ્ઞાસા :- મિત્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીને તત્ત્વવિષયક અદ્વેષ હતો, તેથી તત્ત્વ સાંભળવાની પ્રવૃત્તિ તેને પ્રીતિનું કારણ બનતી હતી. આમ છતાં મિત્રાદૃષ્ટિમાં જિજ્ઞાસા ગુણ પ્રગટ થયેલો નથી; કેમ કે જિજ્ઞાસાને અનુકૂળ એવો કંઈ જ બોધ મિત્રાદૃષ્ટિમાં નથી, જ્યારે તારાદૃષ્ટિમાં મિત્રાદૃષ્ટિ કરતાં કંઈક અધિક બોધ થયો છે. તેથી તે સામાન્ય બોધને કારણે વિશેષને જાણવાની જિજ્ઞાસા આ દૃષ્ટિમાં થાય છે, જે જિજ્ઞાસા તત્ત્વ પ્રત્યેના અદ્વેષપૂર્વક તત્ત્વના સ્વીકારને અનુકૂળ પરિણામવાળી છે. તેથી આવા યોગીઓને તત્ત્વ સાંભળવાની સામગ્રી મળે તો ધીરે ધીરે અતત્ત્વની નિવૃત્તિ થાય છે અને તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥૧૧॥

અવતરણિકા :-

તારાદૃષ્ટિમાં પ્રગટ થતા નિયમોનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

શ્લોક :-

નિયમાઃ શૌચસન્તોષૌ સ્વાધ્યાયતપસી અપિ ।

દેવતાપ્રણિધાનં ચ યોગાચાર્યૈરુદાહતાઃ ॥૨॥

અન્વયાર્થ :-

શૌચસન્તોષૌ=શૌચ, સંતોષ સ્વાધ્યાયતપસી=સ્વાધ્યાય, તપ દેવતાપ્રણિધાનં
ચ=અને દેવતાપ્રણિધાન=ઈશ્વરનું પ્રણિધાન યોગાચાર્યૈઃ=યોગાચાર્યો વડે
નિયમાઃ ઉદાહતાઃ=નિયમો કહેવાયા છે. ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

શૌચ, સંતોષ, સ્વાધ્યાય, તપ અને ઈશ્વરપ્રણિધાન યોગાચાર્યો વડે
નિયમો કહેવાયા છે. ॥૨॥

ટીકા :-

નિયમા ઇતિ-શૌચં=શુચિત્વં, તદ્દ્વિવિધં, બાહ્યમાભ્યન્તરં ચ, બાહ્યં મૃજ્જલાદિભિઃ
કાયપ્રક્ષાલનં, આભ્યન્તરં મૈત્ર્યાદિભિશ્ચિત્તમલપ્રક્ષાલનં, સન્તોષઃ=સન્તુષ્ટિઃ,
સ્વાધ્યાયઃ પ્રણવપૂર્વાણાં મન્ત્રાણાં જપઃ, તપઃ કૃચ્છ્રચાન્દ્રાયણાદિ, દેવતાપ્રણિધાન-
મીશ્વરપ્રણિધાનં સર્વક્રિયાણાં ફલનિરપેક્ષતયા ઈશ્વરસમર્પણલક્ષણં, એતે
યોગાચાર્યૈઃ=પતઃજ્જલ્યાદિભિર્નિયમા ઉદાહતાઃ, યદુક્તં -

‘શૌચસન્તોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ’ [પા.યો.સૂ. ૨-૩૨] ઇતિ ॥૨॥

ટીકાાર્થ :-

શૌચં ..... ઇતિ ॥ શૌચ=શુચિપણું, તે=શૌચ, બે પ્રકારનું છે : બાહ્ય
અને અભ્યંતર. માટી, જલાદિ વડે કાયાનું પ્રક્ષાલન બાહ્ય છે=બાહ્ય શુચિપણું
છે, મૈત્ર્યાદિ વડે ચિત્તનું પ્રક્ષાલન આભ્યંતર છે=આભ્યંતર શુચિપણું છે.
સંતોષ=સંતુષ્ટિ, પ્રણવપૂર્વક મંત્રોનો જપ સ્વાધ્યાય છે, કૃચ્છ્રચાન્દ્રાયણાદિ

તપ છે, દેવતાનું પ્રણિધાન=સર્વ ક્રિયાઓનું ફળનિરપેક્ષપણા વડે ઈશ્વરસમર્પણલક્ષણ ઈશ્વરપ્રણિધાન. આ=ઉપર્યુક્ત શૌચાદિ પાંચ પતંજલિ આદિ યોગાચાર્યો વડે નિયમો કહેવાયા છે. જે કારણથી કહેવાયું છે=જે કારણથી પાતંજલયોગસૂત્ર-૨/૩૨માં કહેવાયું છે -

“શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન નિયમો છે” - ‘इति’ શબ્દ પાતંજલયોગસૂત્રના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે. ॥૨॥

ભાવાર્થ :-

નિયમોનું સ્વરૂપ :-

તારાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીને પાંચ નિયમો પ્રગટ થાય છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) શૌચ, (૨) સંતોષ, (૩) સ્વાધ્યાય, (૪) તપ અને (૫) દેવતાપ્રણિધાન. યમના પાલનમાં હિંસાદિ બાહ્ય આરંભોની નિવૃત્તિ હતી, જ્યારે નિયમોમાં તે હિંસાદિ આરંભોની નિવૃત્તિમાં અતિશયતા કરાવે તેવી પ્રવૃત્તિ છે.

(૧) શૌચ :- શૌચ બે પ્રકારે છે : ૧. બાહ્યશૌચ અને ૨. અભ્યંતરશૌચ.

૧. બાહ્યશૌચ :- યોગમાર્ગને અતિશય કરવા અર્થે માટી, પાણી આદિથી કાયાનું પ્રક્ષાલન કરીને શુદ્ધિ કરવામાં આવે તો તે બાહ્યશૌચ છે, જે કરીને યોગી અન્ય સ્વાધ્યાયાદિ અનુષ્ઠાનમાં દૃઢ યત્ન કરી શકે છે. આથી જ શ્રાવક દ્રવ્ય શૌચપૂર્વક ભવગદ્ભક્તિ કરે છે.

૨. અભ્યંતરશૌચ :- મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓથી આત્માને વાસિત કરવામાં આવે તે અભ્યંતરશૌચ છે.

શેષ નિયમો સ્પષ્ટાર્થવાળા છે. ॥૨॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોકમાં શૌચાદિ પાંચ નિયમો બતાવ્યા. તેમાં દ્રવ્ય અને ભાવશૌચનું= બાહ્ય અને અભ્યંતરશૌચનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે શૌચભાવના કરવાથી પણ શૌચનિયમ ગુણ પ્રગટે છે. તેથી શૌચભાવનાનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

શ્લોક :-

શૌચભાવનયા સ્વાહ્-ગજુગુપ્સાઽન્યૈરસહ્-ગમઃ ।

સત્ત્વશુદ્ધિઃ સૌમનસ્યૈકાગ્ર્યાક્ષજયયોગ્યતા ॥૩॥

અન્યથાર્થ :-

શૌચભાવનયા=શૌચભાવના વડે=આત્માને પવિત્ર કરવા માટે કરવામાં આવતી શૌચભાવના વડે સ્વાહ્-ગજુગુપ્સા=સ્વકાયની ધૃગ્ઠા અન્યૈરસંગમઃ=અન્ય સાથે=અન્ય કાયાવાળા સાથે, અસંગમ=સંપર્કનો ત્યાગ સત્ત્વશુદ્ધિઃ=સત્ત્વની શુદ્ધિ, સૌમનસ્ય=સૌમનસ્ય, એકાગ્ર=એકાગ્રતા=ચિત્તનું સ્થૈર્ય, અક્ષજય= ઈન્દ્રિયોનો જય, યોગ્યતા=શુદ્ધ આત્માને જોવાની યોગ્યતા થાય છે. ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

શૌચભાવના વડે (૧) સ્વાંગ જુગુપ્સા, (૨) અન્ય સાથે સંપર્કનો ત્યાગ, (૩) સત્ત્વશુદ્ધિ, (૪) સૌમનસ્ય, (૫) એકાગ્રતા, (૬) ઈન્દ્રિયોનો જય, અને (૭) શુદ્ધ આત્મદર્શનની યોગ્યતા થાય છે. ॥૩॥

ટીકા :-

શૌચેતિ-શૌચસ્ય ભાવનયા સ્વાહ્-ગસ્ય=સ્વકાયસ્ય કારણરૂપપર્યાલોચનદ્વારેણ જુગુપ્સા=ઘૃણા ભવતિ “અશુચિરયં કાયો નાત્રાગ્રહઃ કર્તવ્યઃ” ઇતિ, તથા ચાન્યૈઃ કાયવદિભરસહ્-ગમસ્તત્સમ્પર્કપરિવર્જનમિત્યર્થઃ । યઃ કિલ સ્વમેવ કાયં જુગુપ્સતે તત્તદવદ્યદર્શનાત્, સ કથં પરકીયૈસ્તથાભૂતૈઃ કાયૈઃ સંસર્ગમનુભવતિ ? । તદુક્તં -

“શૌચાત્સ્વાહ્-ગે જુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ” [૨-૪૦] । તથા સુસત્ત્વસ્ય પ્રકાશ-સુખાત્મકસ્ય શુદ્ધી=રજસ્તમોભ્યામનભિભવઃ । સૌમનસ્યં=ખેદાનનુભવેન માનસી પ્રીતિઃ, એકાગ્ર્યં નિયતે વિષયે ચેતસઃ સ્થૈર્ય, અક્ષાણામ્ ઇન્દ્રિયાણાં જયો=વિષય-પરાહ્-મુખાનાં સ્વાત્મન્યવસ્થાનં યોગ્યતા ચાત્મદર્શને વિવેકખ્યાતિરૂપે સમર્થત્વં । એતાવન્તિ ફલાનિ શૌચભાવનયૈવ ભવન્તિ । તદુક્તં -

“સત્ત્વશુદ્ધિસૌમનસ્યૈકાગ્ર્યેન્દ્રિયજયાત્મદર્શનયોગ્યત્ષાનિ ચ” [પા.યો.સૂ. ૨-૪૧] ઇતિ ॥૩॥

ટીકાર્થ :-

शौचस्य ..... इति ।। शौचनी भावना वडे=आत्माने पवित्र करवा माटे करवामां आवती शौचभावना वडे, स्वांगनी જુગુપ્સા=કારણના સ્વરૂપના પર્યાલોચન દ્વારા અર્થાત્ શરીરની નિષ્પત્તિનું જે કારણ અશુચિમય પદાર્થો છે, તેના પર્યાલોચન દ્વારા સ્વકાયાની ઘૃણા થાય છે. તે જુગુપ્સાનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

“આ કાયા અશુચિવાળી છે. અહીં=અશુચિવાળી આ કાયામાં, આગ્રહ=મમત્વ, કરવું જોઈએ નહીં.”

‘इति’ શબ્દ કાયાની જુગુપ્સાના સ્વરૂપકથનની સમાપ્તિ માટે છે.

વળી શૌચભાવનાથી અન્ય ક્યું ફળ થાય છે ? તે બતાવે છે -

અને તે રીતે=કારણના સ્વરૂપના પર્યાલોચનને કારણે કાયા પ્રત્યે જુગુપ્સા કરી તે રીતે, અન્ય કાયાવાળા સાથે અસંગમ=તેના સંપર્કનું પરિવર્જન, થાય છે.

તેમાં યુક્તિ બતાવે છે -

તે તે અવધના દર્શનથી=કાયાના તે તે દોષોના દર્શનથી, ખરેખર ! પોતાની જ કાયાની જે જુગુપ્સા કરે છે, તે તેવા પ્રકારની પરકીય કાયા સાથે કેવી રીતે સંસર્ગને અનુભવે ?

તે કહેવાયું છે=શૌચભાવનાથી શું થાય છે ? તે પાતંજલયોગસૂત્ર ૨-૪૦માં કહેવાયું છે -

“શૌચથી સ્વઅંગમાં=પોતાની કાયામાં, જુગુપ્સા અને પરકાયા સાથે અસંસર્ગ થાય છે.”

શૌચભાવનાથી અન્ય શું પ્રગટ થાય છે ? તે બતાવે છે -

અને પ્રકાશસુખાત્મક સુસત્વની શુદ્ધિ થાય છે=રજસ્ અને તમસ્ દ્વારા અર્થાત્ રાગદ્વેષ દ્વારા અનભિભવ થાય છે. સૌમનસ્ય=ખેદના અનનુભવને કારણે અર્થાત્ શરીરની આળપંપાળકૃત શ્રમના અનનુભવના કારણે માનસિક પ્રીતિ, ઐકાગ્ર્ય=નિયત વિષયમાં ચિત્તનું સ્થૈર્ય, અક્ષોનો=ઈન્દ્રિયોનો, જય=વિષયોથી પરાક્રમુખ એવી ઈન્દ્રિયોનું સ્વઆત્મામાં અવસ્થાન અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોનું પદાર્થના પરિચ્છેદનરૂપ પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન, અને યોગ્યતા=

વિવેકખ્યાતિરૂપ આત્મદર્શનમાં સમર્થપણું : આટલાં ફળો શૌચભાવનાથી જ થાય છે. તે કહેવાયું છે=શૌચભાવનાથી આટલાં ફળો થાય છે, તે પાતંજલયોગસૂત્ર-૨-૪૦માં કહેવાયું છે -

“સત્ત્વની શુદ્ધિ, સૌમનસ્ય, એકાગ્રતા, ઈન્દ્રિયજય અને આત્મદર્શનયોગ્યતા થાય છે.” ‘ઈતિ’ શબ્દ પાતંજલયોગસૂત્રના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે. (પા.યો.સૂ. ૨-૪૦) ॥૩॥

નોંધ :- ટીકામાં ‘સુસત્ત્વસ્ય’ના સ્થાને ‘સત્ત્વસ્ય’ એ શ્લોક પ્રમાણે પાઠ જોઈએ અને પાતંજલયોગસૂત્રના ઉદ્ધરણમાં પણ ‘સુસત્ત્વશુદ્ધિ’ ના સ્થાને ‘સત્ત્વશુદ્ધિ’ શબ્દ છે.

ભાવાર્થ :-

શૌચભાવનાનાં ફળ :-

બીજી દૃષ્ટિવાળા યોગીને શૌચાદિ પાંચ નિયમો પ્રગટે છે. તેમાં આત્માને પવિત્ર કરવા માટે શૌચભાવના કરવામાં આવે તો નીચેનાં સાત ફળો પ્રાપ્ત થાય છે --

(૧) સ્વાંગે જુગુપ્સા :- બીજી દૃષ્ટિવાળા યોગીને શૌચભાવથી પોતાની કાયામાં જુગુપ્સા=ઘૃણા, થાય છે. તે વિચારે છે કે ‘આ કાયા અશુચિમય છે, લોહી, માંસ, હાડકાંનો ઢગલો છે, સતત અશુચિ તેમાંથી વહ્યા કરે છે. માટે આવી આ કાયામાં મારે મમત્વ ન કરવું જોઈએ.’

(૨) બીજાની કાયા સાથે અસંગ :- આ યોગીને પોતાની કાયાનું આવું જુગુપ્સનીય સ્વરૂપ લાગે છે, તેથી તેને બીજાની કાયા સાથે સંગ કરવાની વૃત્તિ થતી નથી.

(૩) સત્ત્વશુદ્ધિ :- શૌચભાવનાને કારણે આ યોગીને કાયા પ્રત્યેનો રાગ-દ્વેષનો ભાવ ઘટવાથી પ્રકાશ અને સુખાત્મક સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે.

આશય એ છે કે શરીર પ્રત્યે જુગુપ્સા થવાથી શરીરનો રાગ ઘટતો જાય છે, ભોગાદિની લાલસા ઘટતી જાય છે અને ભોગક્લેશરહિત એવા આત્માના સ્વરૂપનો બોધ થતો જાય છે, જે પ્રકાશાત્મક આત્માનો પરિણામ છે; અને ભોગથી વિમુખભાવમાં જ સ્વસ્થતાના સુખનો તેને અનુભવ થાય છે, જે

સુખાત્મક આત્માનો પરિણામ છે. તે બતાવવા માટે જ અહીં કલ્પું કે શૌચભાવનાથી પ્રકાશ-સુખાત્મક સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે.

(૪) સૌમનસ્ય :- ખેદના અનનુભવને કારણે માનસિક પ્રીતિ થાય તે સૌમનસ્ય. શૌચભાવનાને કારણે દેહ જુગુપ્સનીય લાગવાથી તેની આળપંપાળ કરવાની મનોવૃત્તિ ઘટે છે, જેથી દેહની આળપંપાળ માટે શ્રમ કરવારૂપ ખેદનો અનનુભવ થવાને કારણે માનસિક આનંદ થાય છે.

(૫) એકાગ્રતા :- શૌચભાવનાને કારણે કાયા પ્રત્યેનું મમત્વ ઘટવાથી યોગસાધનાના માર્ગમાં એકાગ્રતા આવે છે.

(૬) ઇન્દ્રિયોનો જય :- કાયા પ્રત્યેનું મમત્વ ઘટવાથી કાયાને અનુકૂળ વિષયો પ્રત્યે પણ મમત્વ ઘટે છે, અને બધા જીવોની કાયા જુગુપ્સનીય દેખાવાથી કોઈનાં રૂપરંગ જોઈને ઇન્દ્રિયો વિષયઅભિમુખ જતી નથી. તેથી શૌચભાવનાથી ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે.

(૭) આત્માનાં દર્શનકરવાવિષયક યોગ્યતા :- ભોગાદિની મનોવૃત્તિ ઘટવાથી ઇન્દ્રિયોના જયને કારણે વિવેકખ્યાતિ અર્થાત્ શરીર અને આત્માના ભેદજ્ઞાનરૂપ આત્મદર્શન કરવા વિષયક યોગ્યતા પ્રગટે છે.

બીજી દૃષ્ટિવાળા યોગીઓ શૌચભાવના કરતા હોય છે, જેના કારણે ઉપર્યુક્ત સાત ફળો ક્રમસર તેઓને પ્રાપ્ત થાય છે. બધા જ બીજી દૃષ્ટિવાળા યોગીઓને આ ફળો પ્રાપ્ત થાય તેવો નિયમ નથી, તોપણ બીજી દૃષ્ટિવાળા જીવોની શૌચભાવનાની પ્રવૃત્તિ તે ફળની નિષ્પત્તિની ભૂમિકારૂપ છે, અને કોઈક યોગીને તે ફળો પ્રગટ પણ થયાં હોય. જ્યારે પહેલી દૃષ્ટિવાળા યોગીઓને તો યમાદિની સ્થૂલ આચરણથી અધિક શૌચાદિ ભાવનામાં કેવી રીતે યત્ન કરવો, તેનો બોધ હોતો નથી. તેથી જ્યારે આવો બોધ પ્રગટે ત્યારે જીવ બીજી દૃષ્ટિમાં આવે છે. ॥૩॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨માં પાંચ નિયમ બતાવ્યા. તેમાં શૌચ નામના નિયમના પ્રાદુર્ભાવથી ક્યાં ફળો પ્રાપ્ત થાય છે, તે શ્લોક-૩માં બતાવ્યું. હવે સંતોષાદિ ચાર નિયમના પ્રાદુર્ભાવથી ક્યાં ક્યાં ફળો મળે છે, તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

સન્તોષાદુત્તમં સૌખ્યં સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદર્શનમ્ ।

તપસોઽઙ્ગાક્ષયોઃ સિદ્ધિઃ સમાધિઃ પ્રણિધાનતઃ ॥૪॥

અન્યથાર્થ :-

સન્તોષાદ્ ઉત્તમં સૌખ્યં=સંતોષથી ઉત્તમ સુખ, સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદર્શનમ્=સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટદર્શન, તપસોઽઙ્ગાક્ષયોઃ સિદ્ધિઃ=તપથી અંગની=કાયાની અને અક્ષની=ઇન્દ્રિયોની, સિદ્ધિઃ, અને પ્રણિધાનતઃ સમાધિઃ=પ્રણિધાનથી=દેવતાના પ્રણિધાનથી, સમાધિ થાય છે. ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

સંતોષથી ઉત્તમ સુખ, સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટદર્શન, તપથી કાયા અને ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ અને દેવતાના પ્રણિધાનથી સમાધિ થાય છે. ॥૪॥

ટીકા :-

સન્તોષાદિતિ-સન્તોષાત્ સ્વભ્યસ્તાત્ યોગિન ઉત્તમમ્=અતિશયિતં, સૌખ્યં ભવતિ, યસ્ય બાહ્યેન્દ્રિયપ્રભવં સુખં શતાંશેનાપિ ન સમં । તદાહ - “સન્તોષાદનુત્તમઃ સુખલાભઃ” [પા.યો.સૂ.૨-૪૨] । સ્વાધ્યાયાત્ સ્વભ્યસ્તાદિષ્ટદર્શનં=જપ્યમાનમન્ત્રાભિપ્રેતદેવતાદર્શનં ભવતિ । તદાહ - “સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસંપ્રયોગઃ” [પા.યો.સૂ.૨-૪૪] તપસઃ સ્વભ્યસ્તાત્ ક્લેશાદ્યશુચિક્ષયદ્વારા અઙ્ગાક્ષયોઃ=કાયેન્દ્રિયયોઃ, સિદ્ધિઃ, યથેચ્છમણુત્વમહત્વાદિપ્રાપ્તિસૂક્ષ્મવ્યવહિતવિપ્રકૃષ્ટદર્શનસામર્થ્ય-લક્ષણોત્કર્ષઃ સ્યાત્ । યથોક્તં - “કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિરશુચિક્ષયાત્તપસઃ” [પા.યો.સૂ.૨-૪૩] । પ્રણિધાનતઃ=ઈશ્વરપ્રણિધાનાત્ સમાધિઃ સ્યાત્, ઈશ્વરભક્ત્યા પ્રસન્નો હીશ્વરોઽન્તરાયરૂપાન્ ક્લેશાન્ પરિહત્ય સમાધિમુદ્બોધયતીતિ । યથોક્તં -

“સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાદ્” [પા.યો.સૂ.૨-૪૫] ઇતિ તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વર-પ્રણિધાનાનાં ત્રયાણામપિ ચ શોભનાધ્યવસાયલક્ષણત્વેન ક્લેશકાર્યપ્રતિબન્ધદ્વારા સમાધ્યનુકૂલત્વમેવ શ્રૂયતે । યથોક્તં - “તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ [૨-૧] સમાધિભાવનાર્થઃ ક્લેશતનુકરણાર્થશ્ચ” [૨-૨] ઇતિ ॥૪॥

ટીકાર્થ :-

સન્તોષાત્ ..... ક્લેશતનુકરણાર્થશ્ચેતિ” [૨-૨] સુઅભ્યસ્ત એવા સંતોષથી યોગીઓને ઉત્તમ=અતિશયિત, સુખ થાય છે. બાહ્ય ઈન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ શતાંશથી પણ જેની સમાન નથી=સંતોષથી થયેલા સુખની સમાન નથી. તે કહે છે=સંતોષથી થતા સુખને પાતંજલયોગસૂત્ર-૨-૪૨માં કહે છે - “સંતોષથી અનુત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

સુઅભ્યસ્ત એવા સ્વાધ્યાયથી ઈષ્ટનું દર્શન=જપ કરાતા મંત્રથી અભિપ્રેત એવા દેવતાનું દર્શન, થાય છે. તે કહે છે=સ્વાધ્યાયથી થતાં ફળને પાતંજલયોગસૂત્ર-૨-૪૪માં કહે છે - “સ્વાધ્યાયથી ઈષ્ટદેવતાનો સંપ્રયોગ થાય છે.”

સુઅભ્યસ્ત એવા તપથી ક્લેશાદિરૂપ અશુચિના ક્ષય દ્વારા અંગ અને અક્ષની=કાયા અને ઈન્દ્રિયોની સિદ્ધિ થાય છે.

તે સિદ્ધિ બતાવે છે -

ઈચ્છા પ્રમાણે કાયાને આણુપણાની, મહત્પણા આદિની પ્રાપ્તિ=પ્રાપ્તિ લક્ષણ ઉત્કર્ષ, થાય છે; અને ઈન્દ્રિયોમાં સૂક્ષ્મ=સૂક્ષ્મ પદાર્થોના, વ્યવહિત=કોઈનું વચ્ચે વ્યવધાન હોય તેવા પદાર્થોના, વિપ્રકૃષ્ટ=અતિ દૂર રહેલા પદાર્થોના દર્શનના સામર્થ્યરૂપ ઉત્કર્ષ થાય છે.

જે પ્રમાણે કહેવાયું છે=જે પ્રમાણે તપનું ફળ પાતંજલયોગસૂત્ર-૨-૪૩માં કહેવાયું છે -

“તપથી અશુચિના ક્ષયના કારણે કાયા અને ઈન્દ્રિયની સિદ્ધિ થાય છે.”

પ્રણિધાનથી=ઈશ્વરપ્રણિધાનથી સમાધિ થાય છે.

ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી સમાધિ કઈ રીતે થાય છે ? તે સ્પષ્ટ કરે છે -

ઈશ્વરની ભક્તિ વડે પ્રસન્ન થયેલા ઈશ્વર, ખરેખર ! અંતરાયરૂપ ક્લેશોને દૂર કરીને સમાધિનો ઉદ્બોધ કરે છે. ‘જિતિ’ શબ્દ સમાધિના સ્વરૂપ કથનની સમાપ્તિમાં છે.

જે પ્રમાણે કહેવાયું છે=જે પ્રમાણે દેવતાપ્રણિધાનનું ફળ પાતંજલયોગસૂત્ર-૨-૪૫માં કહેવાયું છે.

“ઈશ્વરપ્રણિધાનથી સમાધિની સિદ્ધિ છે.” ‘ઈતિ’ પાતંજલયોગસૂત્રના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે.

અને તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન એ ત્રણનું પણ શોભન અધ્યવસાયસ્વરૂપ હોવાને કારણે ક્લેશરૂપ કાર્યના પ્રતિબંધ દ્વારા સમાધિને અનુકૂળપણું જ સંભળાય છે.

જે પ્રમાણે કહેવાયું છે=તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન એ ત્રણેનું સમાધિને અનુકૂળપણું છે, તે પાતંજલયોગસૂત્રમાં કહેવાયું છે –

સમાધિની ભાવના માટે અને ક્લેશને પાતળા કરવા માટે “તપ, સ્વાધ્યાય, ઈશ્વરપ્રણિધાન ક્રિયાયોગ છે.” (પા.યો.સૂ. ૨-૧/૨-૨)

‘ઈતિ’ શબ્દ પાતંજલયોગસૂત્રના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે. ॥૪॥

ભાવાર્થ :-

સંતોષ, સ્વાધ્યાય, તપ અને દેવતા પ્રણિધાનનું ફળ :-

પૂર્વશ્લોકમાં પાંચ નિયમોમાંથી શૈયનિયમનું ફળ બતાવ્યું. હવે આ શ્લોકમાં સંતોષાદિ ચાર નિયમોનાં ફળ બતાવે છે –

(૨) સંતોષ નિયમ :- બીજી દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીઓ સંતોષ નિયમનું સેવન કરે છે=‘આત્મહિત સાધવા માટે સંતોષને કેળવવો જોઈએ’ તે પ્રકારનું લક્ષ્ય કરીને પ્રકૃતિને સંતોષવાળી બનાવવા યત્ન કરે છે; અને સંતોષ જ્યારે સુઅભ્યસ્ત થાય છે, ત્યારે યોગીઓને અતિશય સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, જેની આગળ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી થયેલું સુખ ‘સો’મા ભાગે પણ આવતું નથી.

(૩) સ્વાધ્યાય નિયમ :- સ્વાધ્યાય એટલે પ્રણવપૂર્વક મંત્રનો જાપ. બીજી દૃષ્ટિવાળા યોગી યોગમાર્ગની સાધનાના અર્થે સ્વાધ્યાયમાં યત્ન કરે છે, જે જપરૂપ છે, અને તેનાથી જે ઇષ્ટદેવતાનો જાપ કરે છે, તેનું દર્શન પણ થાય છે.

આશય એ છે કે જ્યારે મંત્રજાપ સુઅભ્યસ્ત બને છે, ત્યારે તે મંત્રથી અભિપ્રેત એવા દેવતાનું પોતે સાક્ષાત્ દર્શન કરતા હોય તેવો પરિણામ પ્રગટ થાય છે.

(૪) તપ નિયમ :- બીજી દૃષ્ટિવાળા યોગી તપનિયમનો અભ્યાસ કરતા હોય છે, અને તપ જ્યારે સુઅભ્યસ્ત થાય છે, ત્યારે ચિત્તમાંથી રાગાદિ સ્વરૂપ

ક્લેશાદિ ભાવોરૂપ અશુચિનો ક્ષય થાય છે, જેથી કાયાની સિદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ થાય છે. કાયાની સિદ્ધિ થવાથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાયાને નાની-મોટી આદિ કરી શકે છે, અને ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ થવાને કારણે ઇન્દ્રિયોથી સૂક્ષ્મ પદાર્થો જોઈ શકે છે, ભીંત આદિના વ્યવધાનથી રહેલા પદાર્થો જોઈ શકે છે અને દૂરના ક્ષેત્રમાં રહેલા પદાર્થોને પણ જોઈ શકે છે.

(૫) દેવતાપ્રણિધાન :- સર્વ ક્રિયાઓનું ફળનિરપેક્ષપણા વડે ઈશ્વરને સમર્પણ-લક્ષણ ઈશ્વરપ્રણિધાન છે. આ ઈશ્વરપ્રણિધાનથી ઈશ્વર પ્રસન્ન થશે અને પ્રસન્ન થયેલા ઈશ્વર સમાધિમાં અંતરાય કરનારા ક્લેશોનો નાશ કરીને સમાધિને પ્રગટ કરે છે. જોકે સાક્ષાત્ ઈશ્વર કંઈ કરતા નથી, તોપણ ઈશ્વરને આશ્રયીને કરાયેલી ભક્તિથી આ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે ઈશ્વરકૃત છે, એ પ્રકારના ઉપચારને આશ્રયીને ઈશ્વર સમાધિને પ્રગટ કરે છે તેમ કહેલ છે.

તપ, સ્વાધ્યાય અને દેવતાપ્રણિધાન, આ ત્રણે પણ શોભન અધ્યવસાય હોવાને કારણે રાગાદિ ક્લેશરૂપ કાર્યના પ્રતિબંધ દ્વારા સમાધિને અનુકૂળ બને છે. તપની ક્રિયા, જપની ક્રિયા અને સર્વ ક્રિયાઓનું ઈશ્વરને સમર્પણ : આ ત્રણે સુંદર અધ્યવસાયરૂપ છે. તેથી તે અધ્યવસાયથી ફળનિરપેક્ષપણા વડે રાગાદિ ક્લેશરૂપ મોહના કાર્યનો પ્રતિબંધ થાય છે. તેથી આ ત્રણે ક્રિયાઓ જીવને સમાધિને અનુકૂળ એવી પરિણતિ પ્રગટ કરે છે. ॥૪॥

શ્લોક :-

વિજ્ઞાય નિયમાનેતાનેવં યોગોપકારિણઃ ।

અત્રૈતેષુ રતો દૃષ્ટૌ ભવેદિચ્છાદિકેષુ હિ ॥૫॥

અન્યથાથ :-

एवं=आ रीते=श्लोक-३ અને ઠમાં બતાવ્યું એ રીતે, યોગોપકારિણઃ एतान् नियमान् विज्ञाय=योगના ઉપકારી એવા આ નિયમોને જાણીને અર્થાત્ પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલા શૌચાદિ પાંચ નિયમોને જાણીને અત્ર દૃષ્ટૌ=આ દૃષ્ટિમાં=તારાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગી એતેષુ इच्छादिकेषु हि=આ ઇચ્છાદિક નિયમોમાં રતો ભવેત્=રત થાય. ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

આ રીતે યોગમાં ઉપકારી એવા આ શૌચાદિ નિયમોને જાણીને આ દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગી આ ઇચ્છાદિક નિયમોમાં રત થાય. ॥૫॥

ટીકા :-

વિજ્ઞાયેતિ-एतान्=શૌચાદીત્રિયમાન્ एवं स्वाङ्गजुगुप्सादिसाधकत्वेन યોગોપકારિणः=સમાધિનિમિત્તાન્ વિજ્ઞાય અત્ર=તારાયાં દૃષ્ટાવેતેષુ इच्छादिकेषु हि नियमेषु रतो भवेत्, तथाज्ञानस्य तथारुचिहेतुत्वात्, तदत्र काचित्प्रतिपत्तिः प्रदर्शिता ॥૫॥

ટીકાર્થ :-

एतान् ..... प्रदर्शिता આ રીતે=શ્લોક-૩ અને ૪માં બતાવ્યું એ રીતે, સ્વાંગ જુગુપ્સાદિ સાધકપણા વડે યોગઉપકારી=સમાધિનિમિત્ત, એવા આ શૌચાદિ નિયમોને જાણીને, આ તારાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગી આ ઇચ્છાદિ નિયમોમાં રત થાય; કેમ કે તે પ્રકારના જ્ઞાનનું તે પ્રકારની રુચિનું હેતુપણું છે='યોગમાર્ગ હિતકારી છે' તે પ્રકારના જ્ઞાનનું તે પ્રકારના યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે તેવી રુચિનું હેતુપણું છે. તે કારણથી અહીં=તારાદૃષ્ટિમાં કંઈક પ્રતિપત્તિ બતાવાઈ=ઇચ્છાદિરૂપ કોઈક નિયમોનો સ્વીકાર બતાવાયો. ॥૫॥

ભાવાર્થ :-

યોગના ઉપકારી નિયમોમાં રત તારાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓ :-

પાતંજલમતાનુસાર 'ચિત્તવૃત્તિનિરોધ એ યોગ છે.' તેનું સાક્ષાત્ કારણ સમાધિ છે, અને શૌચાદિ નિયમો સ્વાંગ જુગુપ્સાદિની સિદ્ધિ આદિ કરવા દ્વારા ક્રમશઃ સમાધિમાં નિમિત્ત બને છે એમ શ્લોક-૩-૪માં કહ્યું એ પ્રમાણે જાણીને તારાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓ ઇચ્છાદિ નિયમો સેવવા માટે પ્રયત્નવાળા બને છે; કેમ કે તારાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓને જ્ઞાન છે કે "મોક્ષમાં જવાનો ઉપાય ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ છે અને તેનો ઉપાય સમાધિ છે અને સમાધિ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉપાય સ્વાંગજુગુપ્સાદિ છે અને સ્વાંગજુગુપ્સાદિ કરવા માટે શૌચાદિમાં મારે યત્ન

કરવો જોઈએ.” તેથી શૌચભાવના આદિમાં રત રહેવા માટે બીજી દૃષ્ટિવાળા યોગીઓ યત્ન કરે છે; કેમ કે તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવાની રુચિનો હેતુ છે. તેથી તારાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓને પ્રગટ થયેલું જ્ઞાન તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરાવવાને અનુકૂળ એવી રુચિ ઉત્પન્ન કરાવે છે. માટે તારાદૃષ્ટિમાં ઇચ્છાદિ ચાર ભેદોમાંથી કોઈક ભેદવાળા નિયમોનો સ્વીકાર બતાવાયો છે. ॥૫॥

અવતરણિકા :-

તારાદૃષ્ટિમાં મિત્રાદૃષ્ટિ કરતાં કંઈક અધિક બોધ હોવાને કારણે જેમ નિયમ પ્રગટે છે, તેમ અન્ય કયા ગુણો પ્રગટે છે ? તે બતાવવા માટે કહે છે -

શ્લોક :-

ભવત્યસ્યામવિચ્છિન્ના પ્રીતિર્યોગકથાસુ ચ ।

યથાશક્ત્યુપચારશ્ચ બહુમાનશ્ચ યોગિષુ ॥૬॥

અન્યથાર્થ :-

ચ=અને અસ્યામ્=આ તારાદૃષ્ટિમાં યોગકથાસુ=યોગકથામાં અવિચ્છન્ના પ્રીતિઃ=અવિચ્છિન્ન પ્રીતિ યોગિષુ ચ=અને યોગીઓમાં યથાશક્ત્યુપચારઃ= યથાશક્તિ આહારાદિ દાનની ક્રિયા બહુમાનશ્ચ=અને બહુમાન ભવતિ=થાય છે. ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ દૃષ્ટિમાં યોગકથામાં અવિચ્છિન્ન પ્રીતિ અને યોગીઓમાં યથાશક્તિ આહારાદિ દાનની ક્રિયા અને બહુમાન થાય છે. ॥૬॥

ટીકા :-

ભવતીતિ-અસ્યાં દૃષ્ટાવવિચ્છિન્ના=ભાવપ્રતિબન્ધસારતયા વિચ્છેદરહિતા, યોગકથાસુ પ્રીતિર્ભવતિ, યોગિષુ=ભાવયોગિષુ યથાશક્તિ=સ્વશક્ત્યૌચિત્યેનોપ-ચારશ્ચ ગ્રાસાદિસમ્પાદનેન, બહુમાનશ્ચ અભ્યુત્થાનગુણગાનાદિના, અયં ચ શુદ્ધપક્ષપાતપુણ્યવિપાકાદ્યોગવૃદ્ધિલાભાન્તરશિષ્ટસમ્પતત્વક્ષુદ્રોપદ્રવહાન્યાદિફલ ઇતિ ધ્યેયમ્ ॥૬॥

ટીકાર્થ :-

અસ્યાં ..... ધ્યેયમ્ । આ દૃષ્ટિમાં યોગકથામાં અવિચ્છિન્ન=ભાવપ્રતિબંધ-સારપણાથી વિચ્છેદરહિત, યોગકથાઓમાં પ્રીતિ થાય છે, અને યોગીઓમાં=ભાવયોગીઓમાં યથાશક્તિ=સ્વશક્તિના ઔચિત્યથી, ગ્રાસાદિ સંપાદન દ્વારા ઉપચાર છે= ભક્તિ કરવાની ક્રિયા છે, અને અભ્યુત્થાન-ગુણગાનાદિ દ્વારા બહુમાન છે, અને શુદ્ધ પક્ષપાતથી જન્ય=યોગમાર્ગના શુદ્ધ પક્ષપાતથી જન્ય, પુણ્યના વિપાકથી યોગવૃદ્ધિ=પૂર્વમાં જે યોગની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેનાથી અધિક યોગની પ્રાપ્તિ, લાભાન્તર=અન્ય લાભ અર્થાત્ યોગવૃદ્ધિ કરતાં અન્ય એવા ધનાદિનો લાભ, શિષ્ટ સમ્મતત્વ=શિષ્ટ સંમતપણું અર્થાત્ શિષ્ટ પુરુષોને સંમત બને અને ક્ષુદ્રોપદ્રવ હાનિ=રોગાદિ કે દરિદ્રતાદિ જે ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવ હોય તેનો નાશ આદિ કૃળવાળો આ છે=યોગીઓમાં ઉપચાર અને બહુમાન છે, એ પ્રમાણે જાણવું. ॥૬॥

ભાવાર્થ :-

તારાદૃષ્ટિવાળા યોગીને પ્રગટતા અન્ય ગુણો :-

(૧) યોગકથામાં પ્રીતિ :- તારાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીને યોગકથાઓમાં ભાવથી પ્રતિબંધ હોય છે, તેથી યોગકથા સાંભળવા માટે અવિચ્છિન્ન પ્રીતિ વર્તે છે. જેમ ભોગના રાગી જીવને ભોગની પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યારે પણ ભોગ પ્રત્યે અવિચ્છિન્ન પ્રીતિ હોય છે, તેમ આ દૃષ્ટિને પામેલા એવા યોગીને યોગકથા સાંભળવાની પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યારે પણ યોગકથામાં અવિચ્છિન્ન પ્રીતિ વર્તતી હોય છે.

(૨) યોગીઓનો યથાશક્તિ ઉપચાર :- આ દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગી ભાવ-યોગીઓની સ્વશક્તિને અનુરૂપ ‘મારા આહારાદિ દાનથી આ યોગીઓની યોગસાધનાની વૃદ્ધિ થાઓ’ એવા વિવેકપૂર્વક આહારાદિ દાન આપીને ભક્તિ કરે છે.

(૩) યોગીઓ પ્રતિ બહુમાન :- વળી આ દૃષ્ટિવાળા યોગીને ભાવયોગીઓ પ્રત્યે અત્યંત બહુમાનભાવ હોવાને કારણે તેઓનો આદર-સત્કાર કરે અને ગુણગાન આદિ પણ કરે છે.

આ દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીઓનો ભાવયોગીઓ પ્રત્યેનો આવા પ્રકારનો પક્ષપાત તે શુદ્ધ પક્ષપાત છે, અને તે શુદ્ધ પક્ષપાતથી તેઓ પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય બાંધે છે; અને જ્યારે તે પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય વિપાકમાં આવે છે ત્યારે આ યોગીને નીચે મુજબનાં ફળો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) યોગવૃદ્ધિ :- ભાવયોગી પ્રત્યેના શુદ્ધ પક્ષપાતથી બંધાતા પુણ્યના ઉદયથી પૂર્વ કરતાં વિશેષ પ્રકારના યોગમાં યત્ન ઉલ્લસિત થવા રૂપ યોગવૃદ્ધિ થાય છે.

(૨) લાભાંતર :- યોગવૃદ્ધિ સાથે અન્ય લાભરૂપે સંસાર અવસ્થામાં ધનાદિનો લાભ પણ થાય છે.

(૩) શિષ્ટસંમતતા :- વળી આવા જીવો ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરનારા હોવાથી શિષ્ટ પુરુષોને સંમત બને છે.

(૪) ક્ષુદ્રોપદ્રવ હાનિ :- આવા જીવોને કોઈક કર્મના ઉદયથી રોગાદિ થયા હોય તો તે રોગાદિરૂપ ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવોની હાનિ પણ થાય છે.

ભાવયોગી પ્રત્યે કરાયેલા બહુમાનના ફળરૂપે આ સર્વ લાભ થાય છે, તેમ જાણવું. ॥૬॥

અવતરણિકા :-

વળી બીજી દૃષ્ટિમાં પ્રગટ થતા અન્ય ગુણોને કહે છે -

શ્લોક :-

ભયં ન ભવજં તીવ્રં હીયતે નોચિતક્રિયા ।

ન ચાનાભોગતોઽપિ સ્યાદત્યન્તાનુચિતક્રિયા ॥૭॥

અન્વયાર્થ :-

ભવજં તીવ્રં ભયં ન=સંસારથી ઉત્પન્ન થયેલો તીવ્ર ભય નથી, નોચિતક્રિયા હીયતે=અને ઉચિત ક્રિયા હીન થતી નથી, અનાભોગતોઽપિ ચ=અને અનાભોગથી પણ અત્યન્તાનુચિતક્રિયા ન સ્યાત્=અત્યંત અનુચિત ક્રિયા ન થાય. ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

સંસારથી ઉત્પન્ન થયેલો તીવ્ર ભય નથી, ઉચિત ક્રિયા હીન થતી નથી અને અનાભોગથી પણ અત્યંત અનુચિત ક્રિયા ન થાય. ॥૭॥

❖ 'અનાભોગતોઽપિ' અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે આભોગથી તો અનુચિત ક્રિયા ન થાય, પરંતુ અનાભોગથી પણ અત્યંત અનુચિત ક્રિયા આ યોગની દૃષ્ટિવાળામાં ન થાય. ॥૭॥

ટીકા :-

ભયમિતિ-ભવજં=સંસારોત્પન્નં તીવ્રં ભયં ન ભવતિ, તથાઽશુભાઽપ્રવૃત્તેઃ, યચિતા ક્રિયા ક્વચિદપિ કાર્યં ન હીયતે, સર્વત્રૈવ ધર્માદરાત્, ન ચાનાભોગતોઽપિ=અજ્ઞાનાદપ્યત્યન્તાનુચિતક્રિયા સાધુજનનિન્દાદિકા સ્યાત્ ॥૭॥

ટીકાર્થ :-

ભવજં=સંસારથી ઉત્પન્ન થયેલ=સંસારના સ્વરૂપના અવલોકનથી ઉત્પન્ન થયેલ, તીવ્ર ભય નથી; કેમ કે તેવા પ્રકારનાં અશુભ કૃત્યોમાં અપ્રવૃત્તિ છે=સંસારની વિડંબના કરાવે તેવા પ્રકારનાં અશુભ કૃત્યોમાં અપ્રવૃત્તિ છે, વળી કોઈ પણ કાર્યમાં ઉચિત ક્રિયા હીન થતી નથી; કેમ કે સર્વત્ર જ=સર્વ જ પ્રવૃત્તિઓમાં, ધર્મનો આદર છે, અને અનાભોગથી પણ=અજ્ઞાનથી પણ, સાધુજનનિન્દાદિ અત્યંત અનુચિત ક્રિયા ન કરે. ॥૭॥

❖ 'સાધુજનનિન્દાદિ' અહીં 'આદિ' થી અર્થ-કામની અત્યંત નિંદનીય પ્રવૃત્તિનું શ્રદ્ધ કરવું.

ભાવાર્થ :-

તારાદિદૃષ્ટિવાળા યોગીની ઉચિત પ્રવૃત્તિ :-

પૂર્વશ્લોકમાં આ દૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થતા યોગકથામાં પ્રીતિ આદિ ત્રણ ગુણો બતાવ્યા. હવે આ શ્લોકમાં આ દૃષ્ટિમાં પ્રગટ થતા અન્ય ત્રણ ગુણો બતાવે છે -

(૪) ભવથી ઉત્પન્ન થતો તીવ્ર ભય નથી :- સંસારનું સ્વરૂપ જન્મ, જરા, વ્યાધિ આદિ અનેક ભયોથી વ્યાપ્ત છે, અને વિચારકને નિર્ણય થાય કે “મારો આત્મા શાશ્વત છે અને મારા વર્તમાનનાં કૃત્યો પ્રમાણે જ ભાવિનું સર્જન છે,”

અને વળી પોતાનું જીવન અનુચિત પ્રવૃત્તિઓથી વ્યાપ્ત દેખાતું હોય તો ભવનો અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થાય; પરંતુ બીજી દૃષ્ટિવાળા જીવો સંસારની વિડંબના કરાવે તેવા પ્રકારની અશુભ પ્રવૃત્તિઓ કરતા નથી અને વિચારક પણ છે. તેથી જાણે છે કે ‘આ ભવ અનેક ભયોથી વ્યાપ્ત છે, તોપણ મને આ યોગમાર્ગ ગમે છે. વળી હું તેવા પ્રકારની અશુભ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. માટે ક્રમસર યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરીને આ ભવથી છૂટીશ.’ આ પ્રકારની માર્ગાનુસારી વિચારણાના બળથી તેને ભવથી ઉત્પન્ન થતો તીવ્ર ભય લાગતો નથી. આમ છતાં કંઈક ભય પણ લાગે જ છે, તે બતાવવા માટે જ તીવ્ર ભય નથી, તેમ શ્લોકમાં કહ્યું. છતાં કંઈક ભય લાગવાનું કારણ ભવનું ભયંકર સ્વરૂપ તેને દેખાય છે, ભવોની વિડંબના દેખાય છે. તેથી તેને ભય લાગે છે કે ‘જો હું પ્રમાદ કરીશ તો હું પણ આવી ભવની મહાપરિભ્રમણાની વિડંબનાને પામીશ.’ આવો કંઈક ભય તેને જાગૃતિનું કારણ બને છે; અને અતિ ભય નથી, તેથી તે વિલ્વળ બનતો નથી, એ અર્થ ફલિત થાય છે.

(૫) ઉચિત ક્રિયાનો ત્યાગ કરતો નથી :- આ દૃષ્ટિવાળા જીવોને સર્વ જ પ્રવૃત્તિઓમાં ધર્મનો આદર હોવાથી કોઈપણ કાર્યમાં ઉચિત ક્રિયાની હાનિ નથી, પરંતુ સર્વ કૃત્યો ઉચિત રીતે કરે છે. એટલે કે આ જીવ સંસારમાં રહેલો હોય ત્યારે માતા-પિતા-સ્વજનાદિ સાથે જે કંઈ ઉચિત કૃત્યો હોય તે કરે, અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર જે ઉચિત કૃત્યો હોય તે કરે; કેમ કે બીજી દૃષ્ટિવાળા જીવોને કંઈક સ્પષ્ટ બોધ હોવાથી ધર્મમાં આદર હોય છે, અને ધર્મ હંમેશાં ઉચિત કૃત્યો પ્રત્યે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. અને તે ઉચિત કૃત્યો માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણોરૂપ છે. તેથી આ દૃષ્ટિવાળા જીવો પ્રાયઃ સ્વબોધાનુસાર માર્ગાનુસારી કૃત્યોમાં યત્ન કરે છે.

(૬) અનાભોગથી પણ અત્યંત અનુચિત ક્રિયા નથી :- સામાન્ય રીતે જીવ કષાયને વશ થઈને અનુચિત ક્રિયા કરતો હોય છે. આ બીજી દૃષ્ટિવાળા જીવો પણ કષાયને વશ થઈને ક્યારેક અનુચિત ક્રિયા પણ કરે, આમ છતાં અત્યંત અનુચિત ક્રિયા બીજી દૃષ્ટિવાળા જીવો અનાભોગથી પણ કરતા નથી; અને ધર્મ, અર્થ અને કામના વિષયમાં બીજી દૃષ્ટિવાળા જીવોને અનુચિત પ્રવૃત્તિ ક્યારેક થઈ પણ શકે છે, તોપણ કંઈક વિવેકવાળા હોવાથી સાધુજનની નિંદા

આદિ અત્યંત અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરતાં નથી, અને અર્થ, કામમાં પણ અત્યંત નિંદનીય એવી પ્રવૃત્તિઓ અનાભોગથી પણ કરતા નથી. ॥૭॥

અવતરણિકા :-

વળી બીજી દૃષ્ટિવાળા જીવોને અન્ય શું થાય છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

સ્વકૃત્યે વિકલે ત્રાસો જિજ્ઞાસા સસ્પૃહાધિકે ।

દુઃખોચ્છેદાર્થિનાં ચિત્રે કથન્તાધીઃ પરિશ્રમે ॥૮॥

અન્યાર્થ :-

વિકલે સ્વકૃત્યે ત્રાસઃ=વિકલ એવા સ્વકૃત્યમાં ત્રાસ, અધિકે=સ્વભૂમિકાની ઉપરની ભૂમિકાનાં કૃત્યોમાં સસ્પૃહા જિજ્ઞાસા=સ્પૃહા સહિતની જિજ્ઞાસા, 'હું આ કેવી રીતે કરી શકું ?' એવી સ્પૃહા સહિતની જિજ્ઞાસા, દુઃખોચ્છેદાર્થિનાં=દુઃખના ઉચ્છેદના અર્થી જીવોના, ચિત્રે પરિશ્રમે=ચિત્ર પરિશ્રમમાં=જુદા જુદા પ્રકારના ક્રિયાયોગમાં કથન્તાધીઃ=કેવી રીતે હું જાણી શકું ? એ પ્રકારની બુદ્ધિ. ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

વિકલ એવા સ્વકૃત્યમાં ત્રાસ, અધિકમાં સસ્પૃહા જિજ્ઞાસા, દુઃખના ઉચ્છેદના અર્થી જીવોના જુદા જુદા પ્રકારના ક્રિયાયોગમાં કથંતા બુદ્ધિ. ॥૮॥

ટીકા :-

સ્વકૃત્ય્યે इति-સ્વકૃત્યે=સ્વાચારે કાર્યોત્સર્ગકરણાદો, વિકલે=વિધિહીને, ત્રાસો 'હા વિરાધકોऽહ'મિત્યાશયલક્ષણઃ, અધિકે=સ્વભૂમિકાપેક્ષયોત્કૃષ્ટે આચાર્યાદિકૃત્યે જિજ્ઞાસા 'કથમેતદેવં સ્યાદિતિ' સસ્પૃહાઽભિલાષસહિતા, દુઃખોચ્છેદાર્થિનાં=સંસારક્લેશજિહાસૂનાં ચિત્રે=નાનાવિધે, પરિશ્રમે=તત્તત્રીતિ-પ્રસિદ્ધક્રિયાયોગે કથન્તાધીઃ=કથંભાવબુદ્ધિઃ=કથં નાનાવિધા મુમુક્ષુપ્રવૃત્તિઃ કાત્સ્ન્યેન જ્ઞાતું શક્યત इति । તદાહ -

“દુઃખરૂપો ભવઃ સર્વ ઉચ્છેદોઽસ્ય કુતઃ કથમ્ ।

ચિત્રા સતાં પ્રવૃત્તિશ્ચ સાઽશોષા જ્ઞાયતે કથમ્” ॥ (યો.દૃ.સ. શ્લોક-૪૭)

ટીકાર્થ :-

સ્વકૃત્યે ..... કથમ્” (યો.દૃ. શ્લોક-૪૭) વિકલમાં=વિધિહીન એવા સ્વકૃત્યમાં= કાયોત્સર્ગકરણાદિ સ્વઆચારમાં ‘હા ! હું વિરાધક છું’ એ પ્રકારના આશયરૂપ ત્રાસ, અધિકમાં=સ્વભૂમિકાની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ એવા આચાર્યાદિના કૃત્યમાં, જિજ્ઞાસા=કઈ રીતે આ પ્રમાણે થાય ?=‘જે પ્રમાણે આ આચાર્યાદિ આ કૃત્ય કરે છે, તે પ્રમાણે મારું કૃત્ય કઈ રીતે થાય ?’ એ પ્રકારે, સસ્પૃહા=અભિલાષસહિત, જિજ્ઞાસા, દુઃખના ઉચ્છેદના અર્થી જીવોના=સંસારના ક્લેશના ત્યાગના અર્થી જીવોના, ચિત્ર=અનેક પ્રકારના, પરિશ્રમમાં=તે તે નીતિથી પ્રસિદ્ધ એવા ક્રિયાયોગમાં, કથન્તાર્થીઃ=કથંભાવની બુદ્ધિ અર્થાત્ જુદા જુદા પ્રકારની મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ=મુનિઓની પ્રવૃત્તિ, સંપૂર્ણથી કેવી રીતે જાણી શકાય ? એ પ્રકારની બુદ્ધિ.

‘જ્ઞિતિ’ શબ્દ કથંતાબુદ્ધિના સ્વરૂપની સમાપ્તિમાં છે. તેને કહે છે=બીજી દૃષ્ટિમાં થયેલી કથંતાબુદ્ધિને કહે છે -

“સર્વ ભવ દુઃખરૂપ છે, ભવનો ઉચ્છેદ શેનાથી થાય ? કેવી રીતે થાય ? અને મુનિઓની ચિત્રપ્રવૃત્તિ છે, તે સંપૂર્ણ કેવી રીતે જણાય ?” (યો.દૃ.સ. ૪૭) ॥૮॥

ભાવાર્થ :-

તારાદૃષ્ટિવાળા યોગીની જિજ્ઞાસા અને ઉચિત પ્રવૃત્તિમાં થતી પોતાની મુટિનો સંત્રાસ :-

શ્લોક-૬ અને ૭માં બતાવ્યા તે ગુણો બીજી દૃષ્ટિવાળા યોગીમાં હોય છે. તે સિવાય પણ અન્ય આ દૃષ્ટિમાં શું થાય છે ? તે આ શ્લોકમાં બતાવે છે -

(૭) વિકલ એવા સ્વકૃત્યમાં ત્રાસ :- બીજી દૃષ્ટિવાળા યોગીઓ ધર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે. આમ છતાં અનાદિ ભવઅભ્યસ્ત પ્રમાદને કારણે પોતાના કાયોત્સર્ગકરણાદિ કૃત્યો વિધિવિકલ થતાં હોય ત્યારે આ જીવોને ત્રાસ થાય છે, અને વિચારે છે કે ‘હા ! હું વિરાધક છું, જેથી પરમ કલ્યાણના

કારણભૂત એવાં કૃત્યોને પણ સમ્યક્ કરી શકતો નથી.’ આ પ્રકારના અધ્યવસાયને કારણે ધીમે ધીમે પણ પોતાના કૃત્યોની ત્રુટિઓ દૂર કરવા માટે યત્ન કરે છે.

(૮) અધિકમાં સસ્પૃહા જિજ્ઞાસા :- આ દૃષ્ટિવાળા યોગીઓ પોતે જે ભૂમિકામાં રહેલા છે, તે ભૂમિકાનાં ઉચિત કૃત્યોનું સેવન કરતા હોય છે; પણ એટલામાત્રથી તેઓને સંતોષ નથી, પરંતુ પોતાની ભૂમિકાની અપેક્ષાથી ઉપરની ભૂમિકાનાં કૃત્યો વિષયક જિજ્ઞાસા હોય છે, અને વિચારે છે કે ‘કેવી રીતે આ મહાત્મા આ કૃત્ય કરીને આત્મહિત સાધે છે ? હું પણ તેને જાણું.’ આ પ્રકારની જિજ્ઞાસા તેઓને થાય છે. વળી તે જાણવામાત્રમાં વિશ્રાંત થતી નથી, પરંતુ જાણીને તેઓને તે કૃત્યો તે રીતે કરવાનો અભિલાષ પણ છે. માટે તેઓ ભાવયોગીઓ પાસેથી તે કૃત્યોને જાણવાનો યત્ન કરે છે, અને જાણીને અધિક અધિક સેવન માટે યત્ન કરે છે, અને શક્તિસંચય થાય ત્યારે તે મહાત્માની જેમ પોતે પણ તે રીતે કૃત્ય કરી શકે છે.

(૯) દુઃખના ઉચ્છેદના અર્થી જીવોના જુદા જુદા પ્રકારના ક્રિયાયોગમાં કથંતાબુદ્ધિ :- આ દૃષ્ટિવાળા યોગીઓ વિચારે છે કે “સંસારના ક્લેશને ત્યાગ કરનારા યોગીઓની જુદા જુદા પ્રકારની ક્રિયાઓ તે તે શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે સર્વ હું કેવી રીતે જાણું ? કે જેથી હું પણ તે પ્રકારે કૃત્ય કરીને આ સંસારનો અંત કરું ?

આનાથી એ ફલિત થાય કે આવા જીવોને સંસારનો ઉચ્છેદ કઈ પ્રવૃત્તિથી થાય ? તે પ્રવૃત્તિ જાણવાની અત્યંત ઇચ્છા હોય છે. તેથી સંસારના ઉચ્છેદ માટે જે જે શક્ય ઉપાય દેખાય તે તે ઉપાયમાં અવશ્ય યત્ન કરે છે.

અહીં કથંતાબુદ્ધિના કથનમાં સાક્ષીરૂપે યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયનું ઉદ્ધરણ આપ્યું છે. તેમાં કહ્યું કે સર્વભવ દુઃખરૂપ છે, તો તેનો ઉચ્છેદ શેનાથી છે ? તેના ખુલાસારૂપે આ દૃષ્ટિવાળા વિચારે છે કે ક્ષમાદિ ગુણોથી આ ભવનો ઉચ્છેદ છે, તો તે ક્ષમાદિ ગુણો કેવી રીતે જણાય ? તો વિચારે છે કે મુનિઓની પ્રવૃત્તિથી જણાય. વળી વિચારે કે મુનિઓની ચિત્ર પ્રવૃત્તિ છે, જે સંપૂર્ણ કેવી રીતે જણાય ? અર્થાત્ જણાય તેમ નથી. કેમ જણાય તેમ નથી ? તેનું સ્પષ્ટીકરણ આગળના શ્લોક-૯માં કરેલ છે. ॥૮॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું કે ચિત્રપ્રકારની મુમુક્ષુઓની પ્રવૃત્તિ છે, અને તે અશેષ કેવી રીતે જણાઈ શકે ? અર્થાત્ જણાતી નથી. કેમ જણાતી નથી ? એમાં યુક્તિ આપવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

નાસ્માકં મહતી પ્રજ્ઞા સુમહાન્ શાસ્ત્રવિસ્તરઃ ।

શિષ્ટાઃ પ્રમાણમિહ તદિત્યસ્યાં મન્યતે સદા ॥૧॥

અન્યથાર્થ :-

(જે કારણથી) અસ્માકં=અમારી મહતી પ્રજ્ઞા ન=મહાન પ્રજ્ઞા નથી= અવિસંવાદી બુદ્ધિ નથી; શાસ્ત્રવિસ્તરઃ સુમહાન્=શાસ્ત્રવિસ્તાર સુમહાન છે; (તે કારણથી જુદી જુદી મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ પૂર્ણ પોતે જાણી શકતા નથી તેમ પૂર્વશ્લોક સાથે સંબંધ છે.) તદ્=તેથી ઇહ=અહીં=યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં, શિષ્ટાઃ=શિષ્ટ પુરુષો પ્રમાણમ્=પ્રમાણ છે. ઇતિ=એતદ્=આ=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એ, અસ્યાં દૃષ્ટૌ=આ દૃષ્ટિમાં સદા=હંમેશાં મન્યતે=માને છે. ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અમારી મહાન પ્રજ્ઞા નથી, સુમહાન શાસ્ત્રવિસ્તાર છે; તે કારણથી અહીં યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં શિષ્ટ પુરુષો પ્રમાણ છે. આ દૃષ્ટિમાં સદા માને છે. ॥૯॥

ટીકા :-

નેતિ-નાસ્માકં મહતી પ્રજ્ઞાવિસંવાદિની બુદ્ધિઃ, સ્વપ્રજ્ઞાકલ્પિતે વિસંવાદ-દર્શનાત્ । તથા સુમહાન્=અપારઃ શાસ્ત્રસ્ય વિસ્તરઃ તત્=તસ્માત્ શિષ્ટાઃ= સાધુજનસમ્મતાઃ પ્રમાણમિહ=પ્રસ્તુતવ્યતિકરે, યત્તૈરાચરિતં તદેવ યથાશક્તિ સામાન્યેન કર્તું યુજ્યત્ ઇત્યર્થઃ । ઇતિ=એતદ્, અસ્યાં દૃષ્ટૌ મન્યતે સદા નિરન્તરમ્ ॥૧॥

ટીકાર્થ :-

નાસ્માકં ..... નિરન્તરમ્ । અમારી મહાન પ્રજ્ઞા નથી=અવિસંવાદી બુદ્ધિ નથી; કેમ કે સ્વપ્રજ્ઞાથી કલ્પના કરાયેલા અર્થમાં વિસંવાદનું દર્શન છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પોતાની પ્રજ્ઞાથી મુમુક્ષુઓની=મુનિઓની અશેષ પ્રવૃત્તિનો નિર્ણય ન થઈ શકે, તોપણ શાસ્ત્રથી મુનિઓની અશેષ પ્રવૃત્તિનો નિર્ણય થઈ શકે છે. તેથી કહે છે -

તથા=અને શાસ્ત્રનો વિસ્તાર સુમહાન છે=અપાર છે, તત્=તસ્માત્=તેથી, શિષ્ટાઃ=સાધુજનસંમત=ઉત્તમજનસંમત, અહીં=પ્રસ્તુત વ્યતિકરમાં= તત્વનિર્ણયના પ્રસંગમાં, પ્રમાણ છે.

તેનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ કરે છે -

જે તેઓ વડે આચરણ કરાયું તે જ યથાશક્તિ સામાન્યથી કરવું યોગ્ય છે, એ પ્રમાણે અર્થ છે. ઇતિ=एतद्=એ= પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એ, આ દૃષ્ટિમાં સદા=નિરંતર માને છે. ॥૯॥

ભાવાર્થ :-**તારાદૃષ્ટિવાળા યોગીનો તત્ત્વને જાણવાવિષયક મધ્યસ્થભાવ :-**

આ દૃષ્ટિવાળા યોગીને વિચાર આવે છે કે મુમુક્ષુઓની સર્વ પ્રવૃત્તિ કેમ જાણી શકાતી નથી ? તેથી કહે છે : અમારામાં મહાન પ્રજ્ઞા નથી કે જેથી તેઓની બાહ્ય આચરણના બળથી તેઓમાં વર્તતો ક્ષમાદિને અનુકૂળ પ્રયત્ન કેવો છે, તે જાણી શકાય. પોતાની મહાન પ્રજ્ઞા કેમ નથી ? તેમાં તે વિચારે છે કે પોતાની પ્રજ્ઞાથી વિકલ્પિત પદાર્થોમાં પોતાને જ પાછળથી વિસંવાદ દેખાય છે અર્થાત્ પોતે જ પૂર્વે આ પ્રવૃત્તિ ક્ષમાદિગુણને અનુકૂળ છે તેમ માની યત્ન કર્યો, છતાં તે પ્રયત્નથી ક્ષમાદિગુણો પ્રગટ્યા નહીં, તેવો વિસંવાદ દેખાય છે. તેથી નક્કી થાય છે કે મુમુક્ષુઓની અશેષ પ્રવૃત્તિ પોતે જાણી શકતો નથી.

વળી તે વિચારે છે કે ભલે મારી પાસે મહાન પ્રજ્ઞા નથી, પરંતુ શાસ્ત્રના બળથી તેનો નિર્ણય થઈ શકે છે. માટે શાસ્ત્રમાં યત્ન કરવામાં આવે તો મુમુક્ષુઓની અશેષ પ્રવૃત્તિનું જ્ઞાન થઈ શકે, અને તે જ્ઞાન પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ

કરવામાં આવે તો ક્ષમાદિગુણો પ્રગટે, તો ભવનો ઉચ્છેદ થાય. માટે ક્ષમાદિગુણોની પ્રાપ્તિના ઉપાયને જાણવા માટે શાસ્ત્રમાં યત્ન કરવો જોઈએ.

વળી તે વિચારે છે કે શાસ્ત્રનો વિસ્તાર સુમહાન છે અર્થાત્ યોગમાર્ગને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિને કહેનારાં શાસ્ત્રોનો વિસ્તાર ઘણો છે, અને તે શાસ્ત્ર દ્વારા પોતે મુમુક્ષુઓની અશેષ પ્રવૃત્તિ જાણી શકે તેમ નથી.

તો હવે શું કરવું કે જેથી ભવનો ઉચ્છેદ થાય ? તેથી વિચારે છે કે સંસારનો ઉચ્છેદ કરવા અર્થે જે ક્ષમાદિગુણો પ્રગટ કરવા છે, તેના વિષયમાં કઈ ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, તે વ્યતિકરમાં 'શિષ્ટ પુરુષો પ્રમાણ છે,' એ પ્રમાણે બીજી દૃષ્ટિમાં સદા વિચારે છે. તેનું તાત્પર્ય ટીકામાં સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે -

'શિષ્ટો પ્રમાણ છે' એટલે જે તેઓએ આચર્યું છે, તે જ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સામાન્યથી કરવું યોગ્ય છે. આશય એ છે કે શિષ્ટ પુરુષોની આચરણને અનુરૂપ પોતે શક્તિ પ્રમાણે યત્ન કરતો હોય, તોપણ તેમની પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ તેમના જેવી જ પ્રવૃત્તિ પોતે કરી શકે, તેવો પોતાનો ક્ષયોપશમ નથી; તેથી સામાન્યથી તેઓની આચરણને અનુસરતો હોય, તો તે આચરણના બળથી ક્રમે કરીને વિશેષ ક્ષયોપશમ થાય; જેથી જેમ શિષ્ટ પુરુષો તે આચરણ કરીને ક્ષમાદિગુણોને મેળવી શક્યા, તેમ પોતે પણ સામાન્યથી તેમનું અનુસરણ કરે તો ક્રમે કરીને તેમની જેમ જ ક્ષમાદિગુણોને પ્રાપ્ત કરશે અને તો જ ભવનો ઉચ્છેદ થશે. તેથી શિષ્ટ પુરુષોની પાછળ ચાલવાને અનુકૂળ નિર્મળ પ્રજારૂપ નિર્મળ અંતરયક્ષુ આ બીજી દૃષ્ટિમાં પ્રગટ થયેલ છે. ॥૯॥

-: બલાદૃષ્ટિ :-

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧ થી ૯ પર્યંત તારાદૃષ્ટિનું વર્ણન કર્યું. હવે બલાદૃષ્ટિને કહે છે -

શ્લોક :-

સુખસ્થિરાસનોપેતં બલાયાં દર્શનં દૃઢમ્ ।
પરા ચ તત્ત્વશુશ્રૂષા ન ક્ષેપો યોગગોચરઃ ॥૧૦॥

અન્યથાથ :-

સુખસ્થિરાસનોપેતં=સુખકારક અને સ્થિર એવા આસનથી યુક્ત, બલાયાં= બલાદૃષ્ટિમાં દૃઢં દર્શનં=દૃઢ દર્શન છે, પરા ચ=અને પ્રકૃષ્ટ તત્ત્વશુશ્રૂષા=તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા છે, યોગગોચરઃ=યોગવિષયક ન ક્ષેપઃ=ક્ષેપ નથી. ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

સુખકારક અને સ્થિર એવા આસનથી યુક્ત બલાદૃષ્ટિમાં દૃઢ દર્શન છે અને પ્રકૃષ્ટ તત્ત્વશુશ્રૂષા છે, યોગવિષયક ક્ષેપ નથી. ॥૯॥

ટીકા :-

સુખમિતિ-સુખમ્=અનુદ્વેજનીયં સ્થિરં ચ=નિષ્કમ્પં યદાસનં તેનોપેતં=સહિતં, ઉક્તવિશેષણવિશિષ્ટસ્યૈવાસનસ્ય યોગાદ્ગત્વાત્ યત્પતઙ્ગલિઃ- “સ્થિરસુખમાસનમ્,” [પા.યો.સૂ. ૨-૪૬] ઇતિ, બલાયાં દૃષ્ટૌ દર્શનં દૃઢં કાષ્ટાગ્નિકણોદ્યોતસમમિતિ કૃત્વા, પરા પ્રકૃષ્ટા ચ તત્ત્વશુશ્રૂષા=તત્ત્વશ્રવણેચ્છા જિજ્ઞાસાસમ્ભવાત્, ન ક્ષેપો યોગગોચરસ્તદનુદ્વેગે ઉદ્વેગજન્યક્ષેપાભાવાત્ ॥૧૦॥

ટીકાર્થ :-

સુખમ્ ..... ઉદ્વેગજન્યક્ષેપાભાવાત્ સુખ=અનુદ્વેજનીય=ઉદ્વેગ ન થાય તેવું અને સ્થિર=નિષ્કંપ, એવું જે આસન, તેનાથી ઉપેત=સહિત, બલાદૃષ્ટિમાં દર્શન છે, એમ અન્યથા છે; કેમ કે કહેવાયેલા વિશેષણથી વિશિષ્ટ જ આસનનું=અનુદ્વેજનીય અને નિષ્કંપ એવા વિશેષણથી વિશિષ્ટ જ આસનનું, યોગાંગપણું છે, જે કારણથી પતંજલિએ કહ્યું છે -

“સ્થિરસુખાસન છે.” (પા.યો.સૂ. ૨-૪૬) ‘ઇતિ’ શબ્દ પતંજલિ ઋષિના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે.

બલાદૃષ્ટિમાં દર્શન દૃઢ છે, કાષ્ટના અગ્નિના કણના ઉદ્યોત સમાન છે; કેમ કે અને પરા=પ્રકૃષ્ટ તત્ત્વશુશ્રૂષા છે=તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા છે; કેમ કે જિજ્ઞાસાથી સંભવ છે, યોગવિષયક ક્ષેપ નથી; કેમ કે તેનો અનુદ્વેગ હોતે છતે=યોગની પ્રવૃત્તિનો અનુદ્વેગ હોતે છતે, ઉદ્વેગજન્ય ક્ષેપનો અભાવ છે. ॥૧૦॥

ભાવાર્થ :-

બલાદૃષ્ટિનું સ્વરૂપ :-

બલાદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત યોગીનો બોધ કેવો હોય છે ? અને કયા કયા ગુણો તેને પ્રાપ્ત થાય છે ? તે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવે છે --

બલાદૃષ્ટિનું દર્શન=બોધ :- મિત્રાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગીનો બોધ મંદ હોય છે, જે યોગમાર્ગના પ્રારંભિક બોધરૂપ છે, જેથી માત્ર બાહ્ય આચરણમાં આત્મકલ્યાણની બુદ્ધિ થાય છે. તારાદૃષ્ટિમાં કંઈક સ્પષ્ટ બોધ થાય છે અને તેને કારણે જ શૌચ-સંતોષાદિ ભાવો તરફ તેનો યત્ન થાય છે. તેમાં બાહ્ય આચરણ કરતાં પરિણામ તરફનો કંઈક યત્ન દેખાય છે. જ્યારે ત્રીજી દૃષ્ટિવાળા યોગીઓનો બોધ, પહેલી બે દૃષ્ટિ કરતાં કંઈક અધિક છે, કંઈક અતિશયતાવાળો છે, અને કાષ્ઠઅગ્નિકણની ઉપમાવાળો હોવાથી કંઈક દૃઢ છે. તેથી પહેલી બે દૃષ્ટિ કરતાં દીર્ઘકાળ ટકે એવો છે, જેથી પ્રવૃત્તિકાળમાં પણ કંઈક બોધ અનુસ્યુત રહે છે.

આસન :- આ દૃષ્ટિમાં ત્રીજું યોગાંગ આસન પ્રગટે છે. યોગની સિદ્ધિ માટે સુંદર માનસયત્ન કરવા અર્થે સુખકારક અને નિષ્કંપ એવું આસન આવશ્યક છે; કેમ કે આસન પીડા થવાને કારણે ઉદ્વેગ પેદા કરતું હોય તો સાધનામાં સહાયક બને નહીં. આ દૃષ્ટિવાળા યોગીએ યોગમાર્ગમાં યત્ન કરવા માટે આસન જીતેલું હોય છે. તેથી અનુદ્વેજનીય અને સ્થિર એવા આસનના બળથી યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવા યત્ન કરે છે.

પરા તત્ત્વશુશ્રૂષા :- પહેલી બે દૃષ્ટિ કરતાં ત્રીજી દૃષ્ટિમાં કંઈક વધિક બોધ હોવાને કારણે બીજી દૃષ્ટિમાં થયેલી જિજ્ઞાસાના બળથી જ વિશેષ તત્ત્વ દેખાય છે, જેથી તત્ત્વને સાંભળવા માટેની પ્રકૃષ્ટ શુશ્રૂષા થાય છે. આ તત્ત્વશુશ્રૂષા શ્રવણની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તો અવશ્ય તત્ત્વબોધ પ્રાપ્ત કરાવીને વિશ્રાંત થાય તેવી હોય છે; કેમ કે તત્ત્વજિજ્ઞાસામાંથી ઊઠેલી આ શુશ્રૂષા છે. તેથી તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના વિશ્રાંત થાય નહીં.

ક્રિયાવિષયક ક્ષેપ નથી :- બીજી દૃષ્ટિમાં કષ્ટસાધ્યતાજ્ઞાનજન્ય આળસરૂપ ઉદ્વેગ દોષ ગયેલ છે. જે સાધકને યોગમાર્ગની કોઈક પ્રવૃત્તિ કષ્ટસાધ્ય દેખાય અને તેના કારણે તે પ્રવૃત્તિમાં આળસ આવે તો તે પ્રવૃત્તિ કદાચ બાહ્યથી કરતો

હોય તોપણ તે ઉદ્દેગદોષથી આકાંત હોય છે. આથી પહેલી દૃષ્ટિમાં રહેલ યોગીને કોઈ અનુષ્ઠાન કષ્ટસાધ્ય જણાય તો ઉદ્દેગદોષથી યુક્ત અનુષ્ઠાન થાય છે; અને જે સાધકને યોગમાર્ગની કોઈક પ્રવૃત્તિ કષ્ટસાધ્ય છે પરંતુ અસાધ્ય નથી તેવું જ્ઞાન હોય, અને તે અનુષ્ઠાન સમ્યગ્ કરવાની બલવાન ઇચ્છા હોય, તો સ્વશક્તિ અનુસાર અપ્રમાદભાવથી અવશ્ય યત્ન કરે, પણ ઉદ્દેગથી કરે નહીં. આથી બીજી દૃષ્ટિવાળા જીવો ઉદ્દેગ વગર ધર્મઅનુષ્ઠાન કરે છે.

બીજી દૃષ્ટિવાળા જીવો ઉદ્દેગ વગર તે પ્રવૃત્તિમાં સુદૃઢ યત્ન કર્યા કરે તો તે પ્રવૃત્તિકાળમાં બીજી દૃષ્ટિમાં હોવા છતાં પણ ક્ષેપદોષ ન હોય અને નિમિત્ત મળે તો ક્ષેપદોષ આવી શકે છે, અને ત્રીજી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા પછી ક્ષેપદોષ જાય છે; કેમ કે ક્ષેપને ઉત્પન્ન કરવામાં ઉદ્દેગ પ્રબળ કારણ છે અર્થાત્ ઉદ્દેગ ક્ષેપનો જિવાતુ=જિવાડનાર છે, અને ઉદ્દેગ ગયા પછી પ્રવૃત્તિમાં દૃઢતા ન હોય તો બીજી દૃષ્ટિમાં ક્યારેક ક્ષેપદોષ આવી શકે, પરંતુ બીજી દૃષ્ટિમાં પણ અપ્રમાદભાવથી યત્ન હોય તો ક્ષેપદોષ કોઈક અનુષ્ઠાનમાં ન પણ હોય. વળી, ત્રીજી દૃષ્ટિમાં બોધ અધિક હોવાથી પ્રયત્નમાં દૃઢતા અતિશય થાય છે, તેથી ઉદ્દેગને કારણે ઉત્પન્ન થનાર ક્ષેપદોષ ક્યારેય આવતો નથી. ॥૧૦॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોકમાં સુખકારક અને સ્થિરઆસનયુક્ત બલાદૃષ્ટિનું દૃઢ દર્શન હોય છે, તેમ બતાવ્યું. તેથી સુખકારક અને સ્થિરઆસન શેનાથી પ્રગટે છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

અસત્તૃષ્ણાત્વરાભાવાત્ સ્થિરં ચ સુખમાસનમ્ ।

પ્રયત્નશ્લથતાનન્ત્યસમાપત્તિબલાદિહ ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ :-

અસત્તૃષ્ણાત્વરાભાવાત્=અસત્તૃષ્ણા અને ત્વરાના અભાવથી પ્રયત્નશ્લથ-
તાનન્ત્યસમાપત્તિબલાદ્=પ્રયત્નની શ્લથતા=શિથિલપાણું અને આનંત્યમાં
સમાપત્તિના બળથી ઇહ=અહીં=બલાદૃષ્ટિમાં સ્થિરં ચ સુખમાસનમ્=સ્થિર
અને સુખકારક આસન છે. ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અસત્તૃષ્ણા અને ત્વરાના અભાવથી અને પ્રયત્નથી શ્લથતા અને આનંત્યમાં સમાપત્તિના બળથી બલાદૃષ્ટિમાં સ્થિર અને સુખકારક આસન છે. ॥૧૧॥

ટીકા :-

અસદિતિ-અસત્તૃષ્ણાયા=અસુન્દરલાલસાયાઃ, ત્વરાયાઃ=ચાન્યાન્યફલૌત્સુક્ય-લક્ષણાયા, અભાવાત્ સ્થિરં સુખં ચાસનં ભવતિ, પ્રયત્નસ્ય શ્લથતા='અક્લેશેનૈ-વાસનં બધ્નામીતી' છાયામહ્-ગલાઘવેન તત્રિબન્ધઃ, આનન્ત્યે ચાકાશાદિગતે સમાપત્તિઃ=અવધાનેન મનસ્તાદાત્મ્યાપાદનં દુઃખહેતુદેહાહંકારાભાવફલં તદ્બલાદિહ બલાયાં દૃષ્ટૌ ભવતિ । યથોક્તં - “પ્રયત્નશૈથિલ્યાનન્ત્ય(ન્ત)સમાપત્તિભ્યાં” [પા.યો.સૂ.૨-૪૭] ॥૧૧॥

ટીકાર્થ :-

અસત્તૃષ્ણાયા..... સમાપત્તિભ્યાં” [પા.યો.સૂ.૨-૪૭] અસત્તૃષ્ણાના=અસુંદર લાલસાના, અને અલ્પ અલ્પ ફળની ઉત્સુકતા સ્વરૂપ ત્વરાના અભાવથી સ્થિર અને સુખકારક આસન થાય છે. પ્રયત્નની શ્લથતા=“અક્લેશથી આસનને હું બાંધું.” એ પ્રકારની ઈચ્છામાં અંગલાઘવથી તેનો નિબંધ છે=આસનને બાંધવાની પ્રવૃત્તિ છે, અને આકાશાદિગત આનંત્યમાં, સમાપત્તિ છે=અવધાનથી દુઃખના હેતુભૂત એવા દેહમાં અહંકારના અભાવફળવાળું મનનું તાદાત્મ્ય આપાદન છે. તેના બળથી=પ્રયત્નની શ્લથતા અને આનંત્યમાં સમાપત્તિના બળથી, અહીં=બલાદૃષ્ટિમાં, થાય છે=સ્થિર અને સુખકારક આસન થાય છે.

જે પ્રમાણે કહેવાયું છે=જે પ્રમાણે પાતંજલયોગસૂત્ર-૨-૪૭માં કહેવાયું છે -

“પ્રયત્નના શૈથિલ્ય દ્વારા અને આનંત્યમાં સમાપત્તિ દ્વારા સ્થિર અને સુખકારક આસન થાય છે.” ॥૧૧॥

ભાવાર્થ :-

બલાદૃષ્ટિમાં વર્તતા સ્થિર અને સુખકારક આસનનું સ્વરૂપ :-

ત્રીજી દૃષ્ટિમાં મોક્ષને અનુકૂળ એવું આત્માનું સ્થિર અને સુખકારક આસન પ્રગટ થાય છે, જેનાથી મોક્ષને અનુકૂળ એવી જીવની ઉત્તમ પ્રકૃતિ ક્રમસર વિકાસ પામશે. જેમ પહેલી દૃષ્ટિમાં યમના સેવનથી સંસારના ભાવોથી વિમુખ જીવનો યત્ન થયો, બીજી દૃષ્ટિમાં નિયમના સેવનથી મોક્ષને અનુકૂળ એવા કોઈક ભાવોમાં જીવનો યત્ન થયો, તેમ ત્રીજી દૃષ્ટિમાં સ્થિરતાપૂર્વક અને સુખપૂર્વક મોક્ષને અનુરૂપ ચિત્ત નિષ્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ થયો, જે સ્થિર સુખ આસનરૂપ છે.

બલાદૃષ્ટિમાં વર્તતા સ્થિર અને સુખકારક આસનનું કારણ :-

(૧) અસત્તૃષ્ણા અને ત્વરાનો અભાવ :- આ સ્થિર અને સુખકારક આસન પ્રગટ થવામાં અસત્તૃષ્ણાનો અને ત્વરાનો અભાવ કારણ બને છે.

કોઈ લક્ષ્ય તરફ જવા માટે યત્ન કરતા સાધકને ઇન્દ્રિયોની ઉત્સુકતા થવાને કારણે લક્ષ્યને છોડી આજુબાજુના પદાર્થોને જોવાની-જાણવાની જે તૃષ્ણા થાય છે, તે અસત્ તૃષ્ણા છે. વસ્તુતઃ સ્વજીવનનિર્વાહની આવશ્યકતાથી અધિક જેની તૃષ્ણા શાંત થઈ છે, તેવા સાધકો દેહના રક્ષણ માટે આવશ્યક જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત થઈ જાય તો અન્ય અન્ય પદાર્થોની ઇચ્છા કરતા નથી, તેથી મોક્ષસાધક અનુષ્ઠાન સ્થિરતાથી કરી શકે છે.

વળી યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે કાર્ય શીઘ્ર સમાપ્ત કરવાની ઇચ્છારૂપ ત્વરા હોય તોપણ તે યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ સમ્યગ્ થતી નથી, તેથી ત્રીજી દૃષ્ટિવાળા યોગી ત્વરારહિત ધર્મઅનુષ્ઠાન કરે છે.

(૨) પ્રયત્નની શ્લથતા અને આનંત્યમાં સમાપ્તિ :- અસત્તૃષ્ણા અને ત્વરાનો અભાવ થયા પછી લક્ષ્યને નિષ્પન્ન કરવા અર્થે ‘અકલેશથી હું આસનને બાંધું’ એવી ઇચ્છાથી અંગને શિથિલ કરીને આસનને બાંધે, અને ત્યારપછી આકાશગત અને કાળગત આનંત્યમાં સમાપ્તિ કરવા યત્ન કરે=ઉપયોગપૂર્વક મનનું તાદાત્મ્ય કરે, તો તેના બળથી સ્થિર અને સુખરૂપ આસન થાય.

આશય એ છે કે અસત્ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી ત્વરારહિત થઈ આકાશના અનંતપણાને અને કાળના અનંતપણાને સામે રાખે, અને મનને લક્ષ્ય સાથે તે રીતે જોડે કે જેથી દુઃખના હેતુ એવા દેહ પ્રત્યે અહંકારનો અભાવ થાય, તો તેના કારણે ચિત્ત નિર્મમભાવવાળું બને, જેથી સ્થિરસુખાસન નિષ્પન્ન થાય.

તાત્પર્ય એ છે કે મોટા ભાગના જીવોને દેહમાં અહંપણાની બુદ્ધિ હોય છે, તેથી સ્થિરતાથી યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, પરંતુ દેહની શાતામાં ને દેહની અશાતાના નિવર્તનમાં જ યત્ન થાય છે. જ્યારે ત્રીજી દૃષ્ટિમાં રહેલા યોગી અનંત આકાશ અને અનંત કાળને સામે રાખીને વિચારે કે ‘આ વિશાળ આકાશમાં આપણે સર્વત્ર રહેનારા છીએ અને સર્વ કાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવનારા છીએ’, આ પ્રકારે અત્યંત ભાવન કરે તો કિંચિત્કાળસ્થાયી અને કિંચિત્ આકાશમાં રહેનારા એવા દેહમાં અહંકારનો અભાવ થાય છે.

આ રીતે અસત્ તૃષ્ણાનો અભાવ ત્વરાનો અભાવ અને અંગવિષયક યત્નની શિથિલતાપૂર્વક આસનમાં બેસીને યોગી આનંત્યમાં ચિત્તની સમાપત્તિ કરે તો દેહના અહંકાર વગરના થઈને યોગમાર્ગની ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવા સમર્થ બને છે. ॥૧૧॥

અવતરણિકા :-

બલાદૃષ્ટિમાં સ્થિર અને સુખકારક આસન પ્રગટ થાય છે. તે શેનાથી પ્રગટ થાય છે, તે પૂર્વશ્લોકમાં બતાવ્યું. હવે સ્થિર અને સુખકારક આસન પ્રગટ થયા પછી તેનાથી શું કાર્ય થાય છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

અતોઽન્તરાયવિજયો દ્વન્દ્વાનભિહતિસ્તથાઃ (તિઃ પરા) ।

દૃષ્ટદોષપરિત્યાગઃ પ્રણિધાનપુરઃસરઃ ॥૧૨॥

અન્વયાર્થ :-

અતઃ=આનાથી=યથોક્ત આસનથી અંતરાયવિજયો=અંતરાયનો વિજય= પરા=આત્યન્તિકી દ્વન્દ્વાનભિહતિઃ=શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વોથી અનભિહતિ=દુઃખની અપ્રાપ્તિ, પ્રણિધાનપુરઃસરઃ=પ્રણિધાનપુરઃસર દૃષ્ટદોષપરિત્યાગઃ=દૃષ્ટ દોષોનો પરિત્યાગ. ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

યથોક્ત આસનથી અંતરાયનો વિજય, આત્યન્તિક શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વોથી દુઃખની અપ્રાપ્તિ અને પ્રણિધાનપુરઃસર દષ્ટ દોષોનો પરિત્યાગ થાય છે. ॥૧૨॥

નોંધ :- શ્લોકમાં 'દ્વાદ્વાનભિહતિસ્તથાઃ' ના સ્થાને 'દ્વાન્દ્વાનભિહતિઃ પરા' પાઠાંતર છે, જે બરાબર જણાતા તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

ટીકા :-

અત્ત ઇતિ-અતો=યથોક્તાદ્=આસનાદન્તરાયાણામ્=અહ્મમેજયાદીનાં વિજયઃ, દ્વન્દ્વૈઃ=શીતોષ્ણાદિભિરનભિહતિર્દુઃખાપ્રાપ્તિઃ પરા=આત્યન્તિકી, 'તતો દ્વાન્દ્વાનભિઘાતઃ' [પા.યો.સૂ.૨-૪૮] ઇત્યુક્તેઃ, દૃષ્ટાનાં ચ દોષાણાં મનઃસ્થિતિજનિતક્લેશાદીનાં પરિત્યાગઃ પ્રણિધાનપુરઃસરઃ=પ્રશસ્તાવધાનપૂર્વઃ ॥૧૨॥

ટીકાર્થ :-

અતો ..... પ્રશસ્તાવધાનપૂર્વઃ । આનાથી=યથોક્ત આસનથી અંગમેજયાદિ અંતરાયોનો=અંગકંપનાદિ અંતરાયોનો, વિજય થાય છે. પરા=આત્યન્તિકી શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વોથી અનભિહતિ=દુઃખની અપ્રાપ્તિ, થાય છે; કેમ કે 'તેનાથી=આસનજયથી, દ્વન્દ્વનો અનભિઘાત છે' એ પ્રમાણેની ઉક્તિ છે=પાતાંજલયોગસૂત્ર-૨-૪૮નું એ પ્રમાણેનું વચન છે, અને પ્રણિધાનપુરઃસર=પ્રશસ્ત અવધાનપૂર્વક, દષ્ટ એવા મનઃસ્થિતિથી ઉત્પન્ન થતા ક્લેશાદિ દોષોનો પરિત્યાગ થાય છે. ॥૧૨॥

❖ 'અહ્મમેજયાદિ' અહીં 'આદિ' થી દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય, શ્વાસ, પ્રશ્વાસ આદિ વિક્ષેપોનું શ્રલણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

ત્રીજી દૃષ્ટિવાળા યોગી પોતાના બોધને અનુરૂપ આસનમાં યત્ન કરતા હોય ત્યારે અસત્તૃષ્ણાનો અને ત્વરાનો અભાવ વર્તતો હોય છે, અને ચોક્કસ સ્થિર આસનમાં બેસીને આકાશાદિ આનંત્યમાં મનની સમાપત્તિમાં યત્ન કરતા હોય છે, જેથી દેહમાં અહંકારનો અભાવ વર્તે છે. તેના કારણે નીચેના ત્રણ ગુણો પ્રગટે છે, તે આ પ્રમાણે -

(૧) અંતરાયવિજય :- સ્થિર અને સુખકારક આસનને કારણે સાધનામાં અંતરાય કરનારા કંપનાદિ ભાવો ઉપર વિજય થાય છે.

(૨) શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વથી દુઃખની અપ્રાપ્તિ :- દેહ પ્રત્યે મમત્વ ઓછું થઈ ગયું હોવાથી શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વો વડે આત્યંતિક દુઃખની અપ્રાપ્તિ થાય છે.

(૩) પ્રણિધાનપૂર્વક દૃષ્ટ દોષોનો પરિત્યાગ :- ચિત્તને અનંત આકાશાદિગત સ્થાપન કરીને સમાપત્તિ કરેલી હોવાથી યોગનિષ્પત્તિના પ્રણિધાનપૂર્વક દૃષ્ટ દોષોનો પરિત્યાગ થાય છે.

આશય એ છે કે અનંતકાળ અને અનંત આકાશ પ્રત્યે મનને સ્થિર કરેલું હોવાથી 'હું સદા શાશ્વત છું, અને માત્ર દેહમાં નહીં પણ ચૌદ રાજલોકમાં રહેનારો છું' એવી બુદ્ધિ થવાથી દેહનું મમત્વ ઓછું થાય છે, અને તેથી પોતાના લક્ષ્યના પ્રણિધાનપૂર્વક દૃષ્ટ દોષોનો પરિહાર કરી શકે છે અર્થાત્ માનસિક અસ્વસ્થતા આદિ ક્લેશોનો પરિત્યાગ કરી શકે છે.

સામાન્યથી દરેક જીવને રાગાદિ સતાવતા હોય અથવા તો કોઈક ચિંતાથી ચિત્ત વ્યગ્ર હોય તો તે મનની તેવા પ્રકારની સ્થિતિથી જનિત ક્લેશો છે; અને આ ક્લેશો જીવોને નિર્મળ પ્રજ્ઞા હોય તો બુદ્ધિરૂપી ચક્ષુથી દેખાય છે, અને બલાદૃષ્ટિવાળા યોગી નિર્મળ બોધને કારણે સ્વચિત્તગત ક્લેશોને જાણીને આસનરૂપ યોગાંગના બળથી પ્રણિધાનપૂર્વક આ દૃષ્ટ દોષોનો પરિહાર કરી શકે છે. ॥૧૨॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૦માં બલાદૃષ્ટિમાં પ્રગટ થતા ભાવો બતાવ્યા. ત્યારપછી બલાદૃષ્ટિમાં પ્રગટ થતું સ્થિર સુખકારક આસન શેનાથી થાય છે ? અને તેનાં કાર્યો શું છે ? તે શ્લોક-૧૧-૧૨માં બતાવ્યું. હવે બલાદૃષ્ટિમાં પ્રગટ થતી પરા તત્વશુશ્રૂષા કેવી છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

કાન્તાજુષો વિદગ્ધસ્ય દિવ્યગેયશ્રુતૌ યથા ।

યૂનો ભવતિ શુશ્રૂષા તથાસ્યાં તત્ત્વગોચરા ॥૧૩॥

અન્વયાર્થ :-

કાન્તાજુષઃ વિદગ્ધસ્ય યૂનઃ=કામિનીથી યુક્ત ગીતમાં નિપુણ યુવાનને યથા=જે પ્રમાણે દિવ્યગેયશ્રુતૌ=દિવ્ય ગીતના શ્રવણમાં શુશ્રૂષા=સાંભળવાની ઈચ્છા ભવતિ=હોય છે, તથા=તે પ્રમાણે અસ્યાં=આ દૃષ્ટિમાં તત્ત્વગોચરા=તત્ત્વવિષયક શુશ્રૂષા હોય છે. ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

કામિનીયુક્ત ગીતમાં નિપુણ યુવાનને જે પ્રમાણે દિવ્યગીતના શ્રવણમાં સાંભળવાની ઈચ્છા થાય છે, તે પ્રમાણે આ દૃષ્ટિમાં તત્ત્વવિષયક શુશ્રૂષા હોય છે. ॥૧૩॥

ટીકા :-

કાન્તેતિ-કાન્તાજુષઃ=કામિનીસહિતસ્ય, વિદગ્ધસ્ય=ગેયનીતિનિપુણસ્ય, દિવ્યસ્યાતિશયિતસ્ય ગેયસ્ય કિત્રરાદિસમ્બન્ધિનઃ શ્રુતૌ=શ્રવણે યથા યૂનો=યૌવનગામિનો કામિનો ભવતિ શુશ્રૂષા, તથાઽસ્યાં=બલાયાં તત્ત્વગોચરા શુશ્રૂષા ॥૧૩॥

ટીકાર્થ :-

કાન્તાજુષઃ ..... શુશ્રૂષા । કિત્રરાદિ સંબંધી દિવ્ય=અતિશયિત, એવા ગીતની શ્રુતિમાં=સાંભળવામાં, જે પ્રકારે કાન્તાયુક્ત=કામિની સહિત, વિદગ્ધ=ગેયનીતિમાં નિપુણ, એવા યુવાનને=યૌવનગામી કામીને, શુશ્રૂષા થાય છે, તે પ્રમાણે તત્ત્વવિષયક આમાં=બલાદૃષ્ટિમાં, શુશ્રૂષા થાય છે. ॥૧૩॥

ભાવાર્થ :-

બલાદૃષ્ટિમાં વર્તતા શુશ્રૂષા ગુણનું સ્વરૂપ :-

કોઈ યુવાન પુરુષ હોય, યુવાન અવસ્થાના શોખવાળો હોય, ગીતાદિમાં નિપુણ હોય અને સ્ત્રી સહિત હોય, એવા યુવાનને કિત્રર સંબંધી ગીત સાંભળવામાં અત્યંત ઈચ્છા હોય છે. તેના જેવી તત્ત્વવિષયક શુશ્રૂષા બલાદૃષ્ટિમાં વર્તે છે. તેથી જો બલાદૃષ્ટિવાળા યોગીને તત્ત્વ સાંભળવાની સામગ્રી મળે તો અત્યંત અવધાનપૂર્વક તત્ત્વના પરમાર્થને જાણવા માટે અવશ્ય યત્ન કરે. ॥૧૩॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોક-૧૩માં ત્રીજી દૃષ્ટિમાં પ્રગટ થતી શુશ્રૂષાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. તેવા સ્વરૂપવાળી શુશ્રૂષાથી અન્ય શુશ્રૂષા વ્યર્થ છે અને આવા પ્રકારની શુશ્રૂષાથી અવશ્ય કર્મક્ષય થાય છે, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

અભાવેઽસ્યાઃ શ્રુતં વ્યર્થં બીજન્યાસ ઇવોષરે ।

શ્રુતાભાવેઽપિ ભાવેઽસ્યા ધ્રુવઃ કર્મક્ષયઃ પુનઃ ॥૧૪॥

અન્વયાર્થ :-

અભાવેઽસ્યાઃ=આના અભાવમાં=પૂર્વશ્લોકમાં કહેવાયેલી શુશ્રૂષાના અભાવમાં ઉષરે બીજન્યાસ ઇવ=ઉખર ભૂમિમાં બીજન્યાસની જેમ શ્રુતં વ્યર્થ=અર્થશ્રવણ વ્યર્થ થાય છે. ભાવેઽસ્યા પુનઃ=વળી આના ભાવમાં=ઉક્ત લક્ષણવાળી શુશ્રૂષાના સદ્ભાવમાં શ્રુતાભાવેઽપિ=અર્થશ્રવણના અભાવમાં પણ ધ્રુવઃ કર્મક્ષયઃ=નક્કી કર્મક્ષય છે. ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અભાવમાં=આવા પ્રકારની શુશ્રૂષાના અભાવમાં, ઉખર ભૂમિમાં બીજન્યાસની જેમ અર્થશ્રવણ વ્યર્થ છે. વળી આવા પ્રકારની શુશ્રૂષાના સદ્ભાવમાં અર્થશ્રવણના અભાવમાં પણ નક્કી કર્મક્ષય છે. ॥૧૪॥

❖ 'શ્રુતાભાવેઽપિ' અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે અર્થશ્રવણમાં તો કર્મક્ષય છે, પણ અર્થશ્રવણના અભાવમાં પણ કર્મક્ષય છે.

ટીકા :-

અભાવ ઇતિ-અસ્યાઃ=ઉક્તલક્ષણશુશ્રૂષાયા અભાવે, શ્રુતમ્=અર્થશ્રવણં વ્યર્થ, ઊષર ઇવ બીજન્યાસઃ, શ્રુતાભાવેઽપિ=અર્થશ્રવણાભાવેઽપ્યસ્યાઃ=ઉક્તશુશ્રૂષાયા ભાવે પુનઃ ધ્રુવઃ=નિશ્ચિતઃ કર્મક્ષયઃ, અતોઽન્વયવ્યતિરેકાભ્યામિયમેવ પ્રધાનફલ-કારણમિતિ ભાવઃ ॥૧૪॥

ટીકાર્થ :-

અસ્યા ..... ભાવઃ । આના અભાવમાં=ઉક્ત લક્ષણવાળી શુશ્રૂષાના અભાવમાં, ઉખરભૂમિમાં બીજવ્યાસની જેમ શ્રુત=અર્થશ્રવણ, વ્યર્થ છે. વળી શ્રુતના અભાવમાં પણ=અર્થશ્રવણના અભાવમાં પણ, આના ભાવમાં= ઉક્ત શુશ્રૂષાના ભાવમાં=સદ્ભાવમાં, વળી દ્રુવ=નિશ્ચિત, કર્મક્ષય છે. આથી અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા આ જ=શુશ્રૂષા જ, પ્રધાન ફળનું કારણ છે=નિર્જરારૂપ ફળની પ્રાપ્તિનું પ્રબળ કારણ છે, એ પ્રમાણે ભાવ છે=તાત્પર્ય છે. ॥૧૪॥

ભાવાર્થ :-

(i) શુશ્રૂષા વિના શાસ્ત્રશ્રવણની ક્રિયા અફળ :-

(ii) શ્રવણના અભાવમાં પણ શુશ્રૂષા ગુણથી કર્મક્ષયની પ્રાપ્તિ :-

તત્ત્વ પ્રત્યેના તીવ્ર પક્ષપાતથી તત્ત્વ સાંભળવાની જે ઇચ્છા પ્રગટી છે, તે શુશ્રૂષાગુણ છે, અને આવો શુશ્રૂષાગુણ જેને પ્રાપ્ત થયો હોય તેવો જીવ તત્ત્વશ્રવણ કરે તો તેનો શુશ્રૂષાગુણ અવશ્ય તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં વિશ્રાંત થાય છે; અને જેમ ઉખરભૂમિમાં બીજનું વપન વ્યર્થ છે, તેમ શુશ્રૂષાગુણ વિનાની અર્થશ્રવણની ક્રિયા વ્યર્થ છે. જે વ્યક્તિને શુશ્રૂષાગુણ પ્રગટેલો છે, અને અર્થશ્રવણની સામગ્રીના અભાવને કારણે અર્થશ્રવણ ન થાય તોપણ શુશ્રૂષાગુણ પ્રગટેલો હોવાથી તત્ત્વ પ્રત્યેનું વલણ જીવંત રહે છે, જેથી નિશ્ચિત કર્મક્ષયની પ્રાપ્તિ છે. જોકે જીવ જ્યારે તત્ત્વ સાંભળવાના વિચારોમાં અને તત્ત્વ સાંભળવાના ઉપાયોમાં પ્રયત્ન કરતો હોય ત્યારે શુશ્રૂષાગુણ ખીલેલી અવસ્થાવાળો હોય છે, અને સાંભળવાની ક્રિયા કરે છે ત્યારે વિશેષ રીતે તત્ત્વને અભિમુખ યત્ન વર્તતો હોય છે, અને તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે જીવમાં તેના કરતાં પણ વિશેષ પ્રકારની ઉત્તમ પરિણતિ વર્તે છે. તેથી શુશ્રૂષાગુણકાળમાં જે નિર્જરા થાય છે, તેના કરતાં શ્રવણકાળમાં ઘણી અધિક નિર્જરા થાય છે, અને તેના કરતાં પણ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે અધિક નિર્જરા થાય છે.

આમાં અન્વયવ્યતિરેક આ પ્રમાણે છે -

અન્વય :-

‘તદભાવે તદભાવઃ’ શુશ્રૂષાના ભાવમાં અર્થશ્રવણ હોય કે ન હોય તોપણ નિર્જરા છે. આ અન્વય છે.

વ્યતિરેક :-

‘તદભાવે તદભાવઃ’ શુશ્રૂષા ગુણના અભાવમાં અર્થશ્રવણ હોય કે ન હોય તોપણ નિર્જરા થતી નથી. આ વ્યતિરેક છે.

આનાથી એ નક્કી થાય છે કે શ્રવણની ક્રિયા કર્મક્ષય પ્રત્યે પ્રધાન કારણ નથી, પરંતુ શુશ્રૂષાગુણ કર્મક્ષય પ્રત્યે પ્રધાન કારણ છે; છતાં જેનામાં શુશ્રૂષાગુણ વર્તતો હોય તેની શ્રવણની ક્રિયા પણ નિર્જરારૂપ કાર્યમાં અતિશયતા કરે છે. તેથી શુશ્રૂષા નિર્જરા પ્રત્યે પ્રધાન કારણ હોવા છતાં શુશ્રૂષાયુક્ત અર્થશ્રવણની ક્રિયા નિર્જરા પ્રત્યે વિશેષ કારણ છે. ॥૧૪॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૨માં બલાદૃષ્ટિમાં થતાં કાર્યો બતાવ્યાં. તેમાં હવે ક્રમપ્રાપ્ત ક્ષેપદોષના અભાવનાં કાર્યો બતાવે છે -

શ્લોક :-

યોગારમ્ભ ઇહાક્ષેપાત્ સ્યાદુપાયેષુ કૌશલમ્ ।

ઉપ્યમાને તરૌ દૃષ્ટા પયઃસેકેન પીનતા ॥૧૫॥

અન્વયાર્થ :-

ઇહ=અહીં=બલાદૃષ્ટિમાં યોગારમ્ભે=યોગની પ્રવૃત્તિમાં અક્ષેપાત્=ક્ષેપદોષનો અભાવ હોવાને કારણે ઉપાયેષુ=ઉપાયોમાં કૌશલમ્ સ્યાત્=કુશળપણું થાય છે. ઉપ્યમાને તરૌ=જેમ વાવણી કરાતા વૃક્ષમાં પયઃસેકેન=પાણીના સિંચનથી પીનતા=દૃષ્ટપુષ્ટપણું દૃષ્ટા=જોવાયેલ છે. ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

બલાદૃષ્ટિમાં યોગની પ્રવૃત્તિમાં ક્ષેપદોષનો અભાવ હોવાને કારણે ઉપાયોમાં કુશળપણું થાય છે. જેમ વાવણી કરાતા વૃક્ષમાં પાણીના સિંચનથી દૃષ્ટપુષ્ટપણું જોવાયેલ છે. ॥૧૫॥

ટીકા :-

યોગેતિ-ઙહ=બલાયામ્, અક્ષેપાદ્=અન્યત્ર ચિત્તાન્યાસાદ્યોગારમ્ભે ઉપાયેષુ=યોગસાધનેષુ કૌશલં=દક્ષત્વં ભવતિ, ઉત્તરોત્તરમતિવૃદ્ધિયોગાદિતિ ભાવઃ, ઉપ્યમાને તરૌ પયઃસેકેન પીનતા દૃષ્ટા, તદ્વદિહાપ્યક્ષેપેનૈવમતિપીનત્વલક્ષણમુપાયકૌશલં સ્યાત્, અન્યથા પૂર્ણપયઃસેકં વિનોપ્તસ્ય તરોરિવ પ્રકૃતાનુષ્ઠાનસ્ય કાશ્ચ્યમેવા-કૌશલલક્ષણં સ્યાદિતિ ભાવઃ ॥૧૫॥

ટીકાર્થ :-

ઙહ ..... ભાવઃ । અહીં=બલાદૃષ્ટિમાં, યોગારમ્ભે=યોગની પ્રવૃત્તિમાં અક્ષેપ હોવાને કારણે=અન્યત્ર ચિત્તનો અન્યાસ હોવાને કારણે અર્થાત્ ચિત્તનું અન્યત્ર ગમન નહીં હોવાને કારણે, ઉપાયોમાં=યોગનાં સાધનોમાં, કુશળપણું=દક્ષપણું, થાય છે; કેમ કે ઉત્તરોત્તર મતિની વૃદ્ધિનો યોગ છે, એ પ્રમાણે ભાવ છે=તાત્પર્ય છે.

તેમાં દૃષ્ટાંત બતાવે છે -

વાવણી કરાતા વૃક્ષમાં પાણીના સિંચનથી દૃષ્ટપુષ્ટતા જોવાયેલ છે; તેની જેમ અહીં પણ=યોગના ઉપાયોની પ્રવૃત્તિમાં પણ, અક્ષેપને કારણે=ક્ષેપદોષનો અભાવ હોવાને કારણે, આ રીતે=વાવણી કરાતા વૃક્ષમાં જેમ પાણીના સિંચનથી પીનતા થઈ એ રીતે, અતિપીનત્વ સ્વરૂપ ઉપાયનું કુશળપણું થાય, અન્યથા=ક્ષેપદોષનો અભાવ ન હોય તો, પૂરતા પાણીના સિંચન વિના વવાયેલા વૃક્ષની જેમ, પ્રકૃત અનુષ્ઠાનનું=યોગવિષયક અનુષ્ઠાનનું, અકૌશલ્યરૂપ કૃશપણું જ થાય, એ પ્રમાણે ભાવ છે=તાત્પર્ય છે. ॥૧૫॥

ભાવાર્થ :-

બલાદૃષ્ટિમાં વર્તતા ક્ષેપદોષના અભાવે યોગપ્રવૃત્તિનું કૌશલ્ય :-

બલાદૃષ્ટિમાં પ્રથમ બે દૃષ્ટિ કરતાં કંઈક બલિષ્ઠ બોધ હોય છે. તેથી યોગવિષયક ધ્યાન, જપ, સ્વાધ્યાયાદિ જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે તે અર્થપ્રયોગમાત્રની પ્રીતિથી કરે છે, અને તેના કારણે તે ક્રિયામાં સ્વશક્તિ અનુસાર તેનો સુદૃઢ

યત્ન પ્રવર્તે છે, તેથી ક્ષેપદોષનો અભાવ છે; અને તેના કારણે યોગનિષ્પત્તિમાં જે જે ઉપાયો સેવે છે, તેમાં દક્ષપણું આવે છે; કેમ કે જેમ જેમ તે યોગના ઉપાયોનું સેવન કરે છે, તેમ તેમ તેની ઉત્તરોત્તર મતિ વૃદ્ધિ પામે છે અર્થાત્ ઉપેય એવા યોગની નિષ્પત્તિનું કારણ બને તે રીતે સેવાતા એવા યોગના ઉપાયોમાં ઉત્તરોત્તર મતિની વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી તેનું અનુષ્ઠાન ઉપેયને સાધવા માટે અધિક-અધિક સમર્થ બને છે. આથી ત્રીજી દૃષ્ટિમાં માર્ગગમન શરૂ થાય છે.

આ વાત દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે : જેમ કોઈ વૃક્ષની વાવણી કરતું હોય ત્યારે તેના બીજને પાણીનું સિંચન કરવામાં આવે તો તે બીજ અતિ પુષ્ટ બને છે, તેથી તેનાથી થયેલું વૃક્ષ પણ અતિ પુષ્ટ બને છે; તેમ અહીં પણ ક્ષેપદોષ વગર યોગના ઉપાયોને ત્રીજી દૃષ્ટિવાળા સેવે છે, તેથી યોગના ઉપાયો પૂર્વપૂર્વ કરતાં ઉત્તરઉત્તરમાં પુષ્ટ થતા જાય છે, અને પુષ્ટ થયેલા એવા તે ઉપાયો ઉપેયને સાધવા માટે વિશેષ સમર્થ બને છે; અને જેમ પ્રમાણોપેત પાણીના સિંચન વિના વવાયેલું વૃક્ષ હોય તો તે વૃક્ષ કૃશ બને છે, તેમ ક્ષેપદોષથી કરાયેલું અનુષ્ઠાન પણ અકુશળતા સ્વરૂપ કૃશપણાને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે યોગની નિષ્પત્તિમાં ક્ષેપદોષનો અભાવ પ્રબળ કારણ છે. ॥૧૫॥

-: દીપ્રાદૃષ્ટિ :-

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૦ થી ૧૫ પર્યંત બલાદૃષ્ટિનું વર્ણન કર્યું. હવે ક્રમપ્રાપ્ત દીપ્રાદૃષ્ટિને કહે છે -

શ્લોક :-

પ્રાણાયામવતી દીપ્રા યોગોત્થાનવિવર્જિતા ।

તત્ત્વશ્રવણસંયુક્તા સૂક્ષ્મબોધમનાશ્રિતા ॥૧૬॥

અવ્યયાર્થ :-

પ્રાણાયામવતી=પ્રાણાયામવાળી, યોગોત્થાનવિવર્જિતા=યોગવિષયક ઉત્થાનથી વર્જિત, તત્ત્વશ્રવણસંયુક્તા=તત્ત્વશ્રવણથી યુક્ત, સૂક્ષ્મબોધમનાશ્રિતા=સૂક્ષ્મબોધથી રહિત દીપ્રા=દીપ્રા છે=દીપ્રાદૃષ્ટિ છે. ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રાણાયામવાળી, યોગના ઉત્થાનથી વર્જિત, તત્ત્વશ્રવણથી યુક્ત, સૂક્ષ્મબોધથી રહિત દીપ્રાદૃષ્ટિ છે. ॥૧૬॥

ટીકા :-

પ્રાણાયામવતીતિ-પ્રાણાયામવતી=પ્રાણાયામસહિતા દીપ્રા દૃષ્ટિઃ, યોગોત્થાનેન વિવર્જિતા પ્રશાન્તવાહિતાલાભાત્, તત્ત્વશ્રવણેન સંયુક્તા શુશ્રૂષાફલભાવાત્, સૂક્ષ્મબોધેન વિવર્જિતા વેદ્યસંવેદ્યપદાપ્રાપ્તેઃ ॥૧૬॥

ટીકાર્થ :-

પ્રાણાયામવતી ..... વેદ્યસંવેદ્યપદાપ્રાપ્તેઃ । પ્રાણાયામવાળી=પ્રાણાયામથી સહિત દીપ્રાદૃષ્ટિ છે, યોગવિષયક ઉત્થાનદોષથી રહિત છે; કેમ કે પ્રશાન્તવાહિતાનો લાભ છે. તત્ત્વશ્રવણથી સંયુક્ત છે; કેમ કે શુશ્રૂષાના ફળનો સદ્ભાવ છે અર્થાત્ શુશ્રૂષાગુણનું ફળ જે તત્ત્વશ્રવણ છે, તેનો સદ્ભાવ છે. સૂક્ષ્મબોધ વિવર્જિત છે=સૂક્ષ્મબોધરહિત છે; કેમ કે વેદ્યસંવેદ્યપદની અપ્રાપ્તિ છે. ॥૧૬॥

ભાવાર્થ :-

દીપ્રાદૃષ્ટિનું સ્વરૂપ :-

પ્રાણાયામથી યુક્ત :-

આ દૃષ્ટિમાં ચોથું યોગાંગ પ્રાણાયામ પ્રગટે છે. પ્રાણાયામના ત્રણ અવયવો છે : (૧) રેચક, (૨) પૂરક અને (૩) કુંભક. હઠયોગના પ્રાણાયામમાં આ રેચક, પૂરક અને કુંભક વાયુને આશ્રયીને છે, જ્યારે યોગમાર્ગમાં પ્રાણાયામ શુભ ભાવો અને અશુભ ભાવોને આશ્રયીને છે. તેથી ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવો પોતાના બોધના બળથી અશુભ ભાવોનું રેચન કરે છે, શુભ ભાવોનું પૂરણ કરે છે અને પૂરણ થયેલા શુભ ભાવોનું કુંભન કરે છે અર્થાત્ સ્થિરીકરણ કરે છે. તેથી ભાવપ્રાણાયામવાળી દીપ્રાદૃષ્ટિ છે. આ ભાવરેચકાદિનાં કાર્યો ગ્રંથકારશ્રી સ્વયં આગળ બતાવવાના છે.

યોગવિષયક ઉત્થાનદોષથી રહિત :-

ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવો જે ધર્મઅનુષ્ઠાન કરે છે, તેમાં યોગનું ઉત્થાન નથી અર્થાત્ ભગવદ્ભક્તિ આદિ સેવાના અનુષ્ઠાનથી ચિત્ત લક્ષ્ય તરફ જાય તે પ્રકારની સ્વસ્થતા ચિત્તમાં વર્તે છે; કેમ કે પ્રશાંતવાહિતાની પ્રાપ્તિ થયેલી છે.

આશય એ છે કે યોગમાર્ગના વિષયમાં ઘણો સ્પષ્ટ બોધ હોવાને કારણે આ દૃષ્ટિમાં ચિત્ત બાહ્ય પદાર્થોના આકર્ષણ વિનાનું થયેલું છે. તેથી ચોથી દૃષ્ટિના બોધને અનુરૂપ ચિત્તમાં રાગાદિભાવો શાંત થયેલા છે. તેથી શાંતરસનો પ્રવાહ ચિત્તમાં વર્તે છે, અને તેના કારણે આ દૃષ્ટિવાળા યોગી જે કોઈ ધર્મઅનુષ્ઠાન કરે છે, તેના દ્વારા વિશેષ વિશેષ પ્રકારના યોગની નિષ્પત્તિ કરી શકે તેવો ઉપશમભાવ વર્તે છે; જ્યારે ત્રીજી દૃષ્ટિવાળા યોગીઓ ક્ષેપદોષ વગર પ્રવૃત્તિ કરતા હોવા છતાં ચિત્તમાં તેવા પ્રકારનો કષાયોનો ઉપશમ નહીં હોવાથી યોગની પ્રવૃત્તિમાં ઉત્થાનદોષ નિમિત્તને પામીને આવી શકે છે. તેથી જે અનુષ્ઠાનના સેવનથી ત્રીજી દૃષ્ટિવાળા યોગીઓ યોગમાર્ગને ઉલ્લસિત કરે છે, તેના કરતાં ઉત્થાનદોષ નહીં હોવાને કારણે તે જ ભગવદ્ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાનથી ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવો વિશેષ પ્રકારના યોગમાર્ગને ઉલ્લસિત કરી શકે છે.

તત્ત્વશ્રવણ સંયુક્ત :-

ચોથી દૃષ્ટિમાં તત્ત્વશ્રવણ નામનો ગુણ પ્રગટે છે, જે શુશ્રૂષાગુણના ફળસ્વરૂપ છે.

આશય એ છે કે ત્રીજી દૃષ્ટિવાળા યોગીને તત્ત્વ સાંભળવાનો તીવ્ર અભિલાષ હોય છે; આમ છતાં શ્રવણની ક્રિયા ન પણ થાય, અને સામગ્રી મળે તો શ્રવણની ક્રિયા કરે, તોપણ ત્રીજી દૃષ્ટિમાં શ્રવણગુણ પ્રગટેલો નહીં હોવાથી, ચોથી દૃષ્ટિવાળા યોગીને શ્રવણગુણથી જેવો સમ્યક્ બોધ થાય છે, તેવો સમ્યક્ બોધ ત્રીજી દૃષ્ટિવાળા યોગીને શ્રવણની સામગ્રીથી પણ થઈ શકતો નથી. આમ છતાં ત્રીજી દૃષ્ટિમાં રહેલા શુશ્રૂષાગુણવાળા પણ જીવો શ્રવણની સામગ્રી મેળવીને શ્રવણની ક્રિયાથી શ્રવણગુણને પ્રાપ્ત કરીને ચોથી દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરે છે; જ્યારે ચોથી દૃષ્ટિવાળા યોગીને તો શુશ્રૂષાગુણના ફળરૂપ શ્રવણગુણ

પ્રગટેલો છે, તેથી શક્તિના પ્રકર્ષથી શ્રવણની સામગ્રી મેળવવા પ્રયત્ન કરે, અને કદાચ તેવા ઉપદેશક ન મળે તોપણ યોગગ્રંથાદિનું અધ્યયન કરીને પણ શ્રવણગુણના બળથી યોગમાર્ગના બોધમાં યત્ન કરે છે, અને ચોથી દૃષ્ટિમાં પ્રગટ થયેલો શ્રવણગુણ શીઘ્ર સમ્યગ્બોધનું કારણ બને છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે શ્લોક-૧૪માં બતાવ્યું કે ત્રીજી દૃષ્ટિમાં શુશ્રૂષાગુણવાળાને શ્રવણક્રિયાનો અભાવ હોય તોપણ શુશ્રૂષાગુણથી કર્મક્ષયરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ચોથી દૃષ્ટિમાં એમ ન કહ્યું કે શ્રવણગુણવાળા એવા યોગીને શ્રવણસામગ્રીનો અભાવ હોય તોપણ શ્રવણગુણને કારણે નિર્જરારૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ફલિત થાય છે કે શુશ્રૂષાગુણવાળા જીવોને શ્રવણની ક્રિયા હોય, ન પણ હોય; જ્યારે શ્રવણગુણવાળા જીવોને અવશ્ય શ્રવણક્રિયા હોય જ છે. આથી અર્થથી એ જણાય છે કે બાહ્ય ઉપદેશક ન મળે તોપણ શાસ્ત્રના બળથી ચોથી દૃષ્ટિવાળા યોગીઓ યોગમાર્ગને જાણવા માટે અવશ્ય યત્ન કરે છે; જે શ્રવણગુણનું કાર્ય છે.

સૂક્ષ્મબોધવિવર્જિત :-

ચોથી દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મબોધથી રહિત છે; કેમ કે વેદસંવેદપદની પ્રાપ્તિ નથી. આ કથનથી પૂર્વની ત્રણ દૃષ્ટિઓ પણ સૂક્ષ્મબોધથી વિવર્જિત છે, તેમ અર્થથી સમજી લેવું. સૂક્ષ્મબોધ એટલે બંધ અને મોક્ષનાં કારણોનો યથાર્થ બોધ; કેમ કે વેદસંવેદપદ સૂક્ષ્મબોધરૂપ છે, અને બંધ અને મોક્ષનાં કારણો બંધ અને મોક્ષના કારણરૂપે વેદ છે, અને તે રીતે જ યથાર્થ સંવેદન જે પદમાં હોય તે વેદસંવેદપદ, અને તેવું વેદસંવેદપદ ચોથી દૃષ્ટિ સુધી નથી. તેથી યોગમાર્ગનો ઘણો બોધ હોવા છતાં આ દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મબોધથી રહિત છે. ॥૧૬॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોક-૧૬માં કહ્યું કે ચોથી દૃષ્ટિ પ્રાણાયામવાળી છે. તેથી પ્રાણાયામ શું છે ? તે બતાવવા માટે પ્રથમ દ્રવ્યપ્રાણાયામ બતાવે છે, જે પ્રાણાયામોને પતંજલ ઋષિએ સ્વીકાર્યા છે; અને ત્યારપછી તે પ્રાણાયામ યોગમાર્ગમાં કઈ રીતે ઉપયોગી નથી, અને કઈ રીતે ઉપયોગી છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને પ્રસ્તુત દૃષ્ટિમાં ભાવપ્રાણાયામ જ ગ્રહણ કરવાના છે, તે વાત શ્લોક-૧૮ સુધી બતાવે છે -

श्लोक :-

रेचकः स्याद्बहिर्वृत्तिरन्तर्वृत्तिश्च पूरकः ।

कुम्भकः स्तम्भवृत्तिश्च प्राणायामस्त्रिधेत्ययम् ॥१७॥

अन्वयार्थ :-

बहिर्वृत्तिः रेचकः=अहिर्वृत्ति रेचक अन्तर्वृत्तिश्च पूरकः=अने अंतर्वृत्ति पूरक
स्तम्भवृत्तिश्च कुम्भकः=अने स्तम्भवृत्ति कुम्भक स्यात्=थाय, इति=अथी अयम्=
आ त्रिधाः=त्राण प्रकारे प्राणायामः=प्राणायाम छे. ॥१७॥

श्लोकार्थ :-

अहिर्वृत्ति रेचक अने अंतर्वृत्ति पूरक अने स्तम्भवृत्ति कुम्भक थाय,
अथी आ त्रण प्रकारे प्राणायाम छे. ॥१७॥

टीका :-

रेचक इति-बहिर्वृत्तिः श्वासो रेचकः स्यात्, अन्तर्वृत्तिश्च प्रश्वासः पूरकः,
स्तम्भवृत्तिश्च कुम्भकः, यस्मिन् जलमिव कुम्भे निश्चलतया प्राणोऽवस्थाप्यते,
इत्ययं त्रिधा प्राणायामः=प्राणगतिविच्छेदः । यदाह -

“(तस्मिन्सति) श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः” [पा.यो.सू. २-४९] इति ।
अयं च नासाद्वादशान्तादिदेशेन, षड्विंशतिमात्रादिप्रमाणकालेन सङ्ख्यया
चेयतो वारान् कृत एतावद्भिश्च श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातो भवतीत्यादि-
लक्षणोपलक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञ आख्यायते । यथोक्तं -

“स तु बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिदेशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञ (सूक्ष्मः)”
[पा.यो.सू. २-५०] इति । बाह्याभ्यन्तरविषयौ द्वादशान्तहृदयनाभिकक्रादिरूप
एव पर्यालोच्यैव सहसा तप्तोपलनिपतितजलन्यायेन युगपत् स्तम्भवृत्त्या
निष्पद्यमानात् कुम्भकात्तत्पर्यालोचनपूर्वकत्वमात्रभेदेन च चतुर्थोऽपि प्राणायाम
इष्यते । यथोक्तं - “बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थ” [पा.यो.सू.२-५१] इति ॥१७॥

ટીકાર્થ :-

બહિર્વૃત્તિઃ ..... ચતુર્થ” [પા.યો.સૂ.૨-૫૧] બહિર્વૃત્તિ શ્વાસ રેચક થાય અને અંતર્વૃત્તિ પ્રશ્વાસ પૂરક થાય અને સ્તંભવૃત્તિ કુંભક થાય, જે પ્રાણાયામમાં= કુંભકરૂપ જે પ્રાણાયામમાં, કુંભમાં જલની જેમ નિશ્ચલપાણા વડે પ્રાણ=શ્વાસ, અવસ્થાપન કરાય છે. એથી આ ત્રણ પ્રકારે પ્રાણાયામ છે=પ્રાણગતિનો વિચ્છેદ છે અર્થાત્ પ્રાણને ચોક્કસ રીતે પ્રવર્તાવવાથી પ્રાણની જે સ્વાભાવિક ગતિ થાય છે, તેનો વિચ્છેદ છે. જે કારણથી કહે છે=જે કારણથી પાતંજલયોગસૂત્ર-૨-૪૯માં કહે છે -

“(તે હોતે છતે=આસન, સ્થૈર્ય હોતે છતે) શ્વાસ-પ્રશ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ પ્રાણાયામ છે.”

‘ઈતિ’ પાતંજલયોગસૂત્રના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે; અને નાસિકાના દ્વાદશાન્તાદિ દેશથી=બાર આંગળ અંતવાળા આદિ દેશથી, ૨૬ માત્રાદિ પ્રમાણવાળા કાળથી અને સંખ્યાથી આટલી વાર અને આટલા શ્વાસ-પ્રશ્વાસથી કરાયેલો પ્રથમ ઉદ્ઘાત થાય છે ઈત્યાદિ લક્ષણથી ઉપલક્ષિત= પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલા દેશ, કાળ અને સંખ્યાથી ઉપલક્ષિત, એવો આ= પ્રાણાયામ દીર્ઘ-સૂક્ષ્મસંજ્ઞાવાળો, કહેવાય છે.

જે પ્રમાણે કહેવાયું છે=જે પ્રમાણે પાતંજલયોગસૂત્ર-૨-૫૦માં કહેવાયું છે -

“વળી તે=પ્રાણાયામ, બાહ્ય, અભ્યંતર અને સ્તંભવૃત્તિવાળો દેશ, કાળ, સંખ્યાદિ વડે જોવાયેલો દીર્ઘસૂક્ષ્મ છે.”

‘ઈતિ’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે.

દ્વાદશાન્ત હૃદય-નાભિ-ચક્રાદિરૂપ બાહ્ય અભ્યંતર વિષયોનું પર્યાલોચન કર્યા વગર જ, સહસા તપેલા ઉપર પડતા જલના વ્યાયથી, યુગપત્ સ્તંભવૃત્તિ વડે નિષ્પદમાન એવા કુંભકથી=ત્રીજા કુંભકરૂપ પ્રાણાયામથી, અને તત્પર્યાલોચનપૂર્વકત્વમાત્રના ભેદથી, ચતુર્થ પાણ પ્રાણાયામ ઈચ્છાય છે. જે પ્રમાણે કહેવાયું છે=જે પ્રમાણે પાતંજલયોગસૂત્ર-૨-૫૧માં કહેવાયું છે.

“બાહ્ય-અભ્યંતર વિષયનો આક્ષેપી ચોથો છે=ચોથો પ્રાણાયામ છે.”

‘इति’ શબ્દ પાતંજલસૂત્રના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે. ॥૧૭॥

નોંધ :- ‘દ્વાદશાન્તહૃદયનાભિચક્રાદિરૂપ એવ’ ના સ્થાને ‘દ્વાદશાન્તહૃદયનાભિચક્રાદિરૂપાવ’ પાઠ શુદ્ધ ભાસે છે.

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોકમાં ત્રણ પ્રકારના પ્રાણાયામ બતાવ્યા અને ટીકામાં તે ત્રણ પ્રાણાયામથી અતિરિક્ત ચોથો પ્રાણાયામ છે, તે બતાવ્યું. હવે તે દ્રવ્યપ્રાણાયામ કઈ રીતે યોગમાર્ગમાં ઉપયોગી છે ? અને કઈ રીતે અનુપયોગી છે ? તે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે -

શ્લોક :-

धारणायोग्यता तस्मात् प्रकाशावरणक्षयः ।

अन्यैरुक्तः क्वचिच्चैतद्युज्यते योग्यतानुगम् ॥૧૮॥

અન્યથાર્થ :-

અન્યૈઃ=અન્ય વડે તસ્માત્=તેનાથી=તે પ્રાણાયામથી, ધારણાયોગ્યતા= ધારણાની યોગ્યતા, પ્રકાશાવરણક્ષયઃ=પ્રકાશાવરણનો ક્ષય ઉક્તઃ=કહેવાયો છે, એતચ્ચ=અને આ=જે અન્ય વડે કહેવાયો છે, એ ક્વચિત્=ક્વચિત્ યોગ્યતાનુગમ્=યોગ્યતા અનુસાર ઘટે છે. ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અન્ય વડે તે પ્રાણાયામથી ધારણાની યોગ્યતા, પ્રકાશાવરણનો ક્ષય કહેવાયો છે, અને આ ક્વચિત્ યોગ્યતા અનુસાર ઘટે છે. ॥૧૮॥

ટીકા :-

धारणेति-तस्मात्=પ્રાણાયામાત્ ધારણાનાં યોગ્યતા, પ્રાણાયામેન સ્થિરીકૃતં ચેતઃ સુખેન નિયતદેશે ધાર્યત ઇતિ, તદુક્તં - “ધારણા (સુ) ચ યોગ્યતા મનસઃ” [પા.યો.સૂ. ૨-૫૩] ઇતિ, તથા પ્રકાશસ્ય ચિત્તસત્ત્વગતસ્ય યદાવરણં ક્લેશરૂપં તત્ક્ષયઃ, તદુક્તં - “તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાવરણમ્” ઇતિ [પા.યો.સૂ. ૨-૫૨] ઇતિ । અયમન્યૈઃ પતઞ્જલ્યાદિભિરુક્તઃ, ભગવત્પ્રવચને તુ વ્યાકુલતાહેતુત્વેન નિષિદ્ધ

एव श्वासप्रश्वासरोधः, यथायोगसमाधानमेव प्रवृत्तेः श्रेयस्त्वात्, प्राणरोधपलि-
मन्थस्यानतिप्रयोजनत्वात् । तदुक्तं -

“उस्सासं ण णिरुंभइ आभिग्गहिओ वि किमुअ चेठ्ठा उ ।

सज्जमरणं निरोहे सुहुमुस्सासं च जयणाए” ॥ (आवश्यकनिर्युक्ति-१५१०)

एतच्च=पतञ्जल्याद्युक्तं क्वचित्पुरुषविशेषे योग्यतानुगं=योग्यतानुसारि युज्यते,
नानारुचित्वाद्योगिनां, प्राणायामरुचीनां प्राणायामेनापि फलसिद्धेः. स्वरुचि-
सम्पत्तिसिद्धस्योत्साहस्य योगोपायत्वात्, यथोक्तं योगबिन्दौ -

“उत्साहात्रिंशचयाद्धैर्यात्सन्तोषात्तत्त्वदर्शनात् ।

मुनेर्जनपदत्यागात् षड्भिर्योगः प्रसिध्यति” ॥ (योगबिन्दु श્લોક-૪૧૧) इति ।

तस्माद्यस्य प्राणवृत्तिनिरोधेनૈવેन्द्रિયवृत्तिनिरोधस्तस्य तदुपयोग इति
तत्त्वम् ॥૧૮॥

ટીકાર્થ :-

તસ્માત્ ..... તત્ત્વમ્ । તેનાથી=તે પ્રાણાયામથી, ધારણાની યોગ્યતા,
પ્રાણાયામ દ્વારા સ્થિર કરાયેલું ચિત્ત સુખપૂર્વક નિયત દેશમાં ધારણ કરાય
છે. ‘ઇતિ’ શબ્દ પ્રાણાયામથી ધારણાની યોગ્યતા પ્રગટે છે, તે કથનની
સમાપ્તિમાં છે.

તે કહેવાયું છે=તે પાતંજલયોગસૂત્ર-૨-૫૩માં કહેવાયું છે -

“અને ધારણામાં મનની યોગ્યતા=પ્રાણાયામથી ધારણામાં મનની યોગ્યતા આવે
છે.” ઇતિ શબ્દ પાતંજલના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે.

તથા=અને, ચિત્તસત્વગત=ચિત્તના સત્વગુણમાં રહેલ, પ્રકાશનું જે ક્લેશરૂપ
આવરણ, તેનો ક્ષય=પ્રાણાયામથી તે આવરણનો ક્ષય થાય છે. તે કહેવાયું
છે=તે પાતંજલયોગસૂત્ર-૨-૫૨માં કહેવાયું છે - “તેનાથી=પ્રાણાયામથી પ્રકાશાવરણ
ક્ષય પામે છે.” ‘ઇતિ’ શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે.

અન્ય એવા પતંજલિ આદિ વડે આ=પ્રાણાયામથી ધારણાની યોગ્યતા
પ્રગટે છે એ, ઉપરનાં બે સૂત્રો દ્વારા કહેવાયું છે.

પરંતુ ભગવત્પ્રવચનમાં વ્યાકુળતાનું હેતુપણું હોવાને કારણે શ્વાસ-પ્રશ્વાસનો રોધ નિષિદ્ધ જ છે; કેમ કે યથાયોગ સમાધાન જ=યથાયોગ સમાધાનપૂર્વક જ, પ્રવૃત્તિનું શ્રેયપણું છે અર્થાત્ જે પ્રમાણે મન-વચન-કાયાના યોગોની લક્ષ્યને અનુરૂપ સ્વસ્થતા રહે તે રીતે જ પ્રવૃત્તિનું શ્રેયપણું છે.

વળી પ્રાણાયામ ભગવાનના પ્રવચનમાં નિષિદ્ધ કેમ છે ? તેમાં અન્ય હેતુ કહે છે -

પ્રાણરોધથી પલિમન્યનું=યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિના વિલંબનનું, અનતિ-પ્રયોજનપણું છે=ખાસ કોઈ પ્રયોજન નથી.

તે કહેવાયું છે=ભગવાનના પ્રવચનમાં શ્વાસ-પ્રશ્વાસ નિરોધનો નિષેધ છે, તે આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગાથા-૧૫૧૦માં કહેવાયું છે -

“અભિગ્રહવાળા પણ=મારણાન્તિક ઉપસર્ગો વખતે કાયાને વોસિરાવનાર પણ, ઉચ્છ્વાસનો નિરોધ કરતા નથી, તો વળી ચેષ્ટાવાળા=ગોચરી આદિ ચેષ્ટા અર્થે કાયોત્સર્ગ કરનારા શું ? અર્થાત્ ઉચ્છ્વાસનો રોધ કરે નહીં; કેમ કે નિરોધમાં સઘ મરણ થાય છે=તરત જ મરણ થાય છે, અને જયણાથી સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસને છોડે=છીંક, બગાસું વગેરે આવે ત્યારે કાયોત્સર્ગકાળમાં પણ મુહપતિ આદિ મુખ પાસે રાખવારૂપ જયણાથી ઉચ્છ્વાસને છોડે.” (આ.નિ. ગાથા-૧૫૧૦)

અને આ પતંજલિ આદિથી કહેવાયેલું ક્વચિત્=પુરુષવિશેષમાં અર્થાત્ પ્રાણાયામની રુચિવાળા પુરુષમાં, યોગ્યતાનુગં=યોગ્યતાનુસારી, ઘટે છે; કેમ કે યોગીઓનું વિવિધરુચિપણું છે અર્થાત્ જુદી જુદી રુચિવાળા યોગીઓ હોય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે યોગીઓની જુદી જુદી રુચિ છે, એટલામાત્રથી પુરુષવિશેષમાં પ્રાણાયામ ઉપયોગી છે, એમ કેમ સિદ્ધ થાય ? એથી કહે છે -

પ્રાણાયામની રુચિવાળાઓને પ્રાણાયામથી પણ ફળ સિદ્ધ હોવાથી પુરુષ વિશેષમાં પ્રાણાયામ પણ યોગ્યતા અનુસાર ઉપયોગી છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે પ્રાણાયામની રુચિવાળાને પ્રાણાયામથી પણ ફળની સિદ્ધિ કેમ છે ? તેથી કહે છે -

સ્વરુચિની સંપત્તિથી=રુચિના વિષયભૂત પદાર્થની પ્રાપ્તિથી, સિદ્ધ એવા ઉત્સાહનું યોગમાં ઉપાયપણું છે.

ઉત્સાહ યોગનો ઉપાય છે, તેમાં 'યથોક્તં' થી યોગબિંદુ શ્લોક-૪૧૯ ની સાક્ષી આપે છે. જે પ્રમાણે કહેવાયું છે –

“ઉત્સાહથી, નિશ્ચયથી, ધૈર્યથી, સંતોષથી, તત્ત્વના દર્શનથી, જનપદના ત્યાગથી, આ છ વડે મુનિનો યોગ નિષ્પત્તિને પામે છે.” ‘इति’ શબ્દ યોગબિંદુના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે.

ટીકામાં અહીં સુધી કહેલ કથનનું નિગમન કરતાં કહે છે –

તે કારણથી જેને પ્રાણવૃત્તિના નિરોધથી જ ઈન્દ્રિયની વૃત્તિનો નિરોધ છે, તેને તેનો=પ્રાણાયામનો ઉપયોગ છે, એ પ્રમાણે તત્ત્વ છે. ॥૧૮॥

ભાવાર્થ :-

ભાવપ્રાણાયામનું ફળ :-

યોગમાર્ગની સાક્ષાત્ પ્રવૃત્તિ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિથી થાય છે, જ્યારે યોગનાં અન્ય યમાદિ અંગો પરંપરાએ ઉપકારક છે, જે વાત પૂર્વમાં ગ્રંથકારે કરેલી, અને યોગમાર્ગની સાક્ષાત્ પ્રવૃત્તિના અંગભૂત ધારણાની યોગ્યતા પ્રાણાયામથી થાય છે, તેથી પ્રાણાયામને યોથું યોગાંગ સ્વીકારેલ છે.

પ્રાણાયામથી ધારણાની યોગ્યતા પાતંજલ મત પ્રમાણે કઈ રીતે થાય છે ? તે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે પૂર્વશ્લોકમાં બતાવેલ દ્રવ્યપ્રાણાયામ દ્વારા સ્થિર કરાયેલું ચિત્ત સુખપૂર્વક નિયત દેશમાં ધારણ કરી શકાય છે, અને ચિત્તનો સત્ત્વગુણગત જે પ્રકાશ, તેનું જે ક્લેશરૂપ આવરણ, તેનો ક્ષય થાય છે.

આશય એ છે કે ચિત્ત સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક પ્રકૃતિવાળું છે. રાજસી અને તામસી પ્રકૃતિનો ઉદ્રેક તે સાત્ત્વિક પ્રકૃતિનું આવરણ છે. પ્રાણાયામ દ્વારા સ્થિર કરાયેલું ચિત્ત રાગ-દ્વેષની આકુળતા વિનાનું બને છે, તેથી તેની સાત્ત્વિક પ્રકૃતિ ઉદયમાં આવે છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે પ્રાણાયામ પૂર્વે જેનું ચિત્ત રાગાદિથી આકુળ થઈને જે તે વિષયોમાં જતું હતું, તે ચિત્ત પ્રાણાયામ દ્વારા સ્થિર બને ત્યારે તે ચિત્તમાં

રાગાદિ ક્લેશો ઓછા થાય છે, અને તેથી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિ ઉલ્લસિત થાય છે, અને તે સાત્ત્વિક પ્રકૃતિ પ્રકાશમય છે. તેથી પ્રાણાયામ દ્વારા યોગમાર્ગને અનુકૂળ એવી ધારણાની યોગ્યતા પ્રગટે છે.

આ પ્રમાણે પતંજલિ આદિ વડે કહેવાયું છે.

ભગવાનના પ્રવચનમાં શ્વાસ-પ્રશ્વાસ નિરોધનો નિષેધ :-

- ભગવાનના પ્રવચનમાં વ્યાકુળતાનો હેતુ હોવાને કારણે શ્વાસ-પ્રશ્વાસનો નિરોધ નિષિદ્ધ છે. તેથી શ્વાસ-પ્રશ્વાસના નિરોધરૂપ પ્રાણાયામ શ્રેય નથી, પરંતુ જે પ્રમાણે પોતાના મન-વચન-કાયાના યોગોનું સમાધાન રહે તે રીતે પ્રવૃત્તિનું શ્રેયપણું છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે ભગવાનના વચનાનુસાર યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવાના અર્થી જીવે, ચિત્તને તત્ત્વથી ભાવિત કરીને જે રીતે મન-વચન અને કાયા સમાધિપૂર્વક યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકે, તે રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત છે, પરંતુ પ્રાણાયામમાં પ્રયત્ન કરવો ઉચિત નથી; કેમ કે પ્રાણાયામમાં કરાયેલો પ્રયત્ન શ્વાસ-પ્રશ્વાસના રોધરૂપ હોવાને કારણે વ્યાકુળતાનો હેતુ છે અર્થાત્ યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ છોડીને શ્વાસ-પ્રશ્વાસના નિરોધની ક્રિયામાં ચિત્ત વ્યાકુળ રહે છે, અને તે શ્વાસનો રોધ ક્વચિત્ મૃત્યુ આદિનું પણ કારણ બની શકે. તેથી જે રીતે પોતાના યોગો યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ માટે સ્વસ્થતાથી પ્રવર્તી શકે, તે રીતે યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કરવી શ્રેય છે.

વળી ભગવાનના પ્રવચનમાં પ્રાણાયામનો નિષેધ કેમ કર્યો છે ? તેમાં બીજો હેતુ કહે છે --

પ્રાણરોધથી પલિમન્થનું અનતિપ્રયોજનપણું છે.

આશય એ છે કે જેટલા કાળ સુધી પ્રાણાયામમાં વ્યગ્ર રહેલા યોગી યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ વિલંબનથી કરે તેટલા કાળ સુધી યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિનો પલિમંથ=વિલંબ થાય છે, તે પલિમંથ કરવાનું અનતિપ્રયોજન છે અર્થાત્ જે સાધક પ્રાણાયામ વિના ચિત્તને તત્ત્વથી ભાવિત કરીને યોગમાર્ગમાં પ્રવર્તાવી શકતો હોય, તેણે પ્રાણાયામમાં શક્તિનો વ્યય કરી યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિનો વિલંબ કરવો ઉચિત

નથી. આમ છતાં, કોઈ યોગીનું ચિત્ત પ્રાણાયામ વગર યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં સ્થિરતા ન કરી શકતું હોય તેની અપેક્ષાએ પ્રાણાયામનું કંઈક પ્રયોજન પણ છે. બાકી વગર પ્રાણાયામે જે યોગીઓ યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે, તેવા યોગીઓ માટે યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિનું વિલંબન કરવું તે પ્રયોજન વગરનું છે.

પ્રાણાયામનો ભગવાનના શાસનમાં નિષેધ છે, તેના માટે આવશ્યકનિર્યુક્તિની ગાથા સાક્ષીપાઠરૂપે આપી, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે --

મારણાન્તિક ઉપસર્ગકાળમાં જેણે અભિગ્રહ કર્યો છે કે ‘જ્યાં સુધી આ ઉપસર્ગ ન જાય ત્યાં સુધી હું આહાર-પાણી આદિ સર્વનો ત્યાગ કરું છું’ અને આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને સ્થિર કાયોત્સર્ગમાં રહીને ધ્યાનમાં રહેવા પ્રયત્ન કરે છે, તેવા સાધકોને પણ ઉચ્છ્વાસનો નિરોધ નિષેધ કરાયેલો છે, તો ચેષ્ટા કાયોત્સર્ગ કરનાર અર્થાત્ ભિક્ષાયર્યાદિ ક્રિયાઓ નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરનારાઓને તો નક્કી ઉચ્છ્વાસનો નિરોધ કરવો જોઈએ નહીં; કેમ કે ઉચ્છ્વાસના નિરોધમાં સઘ મરણ પણ થઈ શકે. તેથી યતનાપૂર્વક સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસને મૂકે અર્થાત્ કાયોત્સર્ગકાળમાં બગાસું આદિ આવે તો જીવરક્ષા અર્થે મુહપત્તિ આદિ મુખ પાસે રાખી યતનાપૂર્વક શ્વાસ મૂકે.

આ રીતે પ્રાણાયામ કરવો તે આવશ્યકનિર્યુક્તિના વચનથી ભગવાનના શાસનમાં નિષિદ્ધ છે. આમ છતાં, સર્વજનું વચન અનેકાંતાત્મક છે, તેથી જે જીવને પ્રાણાયામ ધારણાનું કારણ બનતો હોય તે જીવને આશ્રયીને પ્રાણાયામ કરવાનો નિષેધ નથી. તે બતાવવા અર્થે કહે છે --

પતંજલિશ્ર્લોકોએ કહેલ દ્રવ્ય પ્રાણાયામ કોઈ પુરુષ વિશેષમાં ધારણાની યોગ્યતાને અનુસરનારો થઈ શકે છે. તેથી તેવા યોગીઓ પ્રાણાયામ દ્વારા ધારણાની યોગ્યતા પ્રગટ કરીને ધારણા દ્વારા સાક્ષાત્ યોગમાર્ગમાં યત્ન કરી શકે છે. તેવા યોગીઓને આશ્રયીને દ્રવ્ય પ્રાણાયામનો નિષેધ નથી.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે કોઈક યોગીને પ્રાણાયામ યોગમાર્ગમાં વિઘ્નભૂત છે, તો અન્ય યોગીને તે પ્રાણાયામ ધારણાની યોગ્યતાનું કારણ કઈ રીતે બની શકે ? તેથી કહે છે --

યોગીઓને જુદા જુદા પ્રકારની રુચિ છે. તેથી પ્રાણાયામની રુચિવાળા યોગીઓને પ્રાણાયામથી પણ ફળની સિદ્ધિ છે.

આશય એ છે કે ભગવાનના શાસનમાં કહેવાયેલા યોગોમાંથી કોઈક યોગ કોઈક યોગીને આશ્રયીને ગુણસ્થાનકની વૃદ્ધિનું કારણ બને છે, તો તે યોગ અન્ય યોગીને આશ્રયીને ગુણસ્થાનકની વૃદ્ધિનું કારણ બનતો નથી, પરંતુ અંતરાયનું પણ કારણ બને છે. જેમ કેટલાક યોગીઓને તપ ગુણસ્થાનકની વૃદ્ધિનું કારણ બને છે, તો વળી અન્ય યોગીઓને તે તપ જ સ્વાધ્યાયમાં શૈથિલ્યનું આપાદન કરીને યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિને શિથિલ પણ કરે છે. તે રીતે જે યોગીઓ પ્રાણાયામ વગર સાક્ષાત્ ધારણાયોગમાં પ્રયત્ન કરી શકે છે, તેવા યોગીઓને પ્રાણાયામની ક્રિયા યોગની પ્રવૃત્તિમાં વિલંબનનું કારણ બને છે; પરંતુ જે યોગીઓ પ્રાણાયામના બળથી મનની સ્થિરતા ઉત્પન્ન કરી શકે છે, અને પ્રાણાયામ દ્વારા સ્થિર થયેલા મનથી યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે, તેવા યોગીઓની અપેક્ષાએ પ્રાણાયામ પણ ફળસિદ્ધિનું કારણ છે; અને તેમાં યુક્તિ બતાવે છે --

સ્વરુચિની પ્રાપ્તિથી સિદ્ધ થયેલો ઉત્સાહ યોગનો ઉપાય છે.

તેથી જે યોગીને મન સ્થિર કરવા અર્થે પ્રાણાયામમાં રુચિ છે, તેવા યોગીને પ્રાણાયામ સિદ્ધ થાય ત્યારે તેનું ચિત્ત ઉત્સાહિત થાય છે, અને ઉત્સાહિત થયેલું ચિત્ત પ્રાણાયામના બળથી યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે. આ ઉત્સાહ યોગનો ઉપાય છે. તેમાં યોગબિંદુ ગ્રંથ શ્લોક-૪૧૧નો સાક્ષીપાઠ આપેલ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે --

આ શ્લોકમાં મુનિને યોગનિષ્પત્તિનાં છ કારણો બતાવ્યાં છે : (૧) ઉત્સાહથી= વીર્યના ઉલ્લાસથી, (૨) નિશ્ચયથી=કર્તવ્ય કાર્યમાં એકાગ્ર પરિણામથી, (૩) ધૈર્યથી=સંકટ આવી પડે તોપણ પ્રતિજ્ઞાથી ચલાયમાન નહીં થવાના ધૈર્યથી, (૪) સંતોષથી=આત્મામાં રમણતાસ્વરૂપ સંતોષથી, (૫) તત્ત્વદર્શનથી='યોગ જ અહીં પરમાર્થ છે' એ પ્રમાણે સમાલોચનથી, (૬) જનપદના ત્યાગથી= ગતાનુગતિક લોકવ્યવહારના ત્યાગથી. આ છ વડે મુનિનો અર્થાત્ યોગીનો યોગ નિષ્પત્તિને પામે છે.

જે આ પ્રમાણે —

(૧) ઉત્સાહ=વીર્યનો ઉલ્લાસ :-

યોગ સાધવા માટે તત્પર થયેલા યોગીને જેનાથી પોતે કાર્ય સાધી શકે તેના પ્રત્યે રુચિ હોય છે, અને તે સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થાય તો ઉત્સાહ આવે છે. જેમ ઉત્તમ સામગ્રીથી ભગવાનની ભક્તિ કરીને ‘હું મારા આત્માનું કલ્યાણ કરું’ એવા પ્રકારના આશયવાળો શ્રાવક ભગવાનની ભક્તિ અર્થે કોઈક રીતે ધાર્યા પ્રમાણે ધનાદિ મળે તો ઉત્સાહમાં આવીને ભગવાનની ભક્તિ કરે છે, તેમ જે યોગીને મન સ્થિર કરવા માટે પ્રાણાયામ પ્રત્યે રુચિ છે, અને પોતે પ્રાણાયામ સાધી શકે ત્યારે તેને ઉત્સાહ આવે છે, કે ‘હવે હું પ્રાણાયામના બળથી મનને સ્થિર કરીને યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકીશ’, અને તેવા ઉત્સાહને કારણે મન સ્થિર કરવામાં વીર્યનો ઉલ્લાસ થાય છે, તેવા યોગી પ્રાણાયામના બળથી મન સ્થિર કરીને યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે.

(૨) નિશ્ચય=કર્તવ્યનો એકાગ્ર પરિણામ :-

કોઈ શ્રાવક ભગવાનની ભક્તિ કરવા તત્પર થયેલો હોય, અને તેને કર્તવ્યનો નિર્ણય હોય કે “આ ભગવાનની ભક્તિ જો તેમના ગુણોના સ્મરણપૂર્વક અને વીર્યના પ્રકર્ષથી કરવામાં આવે તો અસંગઅનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ દ્વારા સાક્ષાત્ વીતરાગતાનું કારણ છે; આમ છતાં તેનું ચિત્ત હજુ નિર્લેપતાને પામ્યું નથી, તેથી અસંગઅનુષ્ઠાનના કારણભૂત વચનઅનુષ્ઠાનરૂપ સંયમને પણ તે ગ્રહણ કરી શકતો નથી; છતાં ભગવાનની ભક્તિ અવશ્ય પરંપરાએ વીતરાગતાનું કારણ છે એવા નિશ્ચયપૂર્વક કરે તો ભગવાન પ્રત્યેનો વૃદ્ધિ પામતો આદરભાવ તેમના વચનાનુસાર ચાલવાની શક્તિનો સંચય કરાવીને અસંગઅનુષ્ઠાન દ્વારા વીતરાગતાનું કારણ બને છે માટે કર્તવ્યનો એકાગ્ર પરિણામ પણ યોગનો ઉપાય છે.”

(૩) ધૈર્ય=સંકટ આવી પડે તોપણ પ્રતિજ્ઞામાં અવિચલન :-

ઉત્સાહપૂર્વક યોગ સાધવા માટે તત્પર થયેલ યોગી પણ, લક્ષ્યનો સ્પષ્ટ નિર્ણય ન હોય તો લક્ષ્યને અનુકૂળ યત્ન કરી શકે નહીં; અને કોઈ યોગી ઉત્સાહપૂર્વક લક્ષ્યનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરીને યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હોય,

આમ છતાં પ્રવૃત્તિના પ્રારંભથી માંડીને નિષ્ઠા સુધી લક્ષ્યને અનુરૂપ સુદૃઢ ઉપયોગને પ્રવર્તાવવાનું ધૈર્ય ન હોય તો લક્ષ્યના ઉપયોગમાં સ્ખલનાઓ થાય છે; પરંતુ જે યોગી રાગાદિથી આકુળ થયા વગર પ્રતિજ્ઞાકાળ સુધી નિર્ણીત થયેલા લક્ષ્યને અનુરૂપ ઉપયોગને પ્રવર્તાવી શકે, તેનામાં ધૈર્ય છે; અને આવા ધૈર્યવાળા યોગી વચ્ચે કોઈ વિઘ્ન આવે તોપણ પોતાની શક્તિને અનુરૂપ તે વિઘ્નની ઉપેક્ષા કરીને લક્ષ્યને અનુરૂપ યત્ન કરે છે. વળી, જેઓમાં લક્ષ્યને સાધવાને અનુકૂળ ધૈર્ય નથી, તેઓને વિઘ્ન આવે તો તો યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં સ્ખલના થાય છે, પરંતુ બાહ્ય વિઘ્ન ન આવે તોપણ પ્રતિજ્ઞાકાળ સુધી તેઓ લક્ષ્યને અનુરૂપ પ્રયત્ન કરી શકતા નથી. માટે ધૈર્ય પણ યોગનિષ્પત્તિમાં કારણ છે.

(૪) સંતોષ=આત્મામાં રમણતારૂપ સંતોષ :-

યોગમાર્ગમાં ઉત્સાહથી પ્રવૃત્ત થયેલા યોગી ધૈર્યપૂર્વક યત્ન કરતા હોય, છતાં આત્મિક ભાવોમાં રહેવામાં તોષ ન હોય તો અલ્પકાળ પછી તે પ્રવૃત્તિમાં પોતાનો યત્ન થઈ શકતો નથી; પરંતુ જેનું ચિત્ત આત્મિક ભાવોમાં જ તોષ પામનારું છે, તેવા યોગી શક્તિ હોય તો અનવરત યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકે. જેમ સંયમના અર્થી પણ શ્રાવક મહાધૈર્યપૂર્વક સામાયિક-પૌષ્ઠ દ્વારા સંયમને અનુકૂળ શક્તિસંચય કરતા હોય, તોપણ આજીવન એ જ ભાવોમાં તોષ લઈ શકે તેવો પરિણામ જો તેઓને પ્રગટ્યો ન હોય, તો સામાયિક આદિ કાળમાં વર્તતા ઉત્તમ ભાવો પ્રત્યે ચિત્તનું આકર્ષણ હોવા છતાં, તે પ્રવૃત્તિને છોડીને ફરી સંસારની અન્ય પ્રવૃત્તિમાં તેઓ જોડાય છે; કેમ કે તે ભાવોમાંથી સતત તોષ લઈ શકે તેવું ઉત્તમ માનસ હજુ તેઓનું તૈયાર થયું નથી. તેથી આત્મિક ભાવોમાંથી તોષ લેવાનું માનસ પણ યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં કારણ છે.

(૫) તત્ત્વદર્શન='યોગ એ જ પરમાર્થ છે' એ પ્રમાણે સમાલોચન :-

યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા યોગીઓ ઉત્સાહથી પ્રવૃત્ત થયા હોય, કર્તવ્યનો સ્થિર નિર્ણય હોય, ધૈર્યપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતા હોય અને આત્મિક ભાવોમાં જ તોષ વર્તતો હોય, છતાં વારંવાર તત્ત્વનું સમાલોચન ન કરવામાં આવે તો

યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ શિથિલ થવાનો સંભવ રહે છે. તેથી યોગીઓ વારંવાર વિચારે છે કે “મનુષ્યભવનો પરમાર્થ યોગ જ છે, માટે લેશ પણ પ્રમાદ વિના યોગની નિષ્પત્તિ થાય તે રીતે જ મારે મન-વચન-કાયાને પ્રવર્તાવવા જોઈએ.” આ પ્રકારનું સૂક્ષ્મ સમાલોચન વારંવાર કરે તો ‘યોગમાર્ગ જ તત્ત્વ છે’ તેવો સ્પષ્ટ બોધ માનસમાં રહેવાથી યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ નિરાકુળ બને છે. માટે તત્ત્વદર્શન પણ યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં કારણ છે.

(૬) જનપદ ત્યાગ=ગતાનુગતિક લોકવ્યવહારનો ત્યાગ :-

જીવે અનાદિકાળથી ગતાનુગતિક પ્રવૃત્તિ કરી છે, પરંતુ શાસ્ત્રનિયંત્રિત પ્રવૃત્તિ કરી નથી. ગતાનુગતિક પ્રવૃત્તિ અનાદિભવઅભ્યસ્ત છે, તેથી યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયા પછી પણ પ્રતિક્ષણ શાસ્ત્રવિધિનું સમાલોચન કરીને, શાસ્ત્રથી નિયંત્રિત લક્ષ્યને અનુરૂપ પ્રયત્ન ન કરવામાં આવે તો યોગ નિષ્પન્ન થાય નહિ; અને જો ગતાનુગતિક પ્રવૃત્તિના નિવારણ પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો ઉત્સાહાદિ ભાવોપૂર્વક યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા યોગીને પણ ક્યારેક શાસ્ત્રવિધિથી અનિયંત્રિત પ્રવૃત્તિ થવાને કારણે તે અનુષ્ઠાન સમ્યગ્ યોગનિષ્પત્તિનું કારણ બનતું નથી. તેથી અસ્ખલિત યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ અર્થે ગતાનુગતિક લોકવ્યવહારનો ત્યાગ કરી શાસ્ત્રવ્યવહારથી પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ॥૧૮॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૭માં દ્રવ્યપ્રાણાયામ બતાવ્યો અને શ્લોક-૧૮માં પાતંજલ મતે દ્રવ્યપ્રાણાયામ ધારણા માટે કઈ રીતે ઉપયોગી છે, અને ભગવાનના શાસનમાં દ્રવ્યપ્રાણાયામને કોઈ પુરુષવિશેષ સિવાય કઈ રીતે અનુપયોગી કહ્યો છે, તેની સ્પષ્ટતા કરી. હવે ચોથી દૃષ્ટિવાળા યોગીને પ્રાણાયામ નામનું ચોથું યોગાંગ પ્રગટે છે, તે ભાવપ્રાણાયામ છે, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

રેચનાદ્ બાહ્યભાવાનામન્તર્ભાવસ્ય પૂરણાત્ ।

કુમ્ભનાત્રિશ્ચિતાર્થસ્ય પ્રાણાયામશ્ચ ભાવતઃ ॥૧૯॥

અન્વયાર્થ :-

બાહ્યભાવાનામ્ રેચનાત્=બાહ્ય ભાવોના રેચનથી, અન્તર્ભાવસ્ય પૂરણાત્= અંદરના ભાવોના પૂરણથી, નિશ્ચિતાર્થસ્ય ચ કુમ્ભનાત્=નિશ્ચિત અર્થના સ્થિરીકરણથી ભાવતઃ પ્રાણાયામઃ=ભાવથી પ્રાણાયામ છે. ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

બાહ્યભાવોના રેચનથી, અંદરના ભાવોના પૂરણથી અને નિશ્ચિત અર્થના સ્થિરીકરણથી ભાવથી પ્રાણાયામ છે. ॥૧૯॥

ટીકા :-

રેચનાદિતિ-બાહ્યભાવાનાં=કુટુંબદારાદિમમત્વલક્ષણાનાં રેચનાત્, અન્તર્ભાવસ્ય= શ્રવણજનિતવિવેકલક્ષણસ્ય પૂરણાત્, નિશ્ચિતાર્થસ્ય કુમ્ભનાત્=સ્થિરીકરણાચ્ચ, ભાવતઃ પ્રાણાયામોઽયમેવાવ્યભિચારેણ યોગાઙ્ગં, અત્ એવોક્તં - “પ્રાણાયામવતી ચતુર્થાઙ્ગભાવતો ભાવરેચકાદિભાવાદ્” (યો.વૃ.સ. શ્લોક-૫૭ વૃત્તિ) ઇતિ ॥૧૯॥

ટીકાર્થ :-

બાહ્યભાવાનાં ..... ભાવરેચકાદિભાવાદ્” (યો.વૃ.સ. શ્લોક-૫૭ વૃત્તિ) કુટુંબ, સ્ત્રી આદિમાં મમત્વસ્વરૂપ બાહ્ય ભાવોના રેચનથી, શ્રવણજનિત= શ્રવણગુણથી ઉત્પન્ન, એવા વિવેક સ્વરૂપ અંતર્ભાવના પૂરણથી અને નિર્ણીત અર્થના કુંભનથી=સ્થિરીકરણથી, ભાવથી પ્રાણાયામ છે. આ જ=ભાવથી પ્રાણાયામ જ, અવ્યભિચારથી યોગાંગ છે=યોગનું અવ્યભિચારી કારણ છે અર્થાત્ નિયત કારણ છે. આથી જ=પૂર્વમાં ભાવપ્રાણાયામ બતાવ્યો અને તે ભાવપ્રાણાયામ જ યોગાંગ છે આથી જ, કહેવાયું છે= યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથના શ્લોક-૫૭ની ટીકામાં કહેવાયું છે -

“ચોથા અંગના ભાવને કારણે પ્રાણાયામવાળી છે=પ્રાણાયામવાળી ચોથી દૃષ્ટિ છે; કેમ કે ભાવરેચકાદિનો ભાવ છે=સદ્ભાવ છે.” ‘ઇતિ’ શબ્દ યોગદૃષ્ટિ ગ્રંથના ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે. ॥૧૯॥

ભાવાર્થ :-

ભાવપ્રાણાયામના પ્રકાર :-

(૧) **બાહ્યભાવોના રેચનરૂપ પ્રાણાયામ :-** ચોથી દૃષ્ટિમાં તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાને અભિમુખ શ્રવણગુણ પ્રગટ્યો છે, શક્તિ અનુસાર તત્ત્વશ્રવણમાં યત્ન કરે છે, અને તેનાથી જે કંઈ બોધ થાય છે, તેને અનુરૂપ પોતાનામાં વર્તતા બાહ્ય ભાવોનો નિર્ણય કરીને રેચન કરે છે અર્થાત્ તે બાહ્ય ભાવોને કાઢવા માટે યત્ન કરે છે. જેમ પોતાને જે જે નિમિત્તોથી જ્યાં જ્યાં મમત્વ થતું હોય તેને સમ્યગ્ રીતે જાણીને, તે તે દુષ્કૃત પ્રત્યે વિમુખભાવ ઉત્પન્ન થાય તે રીતે દુષ્કૃતની નિંદા કરે તો પોતાનામાં વર્તતા બાહ્ય ભાવો કમસર ઓછા થાય છે, જે બાહ્ય ભાવોના રેચનરૂપ પ્રાણાયામ છે.

(૨) **અંતર્ભાવોના પૂરણરૂપ પ્રાણાયામ :-** તત્ત્વશ્રવણને કારણે જે કંઈ વિવેક ઉત્પન્ન થાય તે વિવેકરૂપ અંતર્ભાવનું આત્મામાં સ્થાપન તે પૂરણ છે. જેમ મુનિના માનસનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રવચનથી જાણે, અને 'આવું મુનિનું સ્વરૂપ જ મારે પ્રાપ્ત કરવું છે' તે પ્રકારે પુનઃ પુનઃ ચિંતવન કરે તે આત્મામાં અંતર્ભાવોના પૂરણરૂપ પ્રાણાયામ છે.

(૩) **નિર્ણીત અર્થના કુંભનરૂપ પ્રાણાયામ :-** અંતર્ભાવોનું પૂરણ કર્યા પછી તે ભાવોને સ્થિર કરવા માટેનો યત્ન તે કુંભન છે. જેમ મુનિભાવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ જાણીને પુનઃ પુનઃ ચિંતવન કરીને આત્મામાં તે ભાવોને બોધરૂપે પ્રવેશ કરાવ્યા પછી આત્મામાં તે મુનિભાવને પ્રગટ કરવા માટે જે યત્ન કરવામાં આવે છે, તે નિર્ણીત અર્થના કુંભનરૂપ પ્રાણાયામ છે, અને તેનાથી પોતાનામાં મુનિભાવ સ્થિર થાય છે.

આ ત્રણ પ્રકારનો ભાવપ્રાણાયામ છે અર્થાત્ બાહ્ય ભાવોને કાઢવાના પરિણામરૂપ અને અંતર્ભાવોને પૂરવાના પરિણામરૂપ અને અંદરમાં પૂરાયેલા ભાવોને તે રીતે આત્મામાં સ્થિર કરવાના યત્નરૂપ ત્રણ પ્રકારનો ભાવપ્રાણાયામ છે, અને આ ભાવપ્રાણાયામ અવ્યભિચારી યોગાંગ છે=ચિત્તનિરોધરૂપ યોગનું અંગ છે. ॥૧૯॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૯માં કહ્યું કે ચોથી દૃષ્ટિમાં ભાવપ્રાણાયામ હોય છે. હવે તે ભાવપ્રાણાયામથી કયો ગુણ પ્રગટે છે, તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

પ્રાણેભ્યોઽપિ ગુરુર્ધર્મઃ વિનિશ્ચયાત્ ।

પ્રાણાંસ્ત્યજન્તિ ધર્માર્થં ન ધર્મં પ્રાણસઙ્કટે ॥૨૦॥

અન્વયાર્થ :-

પ્રાણેભ્યોઽપિ=પ્રાણથી પણ ગુરુઃ=મહાન ધર્મઃ=ધર્મ છે, (ઈતિ=એ પ્રકારે) વિનિશ્ચયાત્=વિનિશ્ચય હોવાને કારણે=ભાવપ્રાણાયામથી નિશ્ચય થયેલો હોવાને કારણે ધર્માર્થં=ધર્મને માટે પ્રાણાન્=પ્રાણોનો ત્યજન્તિ=ત્યાગ કરે છે, પ્રાણસઙ્કટે=પ્રાણના સંકટમાં ધર્મ ન=ધર્મ નહીં=ધર્મનો ત્યાગ કરતા નથી. ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

“પ્રાણથી પણ મહાન ધર્મ છે” એ પ્રકારે વિનિશ્ચય હોવાને કારણે ધર્મને માટે પ્રાણોનો ત્યાગ કરે છે, પ્રાણના સંકટમાં ધર્મનો ત્યાગ કરતા નથી. ॥૨૦॥

ટીકા :-

પ્રાણેભ્યોઽપીતિ-પ્રાણેભ્યોપિ=ઈન્દ્રિયાદિભ્યોઽપિ ગુરુઃ=મહત્તરો ધર્મઃ, इत्यतो भावप्राणायामतो विनिश्चयात् ધર્માર્થં પ્રાણાંસ્ત્યજતિ, તત્રોત્સર્ગપ્રવૃત્તેઃ, અત એવ ન ધર્મં ત્યજતિ પ્રાણસઙ્કટે=પ્રાણકષ્ટે ॥૨૦॥

ટીકાર્થ :-

પ્રાણેભ્યોપિ ..... પ્રાણકષ્ટે । પ્રાણોથી પણ=ઈન્દ્રિયાદિથી પણ અર્થાત્ ઈન્દ્રિયાદિ દશ પ્રાણોથી પણ, ગુરુ=મહાન, ધર્મ છે, એ પ્રકારે આ ભાવપ્રાણાયામથી=શ્લોક-૧૯માં બતાવેલ ભાવપ્રાણાયામથી, વિનિશ્ચય હોવાને કારણે=નિર્ણય હોવાને કારણે, ધર્મ માટે પ્રાણોનો ત્યાગ કરે છે;

કેમ કે તેમાં=પ્રાણોના ત્યાગમાં ઉત્સર્ગથી પ્રવૃત્તિ છે. આથી જ પ્રાણના સંકટમાં=પ્રાણના કષ્ટમાં, ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી. ॥૨૦॥

✦ શ્લોકમાં 'ત્યજન્તિ' ના સ્થાને ટીકા પ્રમાણે 'ત્યજતિ' પાઠ જોઈએ.

ભાવાર્થ :-

દીપ્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓને પ્રાણથી પણ ધર્મનું અધિક મહત્ત્વ :-

ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવો ભાવપ્રાણાયામ કરે છે. તેથી ઉત્તમ ભાવવાળા બને છે અને તે ઉત્તમ ભાવને કારણે “પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મ મહાન છે” તેવો નિશ્ચય થયેલો હોય છે. તેથી ધર્મ માટે પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે. ફક્ત અપવાદથી પ્રાણ માટે ધર્મત્યાગ ન પણ કરે, તે બતાવવા માટે ટીકામાં કહ્યું કે પ્રાણત્યાગમાં ઉત્સર્ગથી પ્રવૃત્તિ હોય છે.

આશય એ છે કે પોતે ગ્રહણ કરેલ પ્રતિજ્ઞારૂપ ધર્મના રક્ષણ માટે પ્રાણનું સંકટ આવે તો પ્રાણના ભોગે પણ ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવો ધર્મનું રક્ષણ કરે. આમ છતાં, પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરવા જતાં સમાધિનો પ્રશ્ન આવે તો અપવાદથી સમાધિના રક્ષણ અર્થે દ્રવ્યપ્રાણના રક્ષણમાં યત્ન કરે છે. તેથી તેવા પ્રસંગે બાહ્ય પ્રતિજ્ઞાને ગૌણ કરીને દેહનું રક્ષણ કરે છે.

જેમ સુસાધુ જંગલમાંથી પસાર થતા હોય અને કોઈ હિંસક પ્રાણી સામેથી આવતું હોય અને પોતાની ચિત્તની ભૂમિકા એવી સંપન્ન હોય, તો સમિતિ આદિનું ઉલ્લંઘન કરીને દેહનું રક્ષણ કરવા યત્ન ન કરે, પરંતુ દેહના ભોગે પણ સમિતિ આદિના પાલનમાં જ યત્ન કરે. જેમ પૂ. વજ્રચાર્ય સામેથી આવતા સિંહને જોઈને વિચાર કર્યો કે “જો હું ત્વરાથી વૃક્ષ ઉપર ચઢી જાઉં તો દેહનું રક્ષણ થાય તેમ છે”, તોપણ જીવરક્ષાના શુભ પરિણામથી ઝાડ પર ન ચઢતાં તેઓ ત્યાં જ ધ્યાનમાં બેસી જાય છે, અને સિંહ આવીને તેમનો વિનાશ કરે છે તોપણ સમતાના પરિણામથી કેવળજ્ઞાનને પામે છે; અને જે સાધુ આવી સમાધિમાં રહી શકે તેવી ભૂમિકામાં નથી, તેથી દેહના રક્ષણ માટે યત્ન ન કરે તો, હિંસક પ્રાણીના હુમલાથી દુર્ધ્યાનને પ્રાપ્ત કરીને સંયમના પરિણામથી પણ ભ્રષ્ટ થાય તેવા હોય, તેવા સાધુને આશ્રયીને દેહના રક્ષણ માટે અપવાદથી વૃક્ષાદિ ઉપર ચડવાની ભગવાનની આજ્ઞા છે. તે રીતે ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવો

પણ જો ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિથી ધર્મનું રક્ષણ થતું હોય તો પ્રાર્થના ભોગે પણ ધર્મનું રક્ષણ કરે, અને અપવાદથી ધર્મના રક્ષણ અર્થે જ પ્રાર્થનું પણ રક્ષણ કરે. ॥૨૦॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૧૯માં બતાવ્યું કે ચોથી દૃષ્ટિવાળા યોગીઓ ભાવપ્રાણાયામ કરે છે, અને શ્લોક-૨૦માં બતાવ્યું કે ભાવપ્રાણાયામના ફળરૂપે ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવોને પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મનું અધિક મહત્ત્વ જણાય છે. હવે પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મનું અધિક મહત્ત્વ જણાવાને કારણે તેઓ ધર્મની વૃદ્ધિના અર્થે તત્ત્વશ્રવણમાં કેવો યત્ન કરે છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

પુણ્યબીજં નયત્યેવં તત્ત્વશ્રુત્યા સદાશયઃ ।

ભવક્ષારામ્ભસસ્ત્યાગાદ્વૃદ્ધિં મધુરવારિણા ॥૨૧॥

અન્વયાર્થ :-

એવં=આ રીતે=પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મને અધિક સ્વીકાર્યો એ રીતે, તત્ત્વશ્રુત્યા મધુરવારિણા=તત્ત્વશ્રુતિરૂપ મધુર પાણી દ્વારા સદાશયઃ=સદાશયવાળા યોગી ભવક્ષારામ્ભસસ્ત્યાગાદ્=ભવરૂપી ખારા પાણીના ત્યાગથી પુણ્યબીજં વૃદ્ધિં નયતિ=પુણ્યબીજની વૃદ્ધિને કરે છે. ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

આ રીતે તત્ત્વશ્રુતિરૂપ મધુર પાણી દ્વારા સદાશયવાળા યોગી, ભવરૂપી ખારા પાણીના ત્યાગથી પુણ્યબીજની વૃદ્ધિ કરે છે. ॥૨૧॥

ટીકા :-

પુણ્યબીજમિતિ-એવં=ધર્મસ્ય પ્રાણેભ્યોઽપ્યધિકત્વપ્રતિપત્ત્યા, તત્રોત્સર્ગપ્રવૃત્ત્યા, તત્ત્વશ્રુત્યા=તથાતત્ત્વશ્રવણેન મધુરવારિણા, સદાશયઃ=શોભનપરિણામઃ, ભવ-લક્ષણસ્ય ક્ષારામ્ભસસ્ત્યાગાત્, પુણ્યબીજં વૃદ્ધિં નયતિ । યથા હિ મધુરોદકયોગત-સ્તન્માધુર્યાનવગમેઽપિ બીજં પ્રરોહમાદત્તે, તથા તત્ત્વશ્રુતેરચિન્ત્યસામર્થ્યાત્તત્ત્વ-

વિષયસ્પષ્ટસંવિત્યભાવેऽપિ અતત્ત્વશ્રવણત્યાગેન તદ્યોગાત્ પુણ્યવૃદ્ધિઃ સ્યાદેવેતિ
ભાવઃ ॥૨૧॥

ટીકાર્થ :-

આ રીતે=શ્લોક-૨૦માં બતાવ્યું કે ચોથી દૃષ્ટિવાળા યોગી પ્રાણથી પાણ ધર્મને અધિક માને છે એ રીતે, ધર્મની પ્રાણથી પાણ અધિકપણાની પ્રતિપત્તિ હોવાના કારણે, ત્યાં=ધર્મમાં ઉત્સર્ગથી પ્રવૃત્તિ હોવાથી=ક્વચિત્ તેવા સંયોગમાં ધર્મથી અન્ય પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં ઉત્સર્ગથી=સામાન્યથી, ધર્મમાં જ ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવોની પ્રવૃત્તિ હોવાથી તત્ત્વશ્રુતિરૂપ મધુર પાણીથી=તે પ્રકારના તત્ત્વશ્રવણરૂપ મધુર પાણીથી અર્થાત્ બોધનું અવંધ્યકારણ બને તે પ્રકારના તત્ત્વશ્રવણરૂપ મધુર પાણીથી, સદાશયવાળા= સુંદર પરિણામવાળા, ભવસ્વરૂપ ખારા પાણીના ત્યાગથી, પુણ્યબીજની વૃદ્ધિ કરે છે.

‘ચથા’=પૂર્વમાં કહ્યું કે આ રીતે ચોથી દૃષ્ટિમાં રહેલા સદાશયવાળા યોગી તત્ત્વશ્રુતિરૂપ મધુર પાણી દ્વારા પુણ્યબીજની વૃદ્ધિ કરે છે, તે વાત ‘ચથા’થી સ્પષ્ટ કરે છે -

મધુર પાણીના યોગથી તેના માધુર્યના અનવગમમાં પાણ=જલની મધુરતા નહીં જાણવા છતાં પાણ, જે પ્રમાણે જ બીજ પ્રરોહને ધારણ કરે છે=વિકાસને પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રમાણે તત્ત્વશ્રુતિના અર્થિત્ય સામર્થ્યથી તત્ત્વવિષયક સ્પષ્ટ સંવિત્તિના અભાવમાં પાણ અતત્ત્વશ્રવણના ત્યાગ વડે તેના યોગથી= તત્ત્વશ્રવણના યોગથી, પુણ્ય વૃદ્ધિ થાય જ=પુણ્યબીજની વૃદ્ધિ થાય જ, એ પ્રમાણેનો ભાવ છે. ॥૨૧॥

ભાવાર્થ :-

તત્ત્વશ્રવણ ગુણનું માહાત્મ્ય :-

(૧) પુણ્યબીજની વૃદ્ધિ :- પૂર્વશ્લોકમાં બતાવ્યું કે ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવોને પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મનું અધિક મહત્ત્વ છે, તેથી ધર્મને સાંભળવાનો અભિમુખ ભાવ તેઓને અતિશય છે. આવા જીવોને તત્ત્વશ્રવણરૂપ મધુર પાણીનો યોગ

થાય તો તેઓમાં રહેલ પુણ્યબીજ=યોગમાર્ગને પ્રગટ કરે તેવું કલ્યાણના કારણીભૂત બીજ, વૃદ્ધિને પામે છે. જેમ બીજને મધુર પાણીનો યોગ થાય ત્યારે તે બીજ 'આ પાણી મધુર છે' તેવું સ્પષ્ટ જાણતું નથી, તોપણ તે બીજ મધુર પાણીના યોગથી વિકાસને પામે છે, તેમ ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવોને સૂક્ષ્મબોધ નહીં હોવાને કારણે તત્ત્વવિષયક સ્પષ્ટ સંવિત્તિનો અભાવ છે, આમ છતાં, તેઓમાં તત્ત્વશ્રવણગુણ પ્રગટયો છે, જે તત્ત્વના નિર્ણયનું અવંધ્યકારણ છે. આ તત્ત્વશ્રવણક્રિયામાં અચિંત્ય સામર્થ્ય છે, માટે તે તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયાથી આત્મામાં પૂર્વમાં પડેલા પુણ્યબીજની વૃદ્ધિ થાય જ છે; કેમ કે ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવો તત્ત્વશ્રવણકાળમાં તત્ત્વ ક્યાં રહેલું છે, તેને જાણવા માટે અત્યંત ઉપયુક્ત થઈને તત્ત્વશ્રવણમાં યત્ન કરે છે. તેથી તત્ત્વશ્રવણકાળમાં સ્વરુચિ પ્રત્યેના વલણરૂપ અતત્ત્વશ્રવણના ત્યાગપૂર્વક તેમનો તત્ત્વશ્રવણનો યોગ છે, જેથી આત્મામાં પડેલાં યોગબીજો વિકાસને પામે છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે ચાર દૃષ્ટિ સુધી જીવનું હજુ કંઈક અતત્ત્વ તરફનું વલણ પડ્યું છે, અને ત્રણ દૃષ્ટિ સુધીના જીવો તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયા કરતા હોય ત્યારે પણ સ્વવલણ અનુસાર તત્ત્વને કંઈક વિપરીત પણ જોડે, અને કંઈક તત્ત્વને યથાર્થ પણ પ્રાપ્ત કરે. તેથી ત્રણ દૃષ્ટિવાળા જીવોની તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયા અતત્ત્વશ્રવણના ત્યાગપૂર્વકની જ હોય છે એવો નિયમ નથી, પરંતુ ક્વચિત્ અતત્ત્વશ્રવણના ત્યાગપૂર્વક પણ હોય, તો ક્વચિત્ અતત્ત્વશ્રવણથી સંવલિત પણ હોય; કેમ કે તત્ત્વશ્રવણકાળમાં પણ પ્રથમની ત્રણ દૃષ્ટિવાળા જીવો ક્યારેક સ્વરુચિ પ્રમાણે પદાર્થને જોડે, તે પારમાર્થિક તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયા નથી, પરંતુ અતત્ત્વશ્રવણની ક્રિયા છે. આમ છતાં તત્ત્વ પ્રત્યેના પક્ષપાતને કારણે જે કંઈ યથાર્થ બોધ કરે છે, તે તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયાનું ફળ છે. તેથી ત્રણ દૃષ્ટિવાળા જીવો તત્ત્વશ્રવણથી પણ કંઈક તત્ત્વનો બોધ કરે છે; આમ છતાં તેઓ પ્રાયઃ અનાભોગબહુલ હોય છે. તેથી તેઓ પૂર્ણ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, જ્યારે ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવો તો તત્ત્વબોધનું અવંધ્ય કારણ બને તેવા તત્ત્વશ્રવણગુણવાળા હોય છે, અને તત્ત્વશ્રવણકાળમાં પોતાની રુચિ ક્યાંય તત્ત્વના વિભાગમાં વ્યાઘાતક ન બને તે રીતે તત્ત્વના પારમાર્થને જાણવા માટે

યત્ન કરતા હોય છે. તેથી તત્ત્વશ્રવણકાળમાં જ્ઞાનશક્તિની મંદતાને કારણે ઉપદેશકના વચનનું તાત્પર્ય પ્રાપ્ત ન થાય તો ઉપદેશકને પુનઃ પુનઃ પૂછીને તેનો નિર્ણય કરવા યત્ન કરે, પરંતુ ઉપદેશકના તાત્પર્યને છોડીને સ્વરુચિ અનુસાર પદાર્થને વિપરીત રીતે યોજવા યત્ન કરતા નથી. તેથી તેમની તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયા પદાર્થના સમ્યગ્બોધનું અવંધકારણ બને છે, અને આવા યોગી સત્શાસ્ત્રોના શ્રવણથી શીઘ્ર સમ્યક્ત્વને પામે છે.

અહીં યોગબીજ એટલે યોગમાર્ગ પ્રત્યે થયેલા પક્ષપાતથી આત્મામાં પડેલા સંસ્કારો. આ યોગબીજો આત્મામાં પડેલાં હોય અને તત્ત્વશ્રવણક્રિયા થાય ત્યારે તે યોગબીજો તત્ત્વની પ્રાપ્તિને અભિમુખ વિકાસને પામે છે; કેમ કે તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયા મધુર પાણીના યોગ જેવી છે અર્થાત્ જેમ મધુર પાણીનો યોગ બીજના વિકાસમાં પ્રબળ કારણ છે, તેમ ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવોમાં પ્રગટ થયેલી તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયા યોગનાં બીજોને વિકસાવવામાં પ્રબળ કારણ બને છે.

અહીં કહ્યું કે “ભવસ્વરૂપ ખારા પાણીના ત્યાગથી પુણ્યબીજ વૃદ્ધિને પામે છે.” તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જેમ બીજને ખારા પાણીનો યોગ હોય તો બીજ કરમાઈ જાય, પરંતુ ખારા પાણીના યોગને દૂર કરીને મધુર પાણીનો યોગ કરવામાં આવે તો તે બીજ ખીલે છે. તેમ યોગની પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં રહેલા જીવોમાં યોગ પ્રત્યેનું વલણ હોવા છતાં અસદ્ગ્રહ સર્વથા નિવર્તન પામ્યો નથી, અને ભવના કારણીભૂત એવો આ અસદ્ગ્રહ ખારા પાણી જેવો છે, અને જ્યાં સુધી તેના ત્યાગપૂર્વક તત્ત્વશ્રવણ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી યોગબીજ વૃદ્ધિ પામી શકે નહીં; અને ત્રણ દૃષ્ટિવર્તી જીવો તત્ત્વશ્રવણ કરતા હોય ત્યારે તત્ત્વશ્રવણગુણ નહીં પ્રગટેલો હોવાને કારણે ક્વચિત્ સ્વરુચિ અનુસાર કંઈક તત્ત્વને જોડે તેવો પણ સંભવ છે. તેથી ત્રણ દૃષ્ટિવર્તી જીવો ખારા પાણીના ત્યાગપૂર્વક મધુર જળ જેવી તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયા કરે તેવો નિયમ નથી; પરંતુ ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવો તો અવશ્ય શ્રવણકાળમાં તત્ત્વપ્રાપ્તિ માટે જ અત્યંત અભિમુખ થયેલા હોવાને કારણે અતત્ત્વ પ્રત્યેની રુચિરૂપ ખારા પાણીનો પોતાનામાં યોગ છે તેના ત્યાગપૂર્વક તત્ત્વશ્રવણમાં યત્ન કરે છે. તેથી તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયા અવશ્ય તત્ત્વના બોધમાં વિશ્રાંત પામે છે. ॥૨૧॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોકમાં કહ્યું કે તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયાથી પુણ્યબીજ વૃદ્ધિને પામે છે. વળી તે તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયાથી અન્ય શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

તત્ત્વશ્રવણતસ્તીત્રા ગુરુભક્તિઃ સુખાવહા ।

સમાપત્યાદિભેદેન તીર્થકૃદ્દર્શનં તતઃ ॥૨૨॥

અન્યથાર્થ :-

તત્ત્વશ્રવણતઃ=તત્ત્વશ્રવણથી સુખાવહા=સુખને લાવનારી=ઉભયલોકના સુખને કરનારી તીત્રા=ઉત્કટ ગુરુભક્તિઃ=ગુરુભક્તિ થાય છે. તતઃ=તેનાથી=ગુરુભક્તિથી સમાપત્યાદિભેદેન=સમાપત્તિ આદિ ભેદ વડે તીર્થકૃદ્દર્શનં=તીર્થકરનું દર્શન થાય છે. ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તત્ત્વશ્રવણથી સુખને કરનારી ઉત્કટ ગુરુભક્તિ થાય છે. તેનાથી સમાપત્તિ આદિ ભેદ વડે તીર્થકરનું દર્શન થાય છે. ॥૨૨॥

ટીકા :-

તત્ત્વેતિ-તત્ત્વશ્રવણતઃ તીત્રા=ઉત્કટા, ગુરૌ=તત્ત્વશ્રાવયિતરિ, ભક્તિઃ= આરાધ્યત્વેન પ્રતિપત્તિઃ, સુખાવહા=ઉભયલોકસુખકરી, તતો=ગુરુભક્તેઃ સમાપત્યાદિભેદેન તીર્થકૃદ્દર્શનં ભગવત્સાક્ષાત્કારલક્ષણં ભવતિ । તદુક્તં —

“ગુરુભક્તિપ્રભાવેણ તીર્થકૃદ્દર્શનં મતમ્ ।

સમાપત્યાદિભેદેન નિર્વાણૈકનિબન્ધનમ્” ॥ (યો.દૃ.સ. શ્લોક-૬૪)

સમાપત્તિરત્ર ધ્યાનજસ્પર્શના ભણ્યતે, આદિના તત્રામકર્મબન્ધવિપાકતદ્-ભાવાપત્યુપપત્તિપરિગ્રહઃ ॥૨૨॥

ટીકાર્થ :-

તત્ત્વશ્રવણથી સુખાવહા=સુખને લાવનારી=ઉભયલોકના સુખને કરનારી તીપ્રા=ઉત્કટ, ગુરુભક્તિ=તત્ત્વને સંભળાવનારા ગુરુમાં ભક્તિ=આરાધ્યપણારૂપે પ્રતિપત્તિ થાય છે. તેનાથી=ગુરુભક્તિથી, સમાપત્તિ આદિ ભેદથી ભગવાનના સાક્ષાત્કારસ્વરૂપ તીર્થકરનું દર્શન થાય છે.

તે કહેવાયું છે=શ્લોકમાં જે કહ્યું છે તે યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય શ્લોક-૬૪માં કહેવાયું છે -

“ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી નિર્વાણનું એક કારણ એવું સમાપત્તિ આદિના ભેદથી તીર્થકરનું દર્શન મનાયું છે.”

સમાપત્તિનો અર્થ કરે છે -

અહીં=તીર્થકરના વિષયમાં સમાપત્તિ=ધ્યાનથી સ્પર્શના કહેવાય છે. ‘સમાપત્ત્યાદિ’ માં રહેલા ‘આદિ’ પદથી તેના નામકર્મનો બંધ=તીર્થકરનામકર્મનો બંધ, વિપાકથી તેના ભાવની આપત્તિ=પ્રાપ્તિ, અને તેના ભાવની ઉપપત્તિ=તીર્થકરરૂપે થવું, તેનું ગ્રહણ કરવું. ॥૨૨॥

ભાવાર્થ :-

(૧) તત્ત્વશ્રવણથી પ્રાપ્ત થતું ફળ :-

(૨) ઉભયલોકના સુખને કરનારી ગુરુભક્તિ :-

ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવો તત્ત્વનું શ્રવણ કરે છે ત્યારે તત્ત્વાત્ત્વના વિભાગને અનુકૂળ સમ્યક્ ઊહ પ્રવર્તતો હોય છે, અને તેના કારણે તેઓને અવશ્ય તત્ત્વનો બોધ થાય છે; અને જ્યારે તત્ત્વનો બોધ થાય છે ત્યારે તે જીવો ગ્રંથિભેદ કરીને સમ્યક્ત્વ પામેલા હોય છે, અને ચોથી દૃષ્ટિવાળા જીવોને જે ગુરુ પાસેથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ તે ગુરુ પ્રત્યે ઉત્કટ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, જે આલોક અને પરલોક ઉભયલોકના સુખને કરનારી છે; કેમ કે ગુણવાન પ્રત્યેની ભક્તિને કારણે તે મહાત્મા જે કંઈ ઉચિત પ્રતિપત્તિ આદિ કરે છે, તેનાથી તેના ચિત્તમાં આસ્લાદ થાય છે. તેથી તે મહાત્માને આલોકમાં ચિત્તના સ્વાસ્થ્યરૂપ સુખનો અનુભવ થાય છે, અને તે

મહાત્માની ગુણવાનની ભક્તિ પરલોકના પણ હિતને કરનારી થાય છે. તેથી ગુરુભક્તિ ઉભયલોકના સુખને કરનારી છે, તેમ કહેલ છે.

(૩) ગુરુની ભક્તિથી પ્રકૃષ્ટ ફળરૂપે તીર્થકરનું દર્શન :-

ગુરુ પાસેથી જે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે તત્ત્વ સર્વજ્ઞ ભગવંતે બતાવેલો યોગમાર્ગ છે. તેથી જેને તત્ત્વશ્રવણને કારણે ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિ થઈ છે, તેને યોગમાર્ગના આઘ પ્રરૂપક એવા તીર્થકર પ્રત્યે પરમાર્થથી ભક્તિ છે. તેથી જ્યારે તે ગુણવાન એવા ગુરુની ભક્તિમાં તન્મય થાય છે, ત્યારે તેનો ઉપયોગ તીર્થકર સાથે તન્મયભાવવાળો છે. તેથી ગુરુભક્તિથી સમાપત્તિ આદિરૂપે ભગવાનનું દર્શન થાય છે અર્થાત્ સાક્ષાત્ ચક્ષુ સામે ભગવાન દેખાતા નથી, પરંતુ ગુરુ જે આ યોગમાર્ગ બતાવે છે, તે યોગમાર્ગના પ્રરૂપક તીર્થકરો છે, તેવો બોધ થવાથી તે યોગમાર્ગના પ્રરૂપક તીર્થકરોના ધ્યાનથી એકાગ્રતા આવે છે. તેથી ધ્યાનથી તીર્થકરનો સ્પર્શ થાય છે, જે સમાપત્તિરૂપ છે; અને તે સમાપત્તિકાળમાં ભાવનો પ્રકર્ષ થાય તો તીર્થકરનામકર્મનો બંધ થાય છે, જેના ફળરૂપે તીર્થકરના ભવની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને અંતે જ્યારે તીર્થકરનામકર્મ વિપાકરૂપે આવે છે, ત્યારે તીર્થની સ્થાપના કરીને અનેક જીવોની કલ્યાણની પરંપરાનું કારણ બને છે, અને તે સર્વ કલ્યાણની પરંપરાનું કારણ આ તત્ત્વશ્રવણથી પ્રગટ થયેલ તીવ્ર ગુરુભક્તિ છે.

અહીં ગુરુભક્તિનો અર્થ કર્યો કે ‘ભક્તિરારાધ્યત્વેન પ્રતિપત્તિઃ’ અર્થાત્ ‘આરાધ્યપણારૂપે પ્રતિપત્તિ’ તે ભક્તિ છે અર્થાત્ ‘આ ગુરુ મારા માટે આરાધ્ય છે તે રૂપે ગુરુનો સ્વીકાર.’

તેથી એ ફલિત થાય કે “આ ગુણવાન ગુરુ જે માર્ગ બતાવે તે માર્ગમાં સમ્યગ્ યત્ન કરીને તેમની આરાધના કરવાથી મારું હિત છે, અને આ ગુણવાન ગુરુની હું વૈયાવચ્ચ કરું કે જેથી તેમનામાં રહેલા ગુણોની આરાધના થાય.” આ પ્રકારનો જે બોધ તે ગુરુભક્તિ છે.

આ ચોથી દૃષ્ટિનું વર્ણન છે, અને ચોથી દૃષ્ટિમાં તત્ત્વશ્રવણગુણ પ્રગટે છે; પરંતુ ચોથી દૃષ્ટિમાં રહેલો તત્ત્વશ્રવણગુણ તીર્થકરનામકર્મ આદિના બંધનું કારણ નથી; કેમ કે મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં તીર્થકરનામકર્મનો બંધ થઈ શકે

નહીં. આમ છતાં ચોથી દૃષ્ટિમાં વર્તતો તત્ત્વશ્રવણગુણ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવે છે ત્યારે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી તત્ત્વશ્રવણથી પ્રગટ થયેલી તીવ્ર ગુરુભક્તિ સમાપ્તિ આદિરૂપે તીર્થંકરનું દર્શન કરાવે છે. માટે તત્ત્વશ્રવણના ફળરૂપે તીર્થંકરનામકર્મનો બંધ થાય છે, તેમ અહીં બતાવેલ છે, માટે કોઈ વિરોધ નથી. ॥૨૨॥

અવતરણિકા :-

ચોથી દૃષ્ટિમાં તત્ત્વશ્રવણગુણ પ્રગટેલો છે, અને તત્ત્વશ્રવણગુણપૂર્વકની તત્ત્વશ્રવણની ક્રિયા ચોથી દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવોમાં કેવું કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તે શ્લોક-૨૧માં બતાવ્યું. ત્યારપછી તત્ત્વશ્રવણગુણ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ દ્વારા પ્રકૃષ્ટ કેવું ફળ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે શ્લોક-૨૨માં બતાવ્યું. હવે જ્યાં સુધી જીવ ચોથી દૃષ્ટિમાં વર્તે છે, ત્યાં સુધી તત્ત્વશ્રવણગુણ હોવા છતાં સૂક્ષ્મબોધ કેમ નથી ? તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

કર્મવજ્રવિભેદેનાનન્તધર્મકગોચરે ।

વેદ્યસંવેદ્યપદજે બોધે સૂક્ષ્મત્વમત્ર ન ॥૨૩॥

અવ્યયાર્થ :-

કર્મવજ્રવિભેદેન=કર્મવજ્રના વિભેદથી અનન્તધર્મકગોચરે=અનંત ધર્મવિષયક વેદ્યસંવેદ્યપદજે બોધે=વેદ્યસંવેદ્યપદથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધમાં સૂક્ષ્મત્વમ્=સૂક્ષ્મપણું છે, અત્ર=અહીં=ચોથી દૃષ્ટિમાં ન=નથી=બોધમાં સૂક્ષ્મપણું નથી. ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

કર્મવજ્રના વિભેદથી અનંત ધર્મવિષયક વેદ્યસંવેદ્યપદથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધમાં સૂક્ષ્મપણું છે, અહીં નથી=ચોથી દૃષ્ટિમાં નથી. ॥૨૩॥

ટીકા :-

કર્મેતિ-કર્મેવ વજ્રમતિદુર્ભેદત્વાત્ તસ્ય વિભેદેનાનન્તધર્મકં=ભેદાભેદનિત્યત્વા-નિત્યત્વાદ્યનન્તધર્મશબલં યદ્વસ્તુ તદ્ગોચરે=વસ્તુનસ્તથાત્વપરિચ્છેદિનિ,

વેદ્યસંવેદ્યપદજે બોધે સૂક્ષ્મત્વં યત્તદ્ અત્ર=દીપ્રાયાં દૃષ્ટૌ ન ભવતિ, તદધોભૂમિકા-
રૂપત્વાદસ્યાઃ । તદુક્ત -

“ભવામ્બોધિસમુત્તારાત્ કર્મવજ્રવિભેદતઃ ।

જ્ઞેયવ્યાપ્તેશ્ચ કાત્સ્ન્યેન સૂક્ષ્મત્વં નાયમત્ર તુ” ॥ (યો.દૃ.સ. શ્લોક-૬૬) ॥૨૩॥

ટીકાર્થ :-

કર્મવં ..... નાયમત્ર તુ” ॥ (યો.દૃ.સ. શ્લોક-૬૬) અતિદુર્ભેદપણું હોવાથી= મુશ્કેલીથી ભેદાય તેવું હોવાથી, કર્મ જ વજ્ર છે. તેના વિભેદથી=તેના વિશેષરૂપે ભેદથી, અનંત ધર્મક વસ્તુ=ભેદાભેદ, નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ આદિ અનંત ધર્મોથી શબલ અર્થાત્ ચિત્ર એવી જે વસ્તુ તેના વિષયવાળા બોધમાં=વસ્તુના તથાત્વના પરિચ્છેદન કરનારા એવા વેદ્યસંવેદ્યપદથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધમાં જે સૂક્ષ્મપણું છે, તે અહીં=દીપ્રાદૃષ્ટિમાં નથી; કેમ કે આનું=દીપ્રાદૃષ્ટિનું, તેની અધોભૂમિકારૂપપણું છે=વેદ્યસંવેદ્યપદની નીચલી ભૂમિકારૂપપણું છે.

તે કહેવાયું છે=શ્લોકમાં કહ્યું તે ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ’ શ્લોક-૬૬માં કહેવાયું છે.

“ભવસમુદ્રમાંથી બહાર કાઢનાર હોવાથી, કર્મરૂપી વજ્રનો વિભેદ કરનાર હોવાથી અને સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞેયની સાથે વ્યાપ્તિ હોવાથી બોધમાં સૂક્ષ્મપણું છે. વળી આ=સૂક્ષ્મબોધ, અહીં=દીપ્રાદૃષ્ટિમાં નથી.” ॥૨૩॥

ભાવાર્થ :-

દીપ્રાદૃષ્ટિવાળા યોગીઓમાં સૂક્ષ્મબોધનો અભાવ :-

તત્ત્વને જોવામાં પ્રતિબંધક એવા અનંતાનુબંધી કષાયોને પેદા કરાવે તેવું કર્મ વજ્ર જેવું છે; કેમ કે અતિદુર્ભેદ છે. આથી જ અનંતકાળથી જીવ તેને ભેદી શક્યો નથી. તેવા કર્મના વિભેદથી જીવને અનંત ધર્માત્મક શબલ વસ્તુનો શબલરૂપે બોધ થાય છે. તે બોધ વેદ્યસંવેદ્યપદથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે બોધમાં સૂક્ષ્મપણું છે, અને આવું સૂક્ષ્મપણું દીપ્રાદૃષ્ટિમાં નથી; કેમ કે દીપ્રાદૃષ્ટિ વેદ્યસંવેદ્યપદની નીચલી ભૂમિકા છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવમાં તત્ત્વને જાણવા માટેનો તીવ્ર પક્ષપાત વર્તતો હોય, અને તત્ત્વાતત્ત્વના વિભાગમાં પરમ મધ્યસ્થભાવ વર્તતો હોય, અને તત્ત્વને બતાવનારા આપ્ત પુરુષના વચનના બળથી તત્ત્વનિર્ણય માટે યત્ન વર્તતો હોય, તો અનંતધર્માત્મક વસ્તુનો બોધ થાય છે, અને ત્યારે કર્મરૂપી ગ્રંથિનો ભેદ થાય છે. ગ્રંથિભેદથી થયેલા વેદ્યસંવેદ્યપદવાળા બોધમાં સૂક્ષ્મપણું છે અને આવું સૂક્ષ્મપણું દીપ્રાદૃષ્ટિમાં નથી. દીપ્રાદૃષ્ટિમાં આવું સૂક્ષ્મપણું કેમ નથી ? તે ગ્રંથકારશ્રી આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે. ॥૨૩॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોકમાં કહ્યું કે દીપ્રાદૃષ્ટિમાં સૂક્ષ્મબોધ નથી. તેથી અર્થથી પ્રથમની ચારે દૃષ્ટિઓમાં સૂક્ષ્મબોધ નથી એમ પ્રાપ્ત થયું. તેથી પ્રથમની ચારે દૃષ્ટિઓમાં બોધમાં સૂક્ષ્મપણું કેમ નથી ? તેમાં હેતુ બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

અવેદ્યસંવેદ્યપદં ચતસૃષ્ણાસુ દૃષ્ટિષુ ।

પક્ષિચ્છાયાજલચરપ્રવૃત્ત્યાભં યદુલ્બળમ્ ॥૨૪॥

અન્યથાર્થ :-

યદ્=યસ્માત્=જે કારણથી આસુ ચતસૃષુ દૃષ્ટિષુ=આ ચાર દૃષ્ટિઓમાં= મિત્રાદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં પક્ષિચ્છાયાજલચરપ્રવૃત્ત્યાભં=પક્ષીની છાયામાં જલચરની પ્રવૃત્તિની આભાવાળું=પક્ષીની છાયામાં 'આ જલચર છે' તેવી પ્રવૃત્તિના જેવી વેદ્યસંવેદ્યપદની આભા છે જેમાં એવું, યદુલ્બળમ્=અધિક અવેદ્યસંવેદ્યપદં= અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે. ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી આ મિત્રાદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં પક્ષીની છાયામાં 'આ જલચર છે' તેવી પ્રવૃત્તિના જેવી વેદ્યસંવેદ્યપદની આભા છે જેમાં એવું અધિક અવેદ્યસંવેદ્ય પદ છે. ॥૨૪॥

ટીકા :-

અવેદ્યેતિ-આસુ=મિત્રાદ્યાસુ ચતસૃષુ દૃષ્ટિષુ, યદ્=યસ્માદવેદ્યસંવેદ્યપદં
 ઉલ્બળમ્=અધિકં, પક્ષિચ્છાયાયાં જલસંસર્ગિન્યાં જલચર ધિયા જલચરપ્રવૃત્તિરિ-
 વાભા વેદ્યસંવેદ્યપદસમ્બન્ધિની યત્ર તત્તથા, તત્ર હિ ન તાત્ત્વિકં વેદ્યસંવેદ્યપદં,
 કિંતુ આરોપાધિષ્ઠાનસંસર્ગિતયાઽતાત્ત્વિકં, અત એવાનુલ્બળમિત્યર્થઃ, એતદપિ
 ચરમાસુ (પરમાસુ) ચરમયથાપ્રવૃત્તકરણેન એવેત્યાચાર્યાઃ । તદિદમભિ-પ્રેત્યોક્તં -

“અવેદ્યસંવેદ્યપદં યસ્માદાસુ તથોલ્બળમ્ ।

પક્ષિચ્છાયાજલચરપ્રવૃત્ત્યાભમતઃ પરમ્” ॥ (યો.દૃ.સ. શ્લોક-૬૭) ॥૨૪॥

ટીકાર્થ :-

આસુ ..... પરમ્ ॥” (યો.દૃ.સ. શ્લોક-૬૭) યદ્=યસ્માત્=જે કારણથી,
 આ મિત્રાદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ ઉલ્બળ છે=અધિક છે અર્થાત્
 વેદ્યસંવેદ્યપદના અંશો કરતાં અધિક અંશવાળું અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે.

વળી તે અવેદ્યસંવેદ્યપદવાળી ચાર દૃષ્ટિઓમાં વેદ્યસંવેદ્યપદ કેવું છે ? તે
 સ્પષ્ટ કરવા અર્થે કહે છે -

જલસંસર્ગી પક્ષીછાયામાં જલચરની બુદ્ધિને કારણે=‘આ જલચર છે’
 તેવી બુદ્ધિને કારણે, જલચરની પ્રવૃત્તિની જેમ=પક્ષીની છાયાને જોઈને
 ‘આ જલચર છે’ એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિની જેમ, વેદ્યસંવેદ્યપદ સંબંધી આભા
 છે જેમાં, તે તેવું છે=વેદ્યસંવેદ્યપદ સંબંધી આભાવાળું અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે.

તત્ર હિ=ત્યાં=પહેલી ચાર દૃષ્ટિમાં તાત્ત્વિક વેદ્યસંવેદ્યપદ નથી, પરંતુ
 આરોપને કારણે અધિષ્ઠાનની સાથે સંસર્ગીપણું હોવાથી=અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં
 વેદ્યસંવેદ્યપદનું આરોપણ હોવાના કારણે અવેદ્યસંવેદ્યપદરૂપ અધિષ્ઠાનની
 સાથે વેદ્યસંવેદ્યપદનું સંસર્ગીપણું હોવાથી, અતાત્ત્વિક વેદ્યસંવેદ્યપદ છે.
 આથી જ=આરોપને કારણે અધિષ્ઠાનની સાથે સંસર્ગીપણું હોવાને કારણે
 અતાત્ત્વિક વેદ્યસંવેદ્યપદ છે, આથી જ, અનુલ્બળ છે=અલ્પ છે=
 અવેદ્યસંવેદ્યપદ જેવું વેદ્યસંવેદ્યપદ ઉલ્કટ નથી, પરંતુ અવેદ્યસંવેદ્યપદ કરતાં
 અલ્પ છે, પરં એતદપિ=પરંતુ આ પણ=વેદ્યસંવેદ્યપદ પણ, આસુ=આમાં=પહેલી

ચાર દૃષ્ટિઓમાં, ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણથી જ છે, એ પ્રમાણે આચાર્યો કહે છે=યોગાચાર્યો કહે છે.

‘તદિદમભિપ્રેત્યોક્તં’ તે=શ્લોકમાં કહ્યું તે, આને અભિપ્રેત કરીને=પૂર્વમાં ગ્રંથકારે કહ્યું એને અભિપ્રેત કરીને, કહેવાયું છે=‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ’ શ્લોક-૬૭માં કહેવાયું છે –

“જે કારણથી આમાં=મિત્રાદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં, અવેદ્યસંવેદ્યપદ તેવું ઉલ્ભણ છે= તેવું ઉદ્ભૂત છે, તે કારણથી પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં સૂક્ષ્મબોધ નથી, એમ યોગદૃષ્ટિ પૂર્વશ્લોક-૬૬ સાથે સંબંધ છે. આનાથી=અવેદ્યસંવેદ્યપદથી પરં=બીજું વેદ્યસંવેદ્યપદ, પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં પક્ષીની છાયામાં જલચરની પ્રવૃત્તિના આકારવાળું છે.” ॥૨૪॥

નોંધ :- ટીકામાં ‘ચરમાસુ’ શબ્દના સ્થાને ‘પરમાસુ’ પાઠ હોય, તેમ લાગે છે. તેથી તે પ્રમાણે અમે અર્થ કરેલ છે. પાઠ ઉપલબ્ધ થયો નથી.

ભાવાર્થ :-

ચારે દૃષ્ટિઓમાં વર્તતા અવેદ્યસંવેદ્યપદ અને અંશથી પ્રગટેલા વેદ્યસંવેદ્યપદનું સ્વરૂપ :-

પૂર્વશ્લોકમાં કહ્યું કે દીપ્રાદૃષ્ટિમાં જે બોધ છે, તેમાં સૂક્ષ્મપણું નથી. સૂક્ષ્મપણું કેમ નથી ? તેમાં હેતુ બતાવતાં કહે છે –

જે કારણથી મિત્રાદિ ચારે દૃષ્ટિઓમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ ઉલ્ભણ છે=અધિક માત્રામાં છે, માટે દીપ્રાદૃષ્ટિના બોધમાં સૂક્ષ્મપણું નથી.

અહીં કહ્યું કે પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ અધિક છે. તેથી પ્રશ્ન થાય કે કોનાથી અધિક છે ? તેના સમાધાનરૂપે વેદ્યસંવેદ્યપદ કરતાં અધિક છે, તેમ બતાવવું છે. તેથી જિજ્ઞાસા થાય કે ચાર દૃષ્ટિઓમાં વેદ્યસંવેદ્યપદ કેવું છે ? તેના સમાધાનરૂપે કહ્યું કે પક્ષીની છાયામાં ‘આ જલચર છે’ તેવી પ્રવૃત્તિના જેવી વેદ્યસંવેદ્યપદની આત્મા અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં છે.

તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે પાણીમાં પક્ષીની છાયા પડતી હોય અને તે છાયાને જોઈને કોઈ કહે કે ‘આ જલચર છે,’ વસ્તુતઃ તે જલચર નથી; તેમ ચાર દૃષ્ટિ

સુધીના જીવોમાં યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ જોઈને કોઈને થાય કે ‘આ જીવોમાં વેદસંવેદપદ છે,’ વસ્તુતઃ ત્યાં વેદસંવેદપદ નથી, પરંતુ વેદસંવેદપદની પૂર્વભૂમિકારૂપ કંઈક યથાર્થ બોધ છે. તેથી ચાર દૃષ્ટિઓવર્તી જીવોમાં વર્તતા અવેદસંવેદપદમાં વેદસંવેદપદની કંઈક આત્મા દેખાય છે; માટે તે વેદસંવેદપદ તાત્વિક નથી, પરંતુ તત્સદૃશમાં આરોપને કારણે અવેદસંવેદપદમાં વેદસંવેદપદ સંસર્ગીરૂપે દેખાય છે, માટે અતાત્વિક છે; અને અતાત્વિક છે આથી જ અનુલ્બણ છે=અવેદસંવેદપદ જેવું અધિક માત્રામાં નથી, પરંતુ અલ્પમાત્રામાં છે; અને આ ચાર દૃષ્ટિમાં અતાત્વિક પણ જે વેદસંવેદપદ છે, તે ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણથી જ છે, એમ યોગાચાર્યો કહે છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે અપૂર્વકરણને કારણે ગ્રંથિભેદથી થયેલું વેદસંવેદપદ તાત્વિક છે, અને ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણથી થયેલું અતાત્વિક વેદસંવેદપદ ચાર દૃષ્ટિઓ સુધી છે.

અતાત્વિક શબ્દ બે અર્થમાં વપરાય છે : (૧) બાહ્ય આકારમાત્રથી સાદૃશ્ય હોય, પરંતુ ગુણથી કંઈ પણ સાદૃશ્ય ન હોય, તે અતાત્વિક કહેવાય. જેમ વેષ વિડંબક સાધુ. (૨) કંઈક ગુણથી સાદૃશ્ય હોવા છતાં તત્સમાન ગુણવાળું નથી, તે પણ અતાત્વિક કહેવાય. જેમ પ્રવ્રજ્યાકાળમાં પ્રગટ થતો અતાત્વિક સામર્થ્યયોગ.

અહીં અતાત્વિક એટલે ‘મિથ્યા’ અર્થમાં પ્રયોગ નથી, પરંતુ તાત્વિક સામર્થ્યયોગ ક્ષપકશ્રેણીમાં આવે છે, અને અતાત્વિક સામર્થ્યયોગ પ્રવ્રજ્યાકાળમાં આવે છે, તેમ ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ’માં કહેલ છે. તેથી એ ફલિત થાય કે જેમ મુખ્ય સામર્થ્યયોગ ક્ષપકશ્રેણીકાળમાં હોય છે, અને તેના કારણભૂત એવો સામર્થ્યયોગ પ્રવ્રજ્યાકાળમાં હોય છે; તેમ મુખ્ય વેદસંવેદપદ સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે; કેમ કે બંધ અને મોક્ષનાં કારણોને તે યથાર્થ જાણે છે, અને તેની પૂર્વભૂમિકારૂપ વેદસંવેદપદ ચાર દૃષ્ટિઓમાં હોય છે; કેમ કે ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવો પણ બંધ અને મોક્ષનાં કારણો કંઈક યથાર્થ જાણે છે. આમ છતાં ચાર દૃષ્ટિ સુધી બોધમાં વિપર્યાસ છે, તેથી અવેદસંવેદપદ વર્તે છે. માટે એકાંત વેદસંવેદપદ નથી, પરંતુ કંઈક અવેદસંવેદપદ છે અને કંઈક વેદસંવેદપદ છે, અને અવેદસંવેદપદ બળવાન છે. આથી જ ચાર દૃષ્ટિ સુધી આટલો યથાર્થ બોધ હોવા છતાં તે નિવર્તન પામતું નથી. ॥૨૪॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોકમાં કહ્યું કે ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવોમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ ઉલ્ભાણ છે અને વેદ્યસંવેદ્યપદ જલસંસર્ગી પક્ષીની છાયામાં જલચરની પ્રવૃત્તિની આભાવાળું છે. તેથી પ્રશ્ન થાય કે તાત્વિક વેદ્યસંવેદ્યપદ શું છે ? અને અવેદ્યસંવેદ્યપદ શું છે ? તે બતાવવા માટે કહે છે -

શ્લોક :-

વેદ્યં સંવેદ્યતે યસ્મિન્નપાયાદિનિબન્ધનમ્ ।

પદં તદ્વેદ્યસંવેદ્યમન્યદેતદ્વિપર્યયાત્ ॥૨૫॥

અન્યથાર્થ :-

અપાયાદિનિબન્ધનમ્ વેદ્યં=અપાયાદિનું કારણ એવું વેદ્ય સંવેદ્યતે=સંવેદન થાય છે યસ્મિન્=જેમાં=જે આશયસ્થાનમાં તદ્=તે વેદ્યસંવેદ્યમ્ પદં=વેદ્યસંવેદ્યપદ છે. એતદ્વિપર્યયાત્=આના વિપર્યયથી અન્યદ્=બીજું છે=અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે. ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અપાયાદિનું કારણ એવું વેદ્ય સંવેદન થાય છે જે આશયસ્થાનમાં, તે વેદ્યસંવેદ્યપદ છે. આના વિપર્યયથી બીજું=અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે. ॥૨૫॥

ટીકા :-

વેદ્યમિતિ-વેદ્યં=વેદનીયં=વસ્તુસ્થિત્યા તથાભાવયોગિસામાન્યેનાવિકલ્પક-જ્ઞાનગ્રાહ્યમિત્યર્થઃ, સંવેદ્યતે=ક્ષયોપશમાનુરૂપં નિશ્ચયબુદ્ધ્યા વિજ્ઞાયતે, યસ્મિન્ના-શયસ્થાને, અપાયાદિનિબન્ધનં=નરકસ્વર્ગાદિકારણં સ્ત્ર્યાદિ તદ્વેદ્યસંવેદ્યં પદં, અન્યદ્=વેદ્યસંવેદ્યપદં=એતદ્વિપર્યયાદ્=ઉક્તલક્ષણવ્યત્યયાત્ । યદ્યપિ શુદ્ધં યથાવદ્વેદ્યસંવેદનં માષતુષાદાવસમ્ભવિ, યોગ્યતામાત્રેણ ચ મિત્રાદિદૃષ્ટિષ્ઠ્વપિ સમ્ભવિ, તથાપિ વેદ્યસંવેદ્યપદપ્રવૃત્તિનિમિત્તં ગ્રન્થિભેદજનિતો રુચિવિશેષ એવેતિ ન દોષઃ ॥૨૫॥

ટીકાર્થ :-

વેદ્યં ..... ન દોષઃ । વેદ=વેદનીય=વસ્તુસ્થિતિથી તેવા પ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી અવિકલ્પક જ્ઞાનગ્રાહ્ય=વસ્તુ જે રૂપે રહેલી છે તે રૂપે વસ્તુની સ્થિતિથી ગ્રંથિભેદ દ્વારા રત્નત્રયીરૂપ ભાવમાર્ગને પ્રાપ્ત કર્યો છે તેવા પ્રકારના સર્વ ભાવયોગીથી સમાન પ્રકારના જ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય, અપાયાદિનું કારણ=નરક-સ્વર્ગાદિનું કારણ, એવી સ્ત્રી આદિ વેદ્ય, સંવેદન થાય છે જેમાં=ક્ષયોપશમને અનુરૂપ નિશ્ચયબુદ્ધિથી જણાય છે જે આશયસ્થાનમાં, તે=તે આશયસ્થાન, વેદ્યસંવેદ્યપદ છે. આના વિપર્યયથી=ઉક્ત લક્ષણના વ્યત્યયથી અર્થાત્ પૂર્વમાં જે વેદ્યસંવેદ્યપદનું લક્ષણ કર્યું, તેના વ્યત્યયથી અન્યત્=અન્ય અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે.

જોકે શુદ્ધ યથાવદ્ વેદ્યસંવેદન=નયનિક્ષેપાથી યુક્ત યથાર્થ વેદ્યનું સંવેદન, માસતુષાદિમાં અસંભવી છે. અને યોગ્યતામાત્રથી મિત્રાદિ દૃષ્ટિમાં પણ સંભવી છે=યોગ્યતામાત્રથી મિત્રાદિ દૃષ્ટિઓમાં પણ વેદ્યસંવેદ્યપદ સંભવી છે. માટે યોગ્યતામાત્રથી માસતુષાદિમાં વેદ્યસંવેદ્યપદ સ્વીકારી શકાય નહીં, તોપણ વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત ગ્રંથિભેદથી જનિત રુચિવિશેષ જ છે, એથી દોષ નથી=માસતુષાદિમાં યથાવદ્ વેદ્યસંવેદ્યપદ ઘટે છે, અને મિત્રાદૃષ્ટિમાં યથાવદ્ વેદ્યસંવેદ્યપદ ઘટતું નથી, માટે દોષ નથી. ॥૨૫॥

ભાવાર્થ :-

વેદ્યસંવેદ્યપદ અને અવેદ્યસંવેદ્યપદની ઓળખ :-

ગ્રંથિભેદ કરીને જેઓ સમ્યક્ત્વ પામ્યા છે, તે સર્વ યોગીઓમાં સમ્યગ્જ્ઞાન છે, સમ્યગ્ રુચિ છે અને અનંતાનુબંધી કષાયના વિગમનથી કંઈક સમ્યક્ચારિત્ર પણ છે, તેથી તે સર્વ ભાવયોગીઓ છે; અને સમ્યક્ત્વની આગળની ભૂમિકાવાળા દેશવિરતિધર આદિ પણ ભાવયોગીઓ છે; કેમ કે રત્નત્રયીરૂપ ભાવમાર્ગમાં તેઓ સર્વ પ્રવર્તે છે; અને તે સર્વ ભાવયોગીઓને એવો સ્થિર નિર્ણય છે કે “સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર જે કંઈ ઉચિત પ્રવૃત્તિ છે, તે સર્વ એકાંતે જીવનું હિત કરનાર છે, અને તેનાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ એકાંતે જીવનું અહિત કરનારી છે.” તેથી સર્વજ્ઞના વચનથી વિપરીત જે કંઈ સ્ત્રી આદિ વેદ્યનું વેદન થાય છે, તે

સંસારનું કારણ છે, અને મોક્ષને અનુકૂળ ભાવને ઉત્પન્ન કરાવે તે રીતે સ્ત્રી આદિનું વેદન થાય છે, તે જીવ માટે હિતનું કારણ છે; આ પ્રકારના અવિકલ્પક જ્ઞાનથી વેદ એવી વસ્તુ જે આશયસ્થાનમાં પોતાના ક્ષયોપશમને અનુરૂપ નિશ્ચયબુદ્ધિથી જણાય તે આશયસ્થાન વેદસંવેદપદ છે.

આશય એ છે કે સર્વ ભાવયોગીઓને આ એકાંત નિશ્ચય છે કે “સર્વજ્ઞના વચનથી વિપરીત પ્રવૃત્તિઓ જીવ માટે એકાંતે અહિતનું કારણ છે, અને સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર સર્વ ઉચિત પ્રવૃત્તિઓ એકાંતે હિતનું કારણ છે.” આમ છતાં, ક્ષયોપશમના ભેદને કારણે નિર્ણીત પણ તે બોધ તરતમતાવાળો હોય છે. આથી કેટલાક યોગીઓ સર્વજ્ઞના વચનના પરમાર્થને અનેક નયોથી યથાસ્થાને જોઈ શકે છે; અને જેમને તેવો ક્ષયોપશમ નથી, તોપણ સંગ્રહરૂપે, જે રીતે ભગવાને કહ્યું છે તે રીતે નિશ્ચયબુદ્ધિથી જાણે છે, તે સર્વને વેદસંવેદપદ છે, અને આનાથી વિપરીત લક્ષણવાળું અવેદસંવેદપદ છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે અપાયના કારણને અપાયના કારણરૂપે જે બોધમાં નિર્ણય ન થઈ શકે તે બોધ અવેદસંવેદપદરૂપ છે. આથી જ ચાર દૃષ્ટિ સુધીના જીવોને કોઈક સ્થાનમાં વિપરીત રુચિ છે, તે વિપરીત રુચિ પણ વિપરીત નથી પણ યથાર્થ રુચિ છે, તેવો ભ્રમ વર્તે છે; અને આથી સર્વજ્ઞના વચનને પોતે મનસ્વી રીતે જોડે છે, એટલું જ નહીં પણ તેને હિતના ઉપાયરૂપે જુએ છે, તે તેઓમાં વર્તતા અવેદસંવેદપદનું કાર્ય છે.

આ રીતે વેદસંવેદપદ અને અવેદસંવેદપદનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. ત્યાં શંકા થાય કે માસતુષાદિ મુનિઓને ભગવાને કહેલા નયનિક્ષેપાથી યુક્ત શાસ્ત્રનો બોધ નથી, તેથી શુદ્ધ એવું યથાવદ્ વેદસંવેદપદ કઈ રીતે સંભવે ? અર્થાત્ સંભવે નહીં. ત્યાં કોઈ વિચારકને સમાધાન થાય કે માસતુષાદિ મુનિઓને નયસાપેક્ષ બોધ નહીં હોવા છતાં તત્ત્વ પ્રત્યેનો તીવ્ર પક્ષપાત હોવાને કારણે, સામગ્રી મળતાં નયસાપેક્ષ બોધ થવાની યોગ્યતા પડી છે, માટે યોગ્યતાની દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો માસતુષાદિમાં પણ શુદ્ધ યથાવદ્ વેદસંવેદપદ સ્વીકારી શકાશે. તેને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે યોગ્યતામાત્રથી વેદસંવેદપદ માસતુષાદિ મુનિઓમાં સ્વીકારવામાં આવે તો મિત્રાદિ ચારે દૃષ્ટિઓમાં પણ વેદસંવેદપદની

યોગ્યતા છે; કેમ કે સમ્યગ્જ્ઞાનની પૂર્વભૂમિકારૂપ યથાર્થ જ્ઞાન ચારે દૃષ્ટિઓમાં છે. તેથી ચારે દૃષ્ટિઓમાં પણ વેદસંવેદપદ માનવાની આપત્તિ આવે; અને જો ચારે દૃષ્ટિઓમાં તાત્વિક વેદસંવેદપદ નથી, તો માસતુષાદિ મુનિઓમાં પણ યોગ્યતામાત્રથી તાત્વિક વેદસંવેદપદ કઈ રીતે સ્વીકારી શકાય ? આ પ્રકારની કોઈને શંકા થાય તેને સામે રાખીને ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે ગ્રંથિભેદજનિત રુચિવિશેષ જ વેદસંવેદપદ પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે, અને તેવી રુચિવિશેષ માસતુષાદિ મુનિઓમાં છે, અને ચારદૃષ્ટિવાળા જીવોમાં નથી. માટે માસતુષાદિ મુનિઓમાં તાત્વિક વેદસંવેદપદ છે, અને પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોમાં તાત્વિક વેદસંવેદપદ નથી.

આશય એ છે કે તત્ત્વના તીવ્ર પક્ષપાતપૂર્વક અને તત્ત્વાતત્ત્વના વિભાગ માટે પૂર્ણ મધ્યસ્થતાની પરિણતિરૂપ રુચિવિશેષ માસતુષાદિ મુનિઓમાં છે. તેથી માસતુષાદિ મુનિઓ “સર્વજ્ઞનું વચન એકાંત તત્ત્વ છે” તેવી સ્થિર રુચિ ધારણ કરીને મધ્યસ્થતાથી સ્વશક્તિ અનુસાર સર્વજ્ઞના વચનના પરમાર્થને જાણવા માટે ઉદ્યમવાળા છે, માટે માસતુષાદિ મુનિઓમાં તાત્વિક વેદસંવેદપદ છે. જ્યારે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવો મોક્ષના અર્થી છે અને મોક્ષના ઉપાયરૂપ તત્ત્વના પણ અર્થી છે, અને તત્ત્વ જાણવા પ્રત્યેના વલણવાળા પણ છે; આમ છતાં પૂર્ણ મધ્યસ્થતા નથી અને તત્ત્વનો ઉત્કટ પક્ષપાત નથી. તેથી કોઈક સ્થાનમાં સ્વરુચિ અનુસાર તત્ત્વને જોડે છે, તે અંશથી તેઓને તત્ત્વની વિપરીત રુચિ છે. માટે માસતુષાદિ મુનિઓ જેવી રુચિવિશેષ તેઓને નથી. તેથી પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોમાં વેદસંવેદપદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત એવી રુચિવિશેષ નથી. માટે ત્યાં તાત્વિક વેદસંવેદપદ નથી. માસતુષાદિ મુનિઓમાં તાત્વિક વેદસંવેદપદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત એવી ગ્રંથિભેદજનિત રુચિવિશેષ છે. માટે તાત્વિક વેદસંવેદપદ છે. ॥૨૫॥

અવતરણિકા :-

શ્લોક-૨૩માં કહ્યું કે દીપ્રાદૃષ્ટિના બોધમાં સૂક્ષ્મપણું નથી. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે સૂક્ષ્મપણું કેમ નથી ? તેથી શ્લોક-૨૪માં બતાવ્યું કે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓમાં અવેદસંવેદપદ અધિક છે અને વેદસંવેદપદ અલ્પ છે, માટે

સૂક્ષ્મબોધ નથી. ત્યાં જિજ્ઞાસા થાય કે વેદસંવેદ્યપદ શું છે ? અને અવેદ્યસંવેદ્યપદ શું છે ? તેથી શ્લોક-૨૫માં વેદ્યસંવેદ્યપદ અને અવેદ્યસંવેદ્યપદનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. ત્યાં જિજ્ઞાસા થાય કે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ જીવોમાં વેદ્યસંવેદ્યપદ છે, એટલામાત્રથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને સૂક્ષ્મબોધ છે, અને અવેદ્યસંવેદ્યપદવાળાને સૂક્ષ્મબોધ નથી, એમ કઈ રીતે નક્કી કરી શકાય ? તેથી કહે છે -

શ્લોક :-

અપાયશક્તિમાલિન્યં સૂક્ષ્મબોધવિઘાતકૃત્ ।

ન વેદ્યસંવેદ્યપદે વજ્રતળ્ડુલસન્નિભે ॥૨૬॥

અન્યથાર્થ :-

તળ્ડુલસન્નિભે વેદ્યસંવેદ્યપદે=વજ્રતંડુલ સદૃશ વેદ્યસંવેદ્યપદમાં સૂક્ષ્મબોધ-વિઘાતકૃત્=સૂક્ષ્મ બોધના વિઘાતને કરનારું અપાયશક્તિમાલિન્યં ન=અપાય શક્તિમાલિન્ય નથી=નરકાદિ અપાયશક્તિનું મલિનપણું નથી. ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

વજ્રના ચોખા સદૃશ વેદ્યસંવેદ્યપદમાં સૂક્ષ્મબોધના વિઘાતને કરનારું અપાયશક્તિનું મલિનપણું નથી. ॥૨૬॥

ટીકા :-

અપાયેતિ-અપાયશક્તિમાલિન્યં=નરકાદ્યપાયશક્તિમલિનત્વં સૂક્ષ્મબોધસ્ય વિઘાતકૃત્, અપાયહેત્વાસેવનક્લિષ્ટબીજસદ્ભાવાત્તસ્ય સજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમા-ભાવનિયતત્વાત્, ન વેદ્યસંવેદ્યપદે ઉક્તલક્ષણે વજ્રતળ્ડુલસન્નિભે, પ્રાયો દુર્ગતાવપિ માનસદુઃખાભાવેન તદ્વદ્વેદ્યસંવેદ્યપદવતો ભાવપાકાયોગાત્ ।

ટીકાર્થ :-

અપાયશક્તિમાલિન્યં ..... યોગાત્ । ઉક્ત લક્ષણવાળા=ગાથા-૨૫માં બતાવેલા લક્ષણવાળા, વજ્રના ચોખા જેવા વેદ્યસંવેદ્યપદમાં સૂક્ષ્મ બોધના વિઘાતને કરનારું અપાયશક્તિનું માલિન્ય=નરકાદિ અપાયશક્તિનું મલિનપણું, ન=નથી.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે અપાયશક્તિનું માલિન્ય સૂક્ષ્મબોધના વિઘાતને કરનારું કેમ છે ? તેથી કહે છે -

(અપાયશક્તિના માલિન્યમાં) અપાયહેતુના આસેવનના કિલષ્ટ બીજનો= વિપર્યાસનો, સદ્ભાવ હોવાથી અપાયશક્તિનું માલિન્ય સૂક્ષ્મબોધના વિઘાતને કરનારું છે, એમ અવ્યય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે અપાયહેતુના આસેવનના કિલષ્ટ બીજનો સદ્ભાવ હોવાથી સૂક્ષ્મબોધનો વિઘાત કેમ થાય છે ? તેથી કહે છે -

તેનું=અપાયહેતુના આસેવનના કિલષ્ટ બીજનું સદ્જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમના અભાવ સાથે નિયતપણું હોવાથી, અપાયશક્તિનું માલિન્ય સૂક્ષ્મબોધના વિઘાતને કરનારું છે.

પૂર્વમાં કહ્યું કે વજના યોખા જેવા વેદસંવેદ્યપદમાં સૂક્ષ્મબોધના વિઘાતને કરનારું અપાયશક્તિનું માલિન્ય નથી. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે વેદસંવેદ્યપદ વજના યોખા જેવું કેમ છે ? તેથી કહે છે -

પ્રાયઃ દુર્ગતિમાં પણ માનસ દુઃખનો અભાવ હોવાને કારણે તેની જેમ= વજના યોખાની જેમ, વેદસંવેદ્યપદવાળાને ભાવપાકનો અયોગ હોવાથી= તત્ત્વમાર્ગમાં વિપર્યાસરૂપ ભાવપાકનો અયોગ હોવાથી, વેદસંવેદ્યપદ વજના યોખા જેવું છે.

ભાવાર્થ :-

વેદસંવેદ્યપદનું વિશેષ સ્વરૂપ :-

શ્લોક-૨૩માં કહેલ કે દીપ્રાદૃષ્ટિના બોધમાં સૂક્ષ્મપણું નથી. દીપ્રાદૃષ્ટિના બોધમાં સૂક્ષ્મપણું કેમ નથી ? તે બતાવવા માટે કહે છે -

વજના યોખા જેવા વેદસંવેદ્યપદમાં સૂક્ષ્મબોધના વિઘાતને કરનારું અપાયશક્તિનું માલિન્ય નથી. તેથી અર્થથી એ પ્રાપ્ત થયું કે વેદસંવેદ્યપદ વગરના દીપ્રાદૃષ્ટિવાળા જીવોમાં સૂક્ષ્મબોધના વિઘાતને કરનારું અપાયશક્તિનું માલિન્ય છે. માટે દીપ્રાદૃષ્ટિમાં સૂક્ષ્મબોધ નથી, તેમ શ્લોક-૨૩ સાથે સંબંધ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે અપાયશક્તિનું માલિન્ય સૂક્ષ્મબોધનો વિઘાત કેમ કરે છે ? તેથી કહે છે -

પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોમાં અપાયના હેતુના આસેવનના કારણીભૂત ક્લિષ્ટ બીજરૂપ વિપર્યાસનો સદ્ભાવ છે, અને આ વિપર્યાસ સદ્જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમના અભાવની સાથે નિયત છે. માટે અપાયશક્તિનું માલિન્ય સૂક્ષ્મબોધના વિઘાતને કરનારું છે.

આશય એ છે કે જીવો નરક, તિર્યચાદિ દુર્ગતિઓની પરંપરાને પ્રાપ્ત કરે છે, તે સર્વનું મૂળ કારણ જીવમાં વર્તતો વિપર્યાસ છે, અને આ વિપર્યાસને કારણે જીવો દુર્ગતિઓના કારણીભૂત એવા આરંભ-સમારંભ સેવે છે અને દુર્ગતિઓની પરંપરાને પ્રાપ્ત કરે છે. આ વિપર્યાસ દૃષ્ટિબહારવર્તી જીવોમાં ઘણો છે, અને આથી જ તેઓ અનંતકાળ સુધી નરકાદિ દુર્ગતિઓના કારણભૂત એવા આરંભ-સમારંભનું સેવન કરીને સંસારના પરિભ્રમણને પ્રાપ્ત કરે છે. આ વિપર્યાસ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓમાં કંઈક ઓછો હોવા છતાં સર્વથા નષ્ટ થયો નથી, તેથી દુર્ગતિઓની પરંપરાનું કારણ બને તેવું મલિનપણું પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓમાં વિદ્યમાન છે અને તે સૂક્ષ્મ બોધના વિઘાતને કરનારું છે; કેમ કે સદ્જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમના અભાવની સાથે વિપર્યાસનું નિયતપણું છે. તેથી જે જીવોને વેદસંવેદ્યપદ પ્રગટેલું છે, તેઓમાં સદ્જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમભાવ વર્તે છે, તેથી તેઓમાં વિપર્યાસ નથી. માટે તેઓમાં દુરંત સંસારની પ્રાપ્તિનું કારણ બને તેવું માલિન્ય નથી.

વળી જેમ વજ્રના ચોખા રાંધવાથી રંધાવારૂપ વિક્રિયાને પામતા નથી, તેમ સૂક્ષ્મબોધવાળા જીવોને વિપરીત સંયોગોમાં પણ માનસિક વિપર્યાસ થવારૂપ દુઃખ થતું નથી; ક્વચિત્ શારીરિક પીડામાં દુર્ધ્યાનાદિ થાય તોપણ તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ બોધ હોવાને કારણે તત્ત્વરુચિમાં મ્હાનિ આવતી નથી. તેથી વેદસંવેદ્યપદવાળાને ભાવથી તત્ત્વમાર્ગની રુચિમાં કોઈ પરિવર્તન પ્રાપ્ત થતું નથી, તેથી વેદસંવેદ્યપદને વજ્રના ચોખા જેવું કહ્યું છે.

અહીં 'પ્રાયઃ દુર્ગતાવપિ'='પ્રાયઃ દુર્ગતિમાં પણ' એમ કહેવાથી એ બતાવવું છે કે સદ્ગતિઓમાં પણ ક્વચિત્ કર્મને વશ થઈને મહાઆરંભ અને મહાપરિગ્રહની

પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તોપણ ચિત્તમાં વિપર્યાસ થતો નથી; પરંતુ “નિરવઘ ભાવ જ જીવને માટે એકાંતે હિત છે,” એ પ્રકારે ચિત્ત સ્થિરબુદ્ધિવાળું હોય છે. તેથી અંતઃવૃત્તિથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનું ચિત્ત મોક્ષ અને મોક્ષના ઉપાયભૂત નિરવઘ આચારો પ્રત્યે બળવાન રુચિ ધરાવે છે. માટે કર્મને વશ થઈને મહાઆરંભ-મહાપરિગ્રહાદિની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તોપણ તેઓને ભાવપાકનો અયોગ છે.

‘પ્રાયઃ’ કહેવાથી એ કહેવું છે કે દુર્ગતિ આદિની પીડામાં માનસિક આર્તધ્યાન કે રૌદ્રધ્યાન થાય તોપણ, તત્ત્વમાર્ગમાં વિપર્યાસ થાય તેવું માનસ દુઃખ હોતું નથી; પરંતુ પોતાના ભૂતકાળનાં કર્મો યાદ કરીને તત્ત્વ તરફ પોતાનું ચિત્ત રાખવા યત્ન કરે છે. તેથી દુર્ગતિમાં પણ અન્ય જીવોને જેવું માનસ દુઃખ હોય છે, તેવું માનસ દુઃખ સમ્યગ્દષ્ટિને નથી; તે બતાવવા માટે પ્રાયઃ માનસ દુઃખ નથી, તેમ કહેલ છે અર્થાત્ સર્વથા માનસ દુઃખ નથી, એમ નહીં પરંતુ બહુલતાએ માનસ દુઃખ નથી.

ટીકા :-

एतच्च व्यावहारिकं वेद्यसंवेद्यपदं भावमाश्रित्योक्तं, निश्चयतस्तु प्रतिपतित-
सद्दर्शनानामनन्तसंसारिणां नास्त्येव वेद्यसंवेद्यपदभावः, नैश्चयिकतद्वति क्षायिक-
सम्यग्दृष्टौ श्रेणिकादाविव पुनर्दुर्गत्ययोगेन तप्तलोहपदन्यासतुल्याया अपि
पापप्रवृत्तेश्चरमाया एवोपपत्तेः ।

યથોક્ત -

“अतोऽन्यदुत्तरास्वस्मात् पापे कर्मागसोऽपि हि ।

तप्तलोहपदन्यासतुल्या वृत्तिः क्वचिद्यदि ॥

वेद्यसंवेद्यपदतः संवेगातिशयादिति ।

ચરમૈવ ભવત્યેષા પુનર્દુર્ગત્યયોગતઃ” ॥ (યો.દૃ.સ. શ્લોક-૭૦-૭૧) ઇતિ ॥૨૬॥

ટીકાર્થ :-

एतच्च ..... पुनर्दुर्गत्ययोगतः ॥ અને આ=શ્લોકમાં કહ્યું કે વજના ચોખા જેવા વેદ્યસંવેદ્યપદમાં સૂક્ષ્મબોધના વિદ્યાતને કરનારું અપાયશક્તિનું માલિન્ય નથી એ, વ્યવહારિક વેદ્યસંવેદ્યપદરૂપ ભાવને આશ્રયીને કહેવાયું. વળી

નિશ્ચયથી=નિશ્ચયનયથી, પ્રતિપતિત સદર્શનવાળા=ભ્રષ્ટ નિશ્ચયનયથી સમ્યગ્દર્શનવાળા, અનંત સંસારીઓને વેદસંવેદપદનો ભાવ નથી જ= ક્ષયોપશમભાવના સમ્યક્ત્વકાળમાં પણ વેદસંવેદપદનો ભાવ નથી જ; કેમ કે નૈશ્ચયિક તદ્દાન એવા ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં=નિશ્ચયનયને અભિમત એવા વેદસંવેદપદવાળા ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં, શ્રોણિક આદિની જેમ ફરી દુર્ગતિનો અયોગ હોવાને કારણે તપ્તલોહપદન્યાસ તુલ્ય પણ ચરમ જ પાપપ્રવૃત્તિની ઉપપત્તિ છે.

જે પ્રમાણે કહેવાયું છે=જે પ્રમાણે 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ' શ્લોક-૭૦-૭૧માં કહેવાયું છે -

“અતઃ=આનાથી=અવેદસંવેદપદથી, અન્યત્=બીજું=વેદસંવેદપદ ઉત્તરાસુ= સ્થિરાદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં છે. અસ્માત્=આનાથી=વેદસંવેદપદથી=કર્મના અપરાધના કારણે પણ, પાપમાં=પાપકર્મરૂપ હિંસાદિમાં વૃત્તિઃ=પ્રવૃત્તિ, જો કદાચિત હોય તો તપાવેલા લોઢા ઉપર પગના સ્થાપન તુલ્ય છે.” (યો.દ.સ. શ્લોક-૭૦-૭૧) ॥૭૦॥

“વેદસંવેદપદથી સંવેગના અતિશયને કારણે ણ્ણ=આ=પાપપ્રવૃત્તિ ચરમા એવ=છેલ્લી જ ભવતિ=થાય છે; કેમ કે ફરી દુર્ગતિનો અયોગ છે. શ્લોકમાં 'ઈતિ' પાદપૂર્તિમાં છે.” (યો.દ.સ. શ્લોક-૭૦-૭૧) ॥૭૧॥

ઉદ્ધરણ પછીનો 'ઈતિ' શબ્દ ઉદ્ધરણની સમાપ્તિમાં છે. ॥૨૬॥

ભાવાર્થ :-

વ્યવહારિક અને નૈશ્ચયિક વેદસંવેદપદ કયાં છે ? :-

શ્લોકમાં કહ્યું કે વજના ચોખા જેવા વેદસંવેદપદમાં સૂક્ષ્મબોધના વિઘાતને કરનારું અપાયશક્તિનું માલિન્ય નથી. એ કથન જીવમાં રહેલા વ્યવહારનયને અભિમત એવા વેદસંવેદપદરૂપ ભાવને આશ્રયીને કહેવાયું છે.

તેનાથી એ પ્રાપ્ત થાય છે કે ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવોમાં વ્યવહારનય વેદસંવેદપદ સ્વીકારે છે, અને તેવા ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવો પાપપ્રવૃત્તિ કરે તો તપ્તલોહપદન્યાસતુલ્ય કરતા હોય છે. તેથી તેઓની પાપપ્રવૃત્તિમાં નરકાદિ અપાયશક્તિનું માલિન્ય નથી. આમ છતાં ક્ષયોપશમભાવનું સમ્યક્ત્વ પાત પામી શકે છે, અને ક્ષયોપશમભાવના સમ્યક્ત્વથી પાત પામીને જીવો

અનંત સંસારી થાય છે ત્યારે અપાયશક્તિના માલિન્યવાળા થાય છે, અને દુરંત સંસારના પરિભ્રમણને કરે છે; તોપણ જે વખતે ક્ષયોપશમભાવનું સમ્યગ્દર્શન વિદ્યમાન છે, તે વખતે વિપર્યાસ નહીં હોવાથી ભગવાનના વચનથી કોઈ પણ વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરે ત્યારે ‘આ પ્રવૃત્તિ મારા માટે એકાંત અહિતનું કારણ છે.’ એવી સ્થિર બુદ્ધિ હોવાથી, તે પાપપ્રવૃત્તિ સંકંપ બને છે. તેથી તે સેવાયેલું પાપ નરકાદિ અપાયનું કારણ બનતું નથી. માટે વ્યવહારિક એવા પણ વેદસંવેદપદમાં અપાયશક્તિનું માલિન્ય નથી.

વળી નિશ્ચયનય તો સમ્યગ્દર્શનથી પાત પામેલા એવા અનંત સંસારીઓને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વકાળમાં પણ વેદસંવેદપદ સ્વીકારતો નથી, અને કહે છે કે જેનામાં વેદસંવેદપદ હોય, તેનામાં તપ્તલોહપદન્યાસતુલ્ય પણ પાપપ્રવૃત્તિ ચરમ જ હોય, અને જેનામાં ચરમ પાપપ્રવૃત્તિ નથી, તેનામાં વેદસંવેદપદ નથી. તેથી ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વવાળા જીવોમાં નિશ્ચયનય વેદસંવેદપદ સ્વીકારતો નથી.

અહીં વિશેષ એ છે કે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવો સંસારની પ્રવૃત્તિને પાપરૂપ માને છે, અને મોક્ષમાર્ગને પોતાના હિતનું કારણ માને છે, તેથી સ્વબોધને અનુરૂપ હિતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે; અને પ્રમાદવશ સંસારની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય ત્યારે તે પ્રવૃત્તિને પાપરૂપ માને છે, તેથી તેઓની તે પાપપ્રવૃત્તિ સંકંપ છે; પરંતુ જે અંશમાં સૂક્ષ્મબોધ નથી, તે અંશમાં ભગવાનના વચનથી વિપરીત રુચિ છે, અને તે વિપરીત રુચિ સ્વયં પાપરૂપ છે, અને તે વિપરીત રુચિથી જે કંઈ વિપરીત પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પણ પાપરૂપ છે, પરંતુ તેમાં પાપબુદ્ધિ નહીં હોવાને કારણે તે પાપપ્રવૃત્તિ સંકંપ નથી, પરંતુ નિષ્કંપ છે, અને નિષ્કંપ પાપપ્રવૃત્તિ નરકાદિ અપાયનું કારણ છે. તેથી ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોમાં અપાયશક્તિનું માલિન્ય કંઈક અંશથી છે.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવોમાં ભગવાનના વચનની સ્થિર રુચિ છે, અને ભગવાનના વચનથી વિપરીત નાનામાં નાની પ્રવૃત્તિ પણ તેઓને પાપરૂપ લાગે છે, અને આ પ્રવૃત્તિ પોતાના અહિતનું કારણ છે, તેમ પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેથી જો ક્વચિત્ તે પાપપ્રવૃત્તિ કરતા હોય તોપણ સંકંપ પાપપ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવોની પાપપ્રવૃત્તિ અપાયશક્તિના

માલિન્યવાળી નથી; આમ છતાં, ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વથી પાત થાય તો ફરી અપાયશક્તિનું માલિન્ય આવી શકે છે. તેથી નિશ્ચયનય ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવોમાં વેદસંવેદપદ સ્વીકારતો નથી.

જે જીવોને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, તેઓ પ્રાયઃ પાપપ્રવૃત્તિ કરે નહીં, અને ક્વચિત્ પાપપ્રવૃત્તિ કરતા હોય તો સકંપ પણ હોય અને ચરમ પણ હોય. તેથી નૈશ્ચયિક સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવોમાં નરકાદિ અપાયશક્તિનું માલિન્ય સર્વથા ગયેલું જ છે, પરંતુ ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવોની જેમ ફરીથી પ્રાપ્ત થાય તેવું નથી.

સારાંશ :-

(૧) દૃષ્ટિ બહારના જીવોમાં અપાયશક્તિનું માલિન્ય છે.

(૨) પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોમાં અપાયશક્તિનું માલિન્ય ઓછું છે, તોપણ સર્વથા ગયું નથી.

(૩) ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવોમાં=વ્યાવહારિક વેદસંવેદપદવાળા જીવોમાં, ક્ષયોપશમ ભાવના સમ્યક્ત્વ કાળમાં અપાયશક્તિનું માલિન્ય નહીં હોવા છતાં ફરી પ્રાપ્તિની યોગ્યતારૂપે અપાયશક્તિનું માલિન્ય વિદ્યમાન છે.

(૪) ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોમાં=નૈશ્ચયિક વેદસંવેદપદવાળા જીવોમાં, સર્વથા અપાયશક્તિનું માલિન્ય નથી. ॥૨૬॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોકમાં કહ્યું કે વેદસંવેદપદમાં સૂક્ષ્મબોધના વિદ્યાતને કરનારું અપાયશક્તિનું માલિન્ય નથી. તેથી એ પ્રાપ્ત થયું કે દીપ્રાદૃષ્ટિમાં અપાયશક્તિનું માલિન્ય હોવાને કારણે સૂક્ષ્મબોધ નથી. હવે દીપ્રાદૃષ્ટિના બોધમાં સૂક્ષ્મબોધ નથી, તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે અવેદસંવેદપદમાં અપાયશક્તિનું માલિન્ય કેમ છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

તચ્છક્તિઃ સ્થૂલબોધસ્ય બીજમન્યત્ર ચાક્ષતમ્ ।

તત્ર યત્પુણ્યબન્ધોઽપિ હન્તાપાયોત્તરઃ સ્મૃતઃ ॥૨૭॥

અન્યથાર્થ :-

ચ=અને અન્યત્ર=અવેદસંવેદપદમાં તચ્છક્તિઃ સ્થૂલબોધસ્ય બીજમ્=સ્થૂલબોધનું બીજ અપાયની એવી શક્તિ અક્ષતમ્=અક્ષત છે; યત્=જે કારણથી તત્ર=ત્યાં=અવેદસંવેદપદમાં પુણ્યબન્ધોઽપિ=પુણ્યબંધ પણ અપાયોત્તરઃ=અપાય છે ઉત્તરમાં જેને એવો સ્મૃતઃ=કહેવાયો છે. ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અને અવેદસંવેદપદમાં સ્થૂલબોધનું બીજ એવી તેની શક્તિ=અપાયની શક્તિ, અક્ષત છે; જે કારણથી ત્યાં પુણ્યબંધ પણ, અપાય છે ઉત્તરમાં જેને એવો કહેવાયો છે. ॥૨૭॥

શ્લોકમાં 'હન્ત' ખેદાર્થક અવ્યય છે.

ટીકા :-

તચ્છક્તિરિતિ-અન્યત્ર ચ=અવેદસંવેદપદે, તચ્છક્તિઃ=અપાયશક્તિઃ સ્થૂલબોધસ્ય બીજમક્ષતમ્=અનભિભૂતં, તત્ર=અવેદસંવેદપદે યત્=અસ્માત્ પુણ્યબન્ધોઽપિ હન્તાપાયોત્તરો=વિઘ્નનાન્તરીયકઃ સ્મૃતઃ, તતસ્તત્પુણ્યસ્ય પાપાનુબન્ધિત્વાત્ ॥૨૭॥

ટીકાર્થ :-

અન્યત્ર ..... પાપાનુબન્ધિત્વાત્ । અને અન્યત્ર=અવેદસંવેદપદમાં, સ્થૂલબોધનું બીજ એવી તેની શક્તિ=અપાયની શક્તિ અક્ષત છે=અનભિભૂત છે=યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિથી સંપૂર્ણ હણાઈ ગયેલું નથી, યત્=અસ્માત્=જે કારણથી, ત્યાં=અવેદસંવેદપદમાં, પુણ્યબંધ પણ 'અપાય છે ઉત્તરમાં જેને' એવો=વિઘ્નની સાથે અવિનાભાવિ, કહેવાયો છે; કેમ કે તે પુણ્યનું=અવેદસંવેદપદમાં બંધાતા પુણ્યનું પાપાનુબંધીપણું છે. ॥૨૭॥

ભાવાર્થ :-

અવેદસંવેદપદમાં અપાયશક્તિના માલિન્યને કારણે પાપાનુબંધી પુણ્યબંધ :-

દૃષ્ટિ બહારના જીવોમાં અવેદસંવેદપદ છે, અને પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવોમાં પણ કંઈક અવેદસંવેદપદ છે. વળી પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવોમાં

સ્થૂલબોધ છે, સૂક્ષ્મબોધ નથી, અને તે સ્થૂલબોધનું બીજ અપાયશક્તિ છે. તેથી પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવોમાં સૂક્ષ્મબોધના વિઘાતને કરનારું અપાયશક્તિનું માલિન્ય વિઘમાન છે. આ અપાયશક્તિ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિ સુધી અક્ષત છે=યોગમાર્ગના બોધથી અભિભૂત થઈ નથી. તેથી પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિ સુધીના જીવોને સૂક્ષ્મબોધ નથી. સૂક્ષ્મબોધ કેમ નથી ? તેમાં યુક્તિ બતાવે છે -

અવેદસંવેદપદમાં પુણ્યબંધ થાય છે, તે પણ અપાયના ઉત્તરવાળો છે અર્થાત્ તે પુણ્યબંધ ભાવિમાં અપાયને ઉત્પન્ન કરાવે તેવો છે; અને તે સ્પષ્ટ કરવા ટીકામાં કહ્યું કે આ પુણ્યબંધ 'વિઘ્નનાન્તરીયક'=યોગમાર્ગમાં વચ્ચે વિઘ્ન કરે તેવો છે; કેમ કે તે પુણ્ય પાપાનુબંધી છે.

આશય એ છે કે તત્ત્વના વિષયમાં જે કંઈ વિપર્યાસ છે, તે અવેદસંવેદપદરૂપ છે, અને પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિ સુધીના જીવોમાં કંઈક માર્ગાનુસારી બોધ થવા છતાં તત્ત્વના વિષયમાં વિપર્યાસ પણ વિઘમાન છે, અને આ વિપર્યાસ પાપના અનુબંધનું કારણ છે. તેથી પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવો યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે જે કંઈ પુણ્યબંધ કરે છે, તે પુણ્યબંધમાં વિપર્યાસના પરિણામને કારણે પાપાનુબંધીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે પુણ્ય જ્યારે વિપાકમાં આવશે ત્યારે પણ ફરી જીવને વિપર્યાસ પેદા કરાવશે, અને વિપર્યાસ એ દુરંત સંસારના પરિભ્રમણનું કારણ છે, તેથી નરકાદિ અપાયશક્તિના મલિનપણારૂપ આ વિપર્યાસ છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે દૃષ્ટિ બહારના જીવોમાં એકાંત વિપર્યાસ હોય છે. તેથી દૃષ્ટિ બહારના જીવો લેશ પણ યોગમાર્ગને અભિમુખ થયા નથી; અને પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવો યોગમાર્ગના અભિમુખ પરિણામવાળા છે, અને કંઈક યોગમાર્ગને સેવે પણ છે; આમ છતાં તત્ત્વના વિષયમાં કંઈક વિપર્યાસ પણ છે, અને તે વિપર્યાસ સામગ્રી મળતાં નિવર્તન પામે તેવો શિથિલ છે, છતાં વિપર્યાસ એ પાપના અનુબંધને કરનારો છે.

કોઈપણ જીવ શુભ કાર્ય કરતો હોય ત્યારે પુણ્ય બાંધે છે, તોપણ જો તે જીવમાં વિપર્યાસ હોય તો તે પુણ્યબંધ પાપના અનુબંધવાળો થાય છે. તેથી દૃષ્ટિ બહારના જીવોમાં તીવ્ર વિપર્યાસ હોવાને કારણે તેઓ સદનુષ્ઠાન દ્વારા

પુણ્ય બાંધતા હોય તોપણ એકાંતે પાપાનુબંધીપુણ્ય બાંધે છે; અને પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવોમાં કંઈક વિપર્યાસ ગયો છે, તે અપેક્ષાએ તેઓ પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય બાંધે છે. આથી મેઘકુમારને હાથીના ભવમાં પુણ્યાનુબંધીપુણ્યની પ્રાપ્તિ છે, એ પ્રકારનું શાસ્ત્રવચન છે; તોપણ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવોમાં જેમ માર્ગાનુસારી બોધને કારણે પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય બંધાય છે, તેમ વિપર્યાસને કારણે પાપાનુબંધી પુણ્ય પણ બંધાય છે. તેથી પુણ્યાનુબંધીપુણ્યની વિવક્ષા કરી ત્યારે તે જીવો પાપાનુબંધીપુણ્ય બાંધે છે, તેની વિવક્ષા કરેલ નથી; અને જ્યારે ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવો અવેદ્યસંવેદ્યપદને કારણે પાપાનુબંધીપુણ્ય બાંધે છે, એમ શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું, ત્યારે માર્ગાનુસારી બુદ્ધિથી જે પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય થાય છે, તેની વિવક્ષા કરી નથી; કેમ કે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં રહેલા જીવોમાં વર્તતા અવેદ્યસંવેદ્યપદ કૃત કેવું પુણ્ય બંધાય છે, તે અહીં બતાવવું છે. ॥૨૭॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વશ્લોકમાં બતાવ્યું કે ચાર દૃષ્ટિ સુધીના જીવોમાં સ્થૂલ બોધનું બીજ એવી અપાયશક્તિ વિદ્યમાન છે, તેથી તેઓને સૂક્ષ્મબોધ નથી. હવે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોમાં વૈરાગ્ય છે, તે પણ જ્ઞાનગમ્ભિત નથી, તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

પ્રવૃત્તિરપિ યોગસ્ય વૈરાગ્યાન્મોહગર્ભતઃ ।

પ્રસૂતેઽપાયજનનીમુત્તરાં મોહવાસનામ્ ॥૨૮॥

અન્વયાર્થ :-

(તત્ર=ત્યાં=અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં) મોહગર્ભતઃ વૈરાગ્યાત્=મોહગર્ભવાળા વૈરાગ્યથી યોગસ્ય પ્રવૃત્તિરપિ=યોગની પ્રવૃત્તિ પણ ઉત્તરામપાયજનની=ઉત્તરમાં અપાયને ઉત્પન્ન કરનારી મોહવાસનાં=મોહવાસનાને પ્રસૂતે=ઉત્પન્ન કરે છે. ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

(અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં) મોહગર્ભવાળા વૈરાગ્યથી યોગની પ્રવૃત્તિ પણ ઉત્તરમાં અપાયને ઉત્પન્ન કરનારી મોહવાસનાને ઉત્પન્ન કરે છે. ॥૨૮॥

❖ 'પ્રવૃત્તિરપિ' અહીં 'અપિ' થી એ કહેવું છે કે અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં બોધ તો અપાયશક્તિવાળો છે, પરંતુ પ્રવૃત્તિ પણ અપાયશક્તિને ઉત્પન્ન કરાવનાર એવી મોહવાસનાને ઉત્પન્ન કરે છે.

ટીકા :-

પ્રવૃત્તિરપીતિ-તત્રેતિ પ્રાક્તનમત્રાનુષ્ઠ્યતે, તત્ર મોહગર્ભતો વૈરાગ્યાત્ યોગસ્ય પ્રવૃત્તિરપિ સદ્ગુરુપારતન્ત્ર્યાભાવેઽપાયજનનીમુત્તરાં મોહવાસનાં પ્રસૂતે, મોહમૂલા-નુષ્ઠાનસ્ય મોહવાસનાઽવન્ધ્યબીજત્વાત્, અતોઽત્ર યોગપ્રવૃત્તિરપ્યકિઞ્ચિત્કરીતિ ભાવઃ ॥૨૮॥

ટીકાર્થ :-

તત્રેતિ ..... ભાવઃ । 'તત્ર' શબ્દની પૂર્વશ્લોક-૨૭માંથી અહીં અનુવૃત્તિ છે. ત્યાં=અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં, મોહગર્ભવાળા વૈરાગ્યથી યોગની પ્રવૃત્તિ પણ સદ્ગુરુના પારતંત્ર્યનો અભાવ હોતે છતે ઉત્તરમાં અપાયને ઉત્પન્ન કરાવનાર એવી મોહવાસનાને ઉત્પન્ન કરે છે; કેમ કે મોહમૂલવાળા અનુષ્ઠાનનું=મોહ છે મૂળમાં જેને એવા યોગના અનુષ્ઠાનનું, મોહવાસનાનું અવંધ્યબીજપણું છે. આથી=મોહમૂલક અનુષ્ઠાન મોહવાસનાનું અવંધ્ય બીજ છે આથી, અહીં=અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં=પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવોમાં વર્તતા અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં, યોગની પ્રવૃત્તિ પણ અર્કિચિત્કર છે, એ પ્રકારનો ભાવ છે. ॥૨૮॥

ભાવાર્થ :-

ચાર દૃષ્ટિ સુધી અવેદ્યસંવેદ્યપદ હોવાને કારણે વૈરાગ્ય પણ મોહથી ગર્ભિત :-

યોગની પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિ સુધી જીવમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે અને આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ વર્તતું હોય તેવા સમયે આ દૃષ્ટિમાં સ્વદર્શનનો ઇષદ્ રાગ હોય છે, જે મોહનો પરિણામ છે. તેથી ભવના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરીને ભવથી વિરક્ત થયેલા પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા યોગીઓમાં જે વૈરાગ્ય છે, તે પણ મોહગર્ભ છે, પરંતુ જ્ઞાનગર્ભ નથી; અને આ મોહગર્ભ વૈરાગ્યવાળા જીવોને સદ્ગુરુનું પારતંત્ર્ય ન મળે તો પોતાના મોહના પરિણામને અવસ્થિત રાખીને

યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે. તેથી તેવી મોહગર્ભ પ્રવૃત્તિથી મોહની વાસના ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી મોહગર્ભ વૈરાગ્યવાળા જીવો ઉત્તરમાં નરકાદિ અપાયને ઉત્પન્ન કરાવે એવી મોહવાસનાને ઉત્પન્ન કરે છે; કેમ કે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવો જે કંઈ અનુષ્ઠાન સેવે છે, તે સર્વ અનુષ્ઠાનમાં પણ વિપર્યાસરૂપ મોહ પડેલો છે. તેથી તે અનુષ્ઠાનથી ફરી અવશ્ય મોહવાસના પ્રગટ થવાની છે. તેથી પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોની યોગપ્રવૃત્તિ પણ અકિંચિત્કર છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે વિપર્યાસને પ્રધાન કરીને પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોની યોગની પ્રવૃત્તિ અકિંચિત્કર કહેલ છે, અને આ જીવોને ગુણવાનનું પારતંત્ર્ય મળે તો તેઓની યોગપ્રવૃત્તિ સફળ થાય, અન્યથા નહીં, તેમ બતાવવું છે. આથી જ ૧૫૦૦ તાપસોની મોહમૂલક પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રકારોએ અકિંચિત્કર કહી અને ગૌતમસ્વામીના યોગથી તેઓની પ્રવૃત્તિ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનારી થઈ. આ વાત માટે જુઓ ‘ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય ગ્રંથ’ પ્રથમ ઉલ્લાસ, ગાથા નં. ૭. ॥૨૮॥

અવતરણિકા :-

પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં સૂક્ષ્મબોધના વિઘાતને કરનારી અપાયશક્તિ વિઘમાન છે, તે વાત શ્લોક-૨૭માં બતાવી. વળી બતાવ્યું કે ત્યાં પુણ્યબંધ થાય છે, તે પણ પાપાનુબંધી થાય છે. વળી પહેલી ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવો યોગની પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે પણ મોહગર્ભિત વૈરાગ્યવાળી છે, તેથી દુર્ગતિની પ્રાપ્તિરૂપ અપાયને ઉત્પન્ન કરાવનારી મોહવાસનાને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં રહેલું અવેદ્યસંવેદ્યપદ કઈ રીતે અનર્થકારી છે, તે બતાવ્યું. હવે તે અવેદ્યસંવેદ્યપદકાળમાં યોગમાર્ગના સેવનથી બંધાતું પુણ્ય પણ કેવું હોય છે ? અને અવેદ્યસંવેદ્યપદને કારણે પાપ બંધાય છે, તે કેવું બંધાય છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

અવેદ્યસંવેદ્યપદે પુણ્યં નિરનુબન્ધકમ્ ।

ભવાભિનન્દિજન્તૂનાં પાપં સ્યાત્સાનુબન્ધકમ્ ॥૨૯॥

અન્યથાથ :-

અવેદ્યસંવેદ્યપદે=અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં, ભવાભિનન્દિજન્તૂનાં=ભવાભિનંદી જીવોને નિરનુબન્ધકં પુણ્યં=નિરનુબંધ પુણ્ય, સાનુબન્ધકમ્ પાપં=સાનુબંધ પાપ સ્યાત્=થાય છે. ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં ભવાભિનંદી જીવોને નિરનુબંધ પુણ્ય, સાનુબંધ પાપ થાય છે. ॥૨૯॥

ટીકા :-

અવેદ્યેતિ-અવેદ્યસંવેદ્યપદે પુણ્યં નિરનુબન્ધકમ્=અનુબન્ધરહિતં સ્યાત્, યદિ કદાચિત્ર સ્યાત્ પાપાનુબન્ધિ, સાનુબન્ધે તત્ર ગ્રન્થિભેદસ્ય નિયામકત્વાત્, ભવાભિનન્દિનાં=ક્ષુદ્રત્વાદિદોષવતાં જન્તૂનાં પાપં સાનુબન્ધકમ્=અનુબન્ધસહિતં સ્યાત્, રાગદ્વેષાદિપ્રાબલ્યસ્ય તદનુબન્ધાવન્ધ્યબીજત્વાત્ ॥૨૯॥

ટીકાર્થ :-

અવેદ્યસંવેદ્યપદે..... તદનુબન્ધાવન્ધ્યબીજત્વાત્ । અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં નિરનુબંધ=અનુબંધ રહિત, પુણ્ય થાય, જો કદાચિત્ પાપાનુબંધી ન થાય તો નિરનુબંધ પુણ્ય થાય; કેમ કે સાનુબંધ એવા તેમાં=પુણ્યમાં અર્થાત્ પુણ્યાનુબંધીપુણ્યમાં ગ્રંથિભેદનું નિયામકપણું છે.

અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં પુણ્ય નિરનુબંધ થાય તે બતાવ્યું. હવે અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં જીવો કેવી પ્રકૃતિવાળા છે ? અને કેવું પાપ બાંધે છે ? તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

ભવાભિનંદીઓને ક્ષુદ્રત્વાદિ દોષવાળા પ્રાણીઓને સાનુબંધ=અનુબંધ-સહિત પાપ થાય; કેમ કે રાગ-દ્વેષાદિ પ્રાબલ્યનું તેના અનુબંધનું અવંધ્ય-બીજપણું છે=પાપના અનુબંધનું અવંધ્યકારણપણું છે. ॥૨૯॥

❖ 'રાગદ્વેષાદિ' અહીં 'આદિ' થી મોહ=મિથ્યાત્વનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં નિરનુબંધ પુણ્યની પ્રાપ્તિ અને સાનુબંધ પાપની પ્રાપ્તિ :-

પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિ સુધીના જીવોમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ સર્વથા ગયું નથી, અને તે અવેદ્યસંવેદ્યપદ જ્યારે વર્તતું હોય ત્યારે જીવો યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય અને તેનાથી પાપાનુબંધી પુણ્ય ન બાંધતા હોય તો તે પુણ્ય નિરનુબંધ હોય છે.

આશય એ છે કે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવો અવેદ્યસંવેદ્યપદની અસરથી ઉપયુક્ત થઈને યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તો સ્વદર્શન પ્રત્યેનો રાગ કે સ્વરુચિ પ્રત્યેનો રાગ ઉપયોગરૂપે વર્તતો હોય, અથવા તો તત્ત્વ પ્રત્યેનો રાગ મ્લાન અવસ્થામાં વર્તતો હોય, તે વખતે જે અસદ્ગ્રહ ઉપયોગમાં સ્ફુરાયમાન થઈ રહ્યો છે, તેને કારણે ધર્મની પ્રવૃત્તિથી બંધાતું પુણ્ય પણ પાપાનુબંધી બંધાય છે; અને સ્વદર્શનના રાગનું વલણ ઉપયોગમાં વ્યક્ત પ્રવર્તતું ન હોય, આમ છતાં, તે વલણ નીચે પ્રવૃત્તિ થતી હોય ત્યારે ધર્મની પ્રવૃત્તિથી જે પુણ્ય બંધાય છે, તે નિરનુબંધ છે; કેમ કે સાનુબંધ પુણ્યાનુબંધીપુણ્યમાં ત્રિચિત્તેદનું નિયામકપણું છે.

તેનાથી એ ફલિત થાય કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો સાનુબંધ પુણ્ય બાંધી શકે, અને સમ્યક્ત્વ પામ્યા નથી તેવા અવેદ્યસંવેદ્યપદવાળા જીવોમાં મંદમંદ પણ મિથ્યાત્વનો ઉદય અવશ્ય વર્તે છે, અને તે મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપર્યાસ પણ વર્તે છે, અને તે મિથ્યાત્વનો ઉદય વ્યક્તરૂપે વિપર્યાસમાં પ્રવર્તતો હોય ત્યારે ધર્મની પ્રવૃત્તિથી પાપાનુબંધીપુણ્ય બંધાય છે, અને જ્યારે તે મિથ્યાત્વનો ઉદય ઉપયોગમાં વ્યક્તરૂપે પ્રવર્તતો ન હોય ત્યારે ધર્મની પ્રવૃત્તિથી બંધાતું પુણ્ય નિરનુબંધ છે.

વળી આ ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ હોવાને કારણે ભવાભિનંદીપણાના કંઈક અંશો પણ છે, તેથી ભવના કારણીભૂત એવા વિપર્યાસને સારરૂપે જુએ છે. તેથી આવા જીવો સંસારની પ્રવૃત્તિ કરીને પાપ બાંધતા હોય ત્યારે સાનુબંધ પાપ બાંધે છે; કેમ કે સાનુબંધ પાપમાં અનંતાનુબંધીના ઉદયથી પ્રગટ થયેલા રાગ-દ્વેષ અને મિથ્યાત્વના પ્રાબલ્યનું કારણપણું છે, અને પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિ સુધી જીવોમાં હજુ કંઈક અંશે પ્રબળ રાગ-દ્વેષ અને મિથ્યાત્વ વિદ્યમાન છે, ફક્ત ગુણવાન પુરુષના સાંનિધ્યથી તે નિવર્તન પામે તેવા છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોમાં જેમ અવેદસંવેદપદ છે, તેમ અતાત્વિક એવું વેદસંવેદપદ પણ છે, અને જે વેદસંવેદપદ છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિકાલિન એવા તાત્વિકવેદસંવેદપદનું કારણ છે, તેથી સર્વથા નિષ્ફળ નથી; અને જ્યારે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવો યોગબીજો ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે તેઓમાં રહેલું વેદસંવેદપદ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિને અભિમુખ પ્રવૃત્ત હોય છે, તે વખતે તેઓ પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય પણ બાંધે છે. આમ છતાં, તેની અહીં વિવક્ષા કરેલ નથી; કેમ કે અહીં અવેદસંવેદપદનું કાર્ય બતાવવું છે, પણ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં રહેલાં વેદસંવેદપદનું કાર્ય બતાવવું નથી. ॥૨૯॥

સારાંશ :-

પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવોમાં કંઈક અંશથી વેદસંવેદપદ છે, તો કંઈક અંશથી અવેદસંવેદપદ પણ છે, અને અવેદસંવેદપદ વેદસંવેદપદ કરતાં પ્રબળ છે.

(૧) જ્યારે આ જીવો યોગબીજો ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તેઓનું વેદસંવેદપદ ખીલી રહ્યું છે. તેથી તે અંશને આશ્રયીને પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય બાંધે છે.

(૨) સ્વદર્શનના રાગ નીચે ઉપયોગ પ્રવર્તતો હોય તો અવેદસંવેદપદ ખીલતું હોય છે. ત્યારે યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિથી બંધાતું પુણ્ય પાપાનુબંધી થાય છે.

(૩) જ્યારે સ્વદર્શનના રાગથી ઉપયુક્ત થઈને યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ નથી, ત્યારે અવેદસંવેદપદ વૃદ્ધિ પામી રહ્યું નથી, પરંતુ અવસ્થિત છે; અને યોગબીજોનું ગ્રહણ થાય તેવો ઉપયોગ પણ નથી, તેથી વેદસંવેદપદ પણ ખીલી રહ્યું નથી. તે વખતે યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિથી નિરનુબંધ પુણ્ય થાય છે. ॥૨૯॥

અવતરણિકા :-

અવેદસંવેદપદમાં પુણ્ય કેવું બંધાય છે ? અને પાપ કેવું બંધાય છે ? તે પૂર્વશ્લોકમાં બતાવ્યું. હવે અવેદસંવેદપદકાળમાં કેવો વિપર્યાસ છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

કુકૃત્યં કૃત્યમાભાતિ કૃત્યં ચાકૃત્યમેવ હિ ।

અત્ર વ્યામૂઢચિત્તાનાં કણ્ડૂકણ્ડૂયનાદિવત્ ॥૩૦॥

અન્યથાર્થ :-

કણ્ડૂકણ્ડૂયનાદિવત્=ખણ્જના રોગવાળાની ખણ્જાદિ ક્રિયાની જેમ વ્યામૂઢચિત્તાનાં=વ્યામૂઢ ચિત્તવાળાઓને અત્ર=અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં કુકૃત્યં કૃત્યમ્=કુકૃત્ય કૃત્ય કૃત્યં ચાકૃત્યમેવ હિ=અને કૃત્ય અકૃત્ય જ આભાતિ=લાગે છે. ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

ખણ્જના રોગવાળાની ખણ્જાદિ ક્રિયાની જેમ વ્યામૂઢ ચિત્તવાળાઓને અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં કુકૃત્ય કૃત્ય અને કૃત્ય અકૃત્ય જ લાગે છે. ॥૩૦॥

ટીકા :-

કુકૃત્યમિતિ-કુકૃત્યં=પ્રાણાતિપાતાદિ કૃત્યં=કરણીયમાભાતિ, કૃત્યં ચ=અહિંસાદિ અકૃત્યમેવ હિ=અનાચરણીયમેવ, અત્ર=અવેદ્યસંવેદ્યપદે વ્યામૂઢચિત્તાનાં=મોહગ્રસ્તમાનસાનાં, કણ્ડૂલાનાં કણ્ડૂયનાદિવત્, આદિના કૃમ્યાકુલસ્ય કુષ્ટિનો-ઽગ્નિસેવનગ્રહઃ, કણ્ડૂયકાદીનાં કણ્ડ્વાદેરિવ ભવાભિનન્દિનામવેદ્યસંવેદ્યપદાદેવ વિપર્યયધીરિતિ ભાવઃ ॥૩૦॥

ટીકાર્થ :-

કુકૃત્યં ..... ભાવઃ । ખણ્જના રોગવાળાઓની=ખણ્જક્રિયામાં સારભૂતતાની બુદ્ધિવાળાઓની, ખણ્જાદિ ક્રિયાની જેમ, વ્યામૂઢ ચિત્તવાળાઓને=મોહગ્રસ્ત માનસવાળાઓને, અહીં=અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં કુકૃત્ય=પ્રાણાતિપાતાદિ, કૃત્ય=કરણીય, અને કૃત્ય=અહિંસાદિ, અકૃત્ય જ=અનાચરણીય જ, લાગે છે. 'કણ્ડૂયનાદિવત્' માં રહેલા 'આદિ' શબ્દથી કૃમિથી આકુળ કોઢ રોગવાળાનું અગ્નિના સેવનનું ગ્રહણ કરવું. ખણ્જાદિ રોગવાળાઓને ખણ્જાદિની જેમ ભવાભિનંદીઓને અવેદ્યસંવેદ્યપદથી જ વિપર્યય બુદ્ધિ છે, એ પ્રમાણે ભાવ છે. ॥૩૦॥

ભાવાર્થ :-

અવેદ્યસંવેદ્યપદમાં વર્તતા વિપર્યાસનું સ્વરૂપ :-

દૃષ્ટિબહારવર્તી જીવોમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ પ્રકર્ષવાળું હોય છે. દૃષ્ટિબહારના જીવો કરતાં પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવોમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ કંઈક શિથિલ

હોય છે, તોપણ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિ સુધી અવેદ્યસંવેદ્યપદ વિદ્યમાન છે, અને તે વખતે તેઓનું મોહગ્રસ્ત માનસ હોય છે. તેથી ખણજ રોગવાળાને ખણજમાં જેમ સુખની બુદ્ધિ થાય છે, તેમ પ્રાણાતિપાતાદિ અઢાર પાપસ્થાનકો જીવ માટે કુકૃત્ય છે, તે તેઓને કૃત્યરૂપે લાગે છે, અને કૃત્યરૂપ જે અહિંસાદિ તે અકૃત્યરૂપે જ લાગે છે. જોકે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવો યમ-નિયમાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે અંશમાં તેઓનો વિપર્યાસ ગયો છે, તોપણ સર્વજ્ઞના વચનથી વિપરીત જે કંઈ મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે પ્રાણાતિપાતાદિના ભાવોસ્વરૂપ છે, અને તે જીવ માટે કુકૃત્ય છે, અને વિપર્યાસને કારણે આવા કુકૃત્યને પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવો કૃત્ય માને છે.

વળી ભગવાનના વચનાનુસાર પૂર્ણ યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ જીવ માટે કૃત્ય છે, પરંતુ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોને જે સ્થાનમાં બોધ નથી, તે યોગમાર્ગનું સ્થાન વિપર્યાસને કારણે અનાચરણીયરૂપે દેખાય છે. જેમ ખણજના સુખમાં આસક્ત એવો કોઈ ખણજનો રોગી ખણજના રોગથી પોતે સુખી છે તેમ માને, તેથી ખણજ મટાડવાનો અર્થ નથી, પરંતુ ખણજને ખણીને આનંદ લેવાનો અર્થ છે; તેમ અવેદ્યસંવેદ્યપદવાળા જીવો સંસારનાં કારણોને સેવીને કલેશમાંથી આનંદ લેવાના સ્વભાવવાળા છે, અને પરમ અકલેશરૂપ નિર્વાણના કારણીભૂત યોગમાર્ગમાંથી આનંદ લેવાના સ્વભાવવાળા નથી. તેથી મોક્ષમાર્ગને યથાવત્ સુખરૂપે જાણી શકતા નથી. માટે યોગમાર્ગના સેવનના કૃત્યને પણ અકૃત્યરૂપે જુએ છે.

જેમ ખણજના કેટલાક રોગીઓ ખણજના સુખને જ સુખરૂપે જોતા હોય છે, તેમ કેટલાક કુષ્ઠ રોગીઓના શરીરમાં કીડાઓ પડેલા હોય, અને તે કીડાઓથી જ્યારે વ્યાકુળ થાય ત્યારે અગ્નિ પાસે તાપશું કરવા બેસે તે વખતે અગ્નિના તાપથી તે કીડાઓ કંઈક નિશ્ચેષ્ટ જેવા થાય ત્યારે, તે કુષ્ઠરોગી જીવને શાતાનો અનુભવ થાય છે, અને કોઈક વિપર્યાસ બુદ્ધિવાળા તે કુષ્ઠરોગીને ‘આ શાતા જ પરમાર્થથી સુખ છે’ તેવી બુદ્ધિ હોય; તો તે કુષ્ઠરોગીને રોગ મટાડવાનું ગમે નહીં, પણ અગ્નિસેવનથી આનંદ લેવાનું ગમે. તેમ અવેદ્યસંવેદ્યપદવાળા જીવોને ઇન્દ્રિયોથી યથા આસ્વાદ્યમાં સુખબુદ્ધિ હોય છે, અને ‘આ જ પારમાર્થિક સુખ છે’ તેવો ભ્રમ વર્તે છે. જ્યારે વેદ્યસંવેદ્યપદને

પામેલા જીવો ઇન્દ્રિયોના વિકારોને વિકારરૂપે જોઈ શકે છે, અને નિર્વિકારી સુખને પારમાર્થિક સુખરૂપે જોઈ શકે છે, અને 'વિકારવાળી અવસ્થાનું સુખ તે પારમાર્થિક સુખ નથી' તેમ પણ જોઈ શકે છે.

ફલિતાર્થ :-

પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવોમાં જે અંશથી વેદસંવેદપદ છે, તે અંશથી પોતાના ભાવરોગને રોગરૂપે જાણીને મટાડવા યત્ન કરે છે. આમ છતાં તે જીવોમાં જે અંશથી અવેદસંવેદપદ છે, તે અંશથી વિપર્યાસ પણ છે. તેથી પોતાનામાં વર્તતો ભાવરોગ રોગરૂપે લાગતો નથી, પરંતુ સુખના ઉપાયરૂપે દેખાય છે. ॥૩૦॥

અવતરણિકા :-

અવેદસંવેદપદમાં કુકૃત્ય કૃત્ય લાગે છે અને કૃત્ય અકૃત્ય લાગે છે, તે પૂર્વશ્લોકમાં બતાવ્યું. હવે અવેદસંવેદપદવાળા જીવો કેવી પ્રવૃત્તિ કરીને અનર્થો પ્રાપ્ત કરે છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

एतेऽसच्चेष्टयात्मानं मलिनं कुर्वते निजम् ।

बडिशामिषवत्तुच्छे प्रसक्ता भोगजे सुखे ॥३१॥

અન્યચાર્થ :-

તુચ્છે ભોગજે સુખે=ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલા તુચ્છ સુખમાં બડિશામિષવત્= બડિશ આમિષની જેમ પ્રસક્તાઃ=ગૃહ્ણ એતે=આ=ભવાભિનંદી જીવો અસચ્ચેષ્ટ્યા=અસત્યેષ્ટાથી નિજમ્ આત્માનં=પોતાના આત્માને મલિનં કુર્વતે= મલિન કરે છે. ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલા તુચ્છ સુખમાં બડિશ આમિષની જેમ ગૃહ્ણ=મત્સ્યગલમાંસની જેમ ગૃહ્ણ ભવાભિનંદી જીવો અસત્યેષ્ટાથી પોતાના આત્માને મલિન કરે છે. ॥૩૧॥

ટીકા :-

एत इति-एते=भवाभिनन्दिनोऽसच्चेष्टया महारम्भादिप्रवृत्तिलक्षणया निजम्=आत्मानं मलिनं कुर्वते कर्मरजःसम्बन्धात्, बडिशामिषवत्=मत्स्यगलमांसवत्, तुच्छे=अल्पे रौद्रविपाके प्रसक्ता भोगजे=भोगप्रभवे सुखे ॥३१॥

ટીકાર્થ :-

एते ..... सुखे । भोगज=भोगથી ઉત્પન્ન થયેલા તુચ્છ=અલ્પ અને રૌદ્ર વિપાકવાળા સુખમાં બડિશ આમિષની જેમ=મત્સ્યગલમાંસની જેમ પ્રસક્ત=ગૃહ્ણ થયેલા આ=ભવાભિનંદી જીવો મહાઆરંભાદિ પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપ અસચ્ચેષ્ટાને કારણે પોતાના આત્માને કર્મરજના સંબંધથી મલિન કરે છે. ॥૩૧॥

✦ ‘महारम्भादिप्रवृत्तिलक्षणया’ અહીં ‘આદિ’ થી મહાપરિગ્રહાદિની પ્રવૃત્તિનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :-

दृष्टिबहारवर्ती जिवो ભવાભિનંદી છે, તેમ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવો પણ કંઈક અંશથી ભવનાં કારણોને સારરૂપે જુએ છે તેથી અંશથી ભવાભિનંદી છે, આથી વિકારી સુખને પણ સુખરૂપે જુએ છે. આથી જ તુચ્છ=અલ્પકાળ માટે સુખ આપનારા અને રૌદ્ર વિપાકવાળા એવા ઇન્દ્રિયોના ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખમાં ગૃહ્ણ બનીને મહાઆરંભાદિ પ્રવૃત્તિ કરીને કર્મ બાંધે છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે વેદ્યસંવેદ્યપદવાળા જીવો નિર્વિકારી સુખને પારમાર્થિક સુખરૂપે જુએ છે, પરંતુ જેઓને તેવી નિર્મળ સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞા પ્રગટી નથી, આમ છતાં યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત છે, તેવા પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવો પણ પોતાનામાં રહેલા વિપર્યાસને કારણે કોઈક સ્થાનમાં ઇન્દ્રિયથી થતા સુખમાં સુખબુદ્ધિ ધારણ કરીને કર્મ બાંધે છે, અને તેઓ ગૃહસ્થ અવસ્થામાં હોય તો દુર્ગતિનું કારણ મહાઆરંભાદિ પ્રવૃત્તિ પણ કરે; જ્યારે બાહ્યથી તેમના જેવી સમાન મહાઆરંભાદિની પ્રવૃત્તિ કરનારા પણ વેદ્યસંવેદ્યપદવાળા જીવો વિવેકવાળા હોવાથી અવેદ્યસંવેદ્યપદવાળા જીવોની જેમ આત્માને મલિન કરતા નથી. આથી જ વિવેકવાળા એવા ચક્રવર્તી આદિ, મોટાં રાજ્યોને ચલાવનારા હોવા છતાં

અને મહાપરિગ્રહવાળા હોવા છતાં, દુર્ગતિઓનું કારણ બને તેવાં કર્મો બાંધતા નથી.

✦ બડિશામિષવત્ અહીં 'બડિશામિષવત્' દૃષ્ટાંત આપ્યું, તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે.

માછલાને પકડવા માટે માછીમાર કાંટા પર માંસ ભરાવીને સમુદ્રાદિમાં જાળ નાંખે છે ત્યારે માંસના લુબ્ધ માછલાઓ માંસથી આકર્ષાઈ માંસ ખાઈ ક્ષણભર ખાવાનું સુખ અનુભવે છે, અને તત્કાળ કંટકના વેધથી અંતે મૃત્યુથી મહાવેદનાને અનુભવે છે. તેમ સંસારી જીવો સંસારના ભોગમાં આસક્ત બની ક્ષણભર ઇન્દ્રિયોના આસ્વાદને અનુભવે છે, અને તત્કાળ આસક્તિથી થયેલી વિસ્વળતાનો અનુભવ કરે છે, અને અંતે કર્મ બાંધીને દુરંત સંસારના પરિભ્રમણને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૩૧॥

અવતરણિકા :-

પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિ સુધી અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે અને તે અવેદ્યસંવેદ્યપદ કેવું અનર્થકારી છે ? તે વાત શ્લોક-૨૬ થી ૩૧ સુધી બતાવી. હવે અવેદ્યસંવેદ્યપદને જીતવા માટે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોએ શું યત્ન કરવો જોઈએ ? તે બતાવવા અર્થે કહે છે -

શ્લોક :-

અવેદ્યસંવેદ્યપદં સત્સંઙ્ગાગમયોગતઃ ।

તદ્ દુર્ગતિપ્રદં જેયં પરમાનન્દમિચ્છતા ॥૩૨॥

અન્વયાર્થ :-

તત્=તસ્માત્=તે કારણથી=શ્લોક-૨૬ થી ૩૧ સુધી બતાવ્યું એવા પ્રકારનું દારુણ વિપાકવાળું અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે તે કારણથી, પરમાનન્દમિચ્છતાં=પરમાનંદને ઇચ્છતા પુરુષે દુર્ગતિપ્રદં અવેદ્યસંવેદ્યપદં=દુર્ગતિને આપનાર એવા અવેદ્યસંવેદ્ય-પદને સત્સંઙ્ગાગમયોગતઃ=સત્સંગ અને આગમના યોગથી, જેયં=જીતવું જોઈએ.

॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી પરમાનંદને ઇચ્છતા પુરુષે દુર્ગતિને આપનાર એવા અવેદ્યસંવેદ્યપદને સત્સંગ અને આગમના યોગથી જીતવું જોઈએ. ॥૩૨॥

ટીકા :-

અવેદ્યેતિ-યતોઽસ્યાયં દારુણો વિપાકઃ તત્તસ્માદવેદ્યસંવેદ્યપદં દુર્ગતિપ્રદં= નરકાદિદુર્ગતિકારણં સત્સદ્ગાગમયોગતો=વિશિષ્ટસદ્ગાગમસમ્બન્ધાત્ પરમાનન્દં=મોક્ષસુખમિચ્છતા જેયં, અસ્યામેવ ભૂમિકાયામન્યદા જેતુમશક્યત્વાત્, અત એવાનુવાદપરોઽપ્યાગમ ઇતિ યોગાચાર્યાઃ, અયોગ્યનિયોગાસિદ્ધેરિતિ ।।૩૨।।

ટીકાર્થ :-

અવેદ્યેતિ-યતોઽસ્યાયં ..... જેયં । જે કારણથી આનો=અવેદ્યસંવેદ્યપદનો, આ=શ્લોક-૨૬ થી ૩૧ સુધી બતાવ્યું એ, દારુણ વિપાક છે, તે કારણથી સત્સંગ અને આગમના યોગથી=સત્પુરુષોના વિશિષ્ટ પ્રકારના સંગથી, અને આગમના વિશિષ્ટ પ્રકારના સંબંધથી, પરમાનંદને=મોક્ષસુખને, ઇચ્છતા એવા પુરુષે, દુર્ગતિને આપનાર=નરકાદિ દુર્ગતિનું કારણ એવા અવેદ્યસંવેદ્યપદને જીતવું જોઈએ.

પૂર્વમાં કહ્યું કે મોક્ષસુખને ઇચ્છનારાઓએ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતવું જોઈએ. ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે અવેદ્યસંવેદ્યપદ તો માત્ર મોક્ષના ઇચ્છનારાઓ માટે જ અહિતનું કારણ છે, તેવું નથી; પરંતુ સર્વ જીવો માટે અહિતનું કારણ છે. તેથી મોક્ષના ઇચ્છનારાઓએ જીતવું જોઈએ, તેમ કહેવાને બદલે ‘સર્વ જીવોએ જીતવું જોઈએ’ એમ કહેવું જોઈએ. તેથી કહે છે -

અસ્યામેવ ..... યોગાચાર્યાઃ, આ જ ભૂમિકામાં=મોક્ષની ઇચ્છાવાળા બને તેવી પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિની જ ભૂમિકામાં, સત્સંગ અને આગમના યોગથી અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતી શકાય તેમ છે. અન્યદા=અન્ય ભૂમિકામાં=આ ચાર દૃષ્ટિની ભૂમિકાની બહારના જીવો મોક્ષને અભિમુખ જ નથી થયા તે ભૂમિકામાં, જીતવા માટે અશક્યપણું છે=અવેદ્યસંવેદ્યપદને જીતવું અશક્ય છે. આથી જ=ચાર દૃષ્ટિવર્તી યોગ્ય જીવો જ પ્રયત્નથી અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતી શકે છે, પરંતુ દૃષ્ટિબહારવર્તી જીવોને સત્સંગ કે સદાગમ અવેદ્યસંવેદ્યપદને જિતાવી શકતા નથી આથી જ, અનુવાદપર જ આગમ છે, એ પ્રમાણે યોગાચાર્યો કહે છે; કેમ કે અયોગ્યમાં નિયોગની અસિદ્ધિ છે=દૃષ્ટિ બહારના

અયોગ્ય જીવોમાં આગમવચનથી અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતવા માટેના વ્યાપારની અસિદ્ધિ છે.

‘इति’ શબ્દ શ્લોકના કથનની સમાપ્તિમાં છે. ॥૩૨॥

✦ ‘અનુવાદપરોડપ્યાગમ’ અહીં ‘અપિ’ શબ્દ ‘એવકાર’ અર્થમાં છે.

ભાવાર્થ :-

શ્લોક-૨૬ થી ૩૧ સુધી વર્ણન કર્યું એ પ્રમાણે અવેદ્યસંવેદ્યપદ દારુણ વિપાકવાળું છે. તેથી ગ્રંથકારશ્રી મોક્ષસુખને ઇચ્છનારા એવા પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોને ઉદેશીને કહે છે કે સત્પુરુષોનો વિશિષ્ટ સંગ કરીને અને આગમનો વિશિષ્ટ સંબંધ કરીને, દુર્ગતિને આપનારા અવેદ્યસંવેદ્યપદને જીતવું જોઈએ; કેમ કે આ સંસારમાં યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત એવા પણ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોને માટે, આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ દુરંત સંસારનું કારણ છે. માટે મોક્ષના અર્થીએ મોક્ષમાર્ગમાં વિઘ્નભૂત એવા અવેદ્યસંવેદ્યપદને જીતવા માટે સત્પુરુષોનો સમાગમ કરવો જોઈએ; અને તે સમાગમ પણ માત્ર તેમના સાંનિધ્યથી સફળ થતો નથી, પરંતુ તેમના વચનના પરમાર્થને સમજીને તત્વાતત્વના નિર્ણય માટે ઉચિત યત્ન કરવાથી તેઓનો સંબંધ સફળ થાય છે; અને સત્શાસ્ત્રોનું પણ માત્ર વાંચન કરવાથી કે સાંભળવાથી સત્શાસ્ત્રો અવેદ્યસંવેદ્યપદને જીતવાનું કારણ બનતાં નથી, પરંતુ પરમ મધ્યસ્થતાને ધારણ કરીને, અનુભવને અનુરૂપ શાસ્ત્રવચનને જોડવા માટે યત્ન કરવામાં આવે, તો શાસ્ત્રોમાં બતાવાયેલ પારમાર્થિક તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેથી અવેદ્યસંવેદ્યપદ નિવર્તન પામે છે.

ગ્રંથકારશ્રી આ પ્રકારનો ઉપદેશ આપે છે, ત્યાં પ્રશ્ન થાય કે અવેદ્યસંવેદ્યપદ તો તત્ત્વના વિપરીત બોધરૂપ છે. તેથી સર્વ જીવોને માટે અહિતકારી છે. તેથી “સર્વ જીવોએ જીતવું જોઈએ”, એમ ગ્રંથકારે કહેવું જોઈએ. તેના બદલે “પરમાનંદને ઇચ્છતા જીવોએ જીતવું જોઈએ”, એમ કહીને યોગની પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોને ઉદેશીને અવેદ્યસંવેદ્યપદને જીતવાનું કેમ કહ્યું ? તેથી કહે છે --

“આ જ ભૂમિકામાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતી શકાય છે, અન્યદા જીતી શકાતું નથી.” આથી ગ્રંથકારશ્રી યોગની પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવોને અવેદ્યસંવેદ્યપદ

જીતવાનું કહે છે; કેમ કે અન્યને અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતવાનો ઉપદેશ આપવો નિષ્ફળ છે. તેથી ગ્રંથકારશ્રી અવેદ્યસંવેદ્યપદને જીતવા માટેના અધિકારી જીવોને ઉદેશીને જીતવા માટેનો ઉપદેશ આપે છે, અને પોતાની તે વાતની પુષ્ટિ કરવા અર્થે કહે છે કે “આથી જ અનુવાદપર જ આગમ છે”, તેમ યોગાચાર્યો કહે છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે જેમ આગમ પણ કોઈ જીવના અવેદ્યસંવેદ્યપદને જિતાવી શકતું નથી, તેમ ગ્રંથકારશ્રીનો ઉપદેશ પણ કોઈ જીવના અવેદ્યસંવેદ્યપદને જિતાવી શકતો નથી; પરંતુ જેમ આગમ યોગમાર્ગના કથનનો અનુવાદ કરે છે, તેમ ગ્રંથકાર પણ યોગ્ય જીવોને આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતવા જેવું છે, એવું કથન કરે છે; અને જીતવાનું કાર્ય તો યોગ્ય જીવ સ્વપરાક્રમથી જ કરે છે. તેથી જીતવાનો ઉપદેશ પણ આપવો હોય તો અધિકારીને આપવાથી તે સફળ બની શકે, અનધિકારીને અપાયેલો ઉપદેશ ક્યારેય સફળ બનતો નથી. આથી જ ગ્રંથકારશ્રીએ યોગ્ય જીવોને ઉદેશીને અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે આગમ તો સન્માર્ગમાં પ્રવર્તક છે. તેથી આગમને સન્માર્ગ પ્રવર્તક ન કહેતાં આગમ અનુવાદપર છે, તેમ યોગાચાર્યોએ કેમ કહ્યું ? તેથી કહે છે —

આગમ અયોગ્ય જીવોમાં નિયોગ કરતું નથી=સમ્યગ્ વ્યાપાર કરાવી શકતું નથી. તેથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આગમ તો પદાર્થનું નિરૂપણ માત્ર કરે છે, પ્રવૃત્તિ કરાવી શકતું નથી, પ્રવૃત્તિ તો જીવ સ્વપરાક્રમથી જ કરે છે. માટે યોગાચાર્યોએ કહ્યું કે આગમ અનુવાદપર જ છે અર્થાત્ માત્ર દિશા બતાવે છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે દૃષ્ટિબહારના જીવો ઉત્તમ પુરુષોના યોગથી કે સત્શાસ્ત્રોના યોગથી પણ પોતાનામાં રહેલા વિપર્યાસરૂપ અવેદ્યસંવેદ્યપદને કાઢી શકતા નથી; અને પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવર્તી જીવો સંસારથી ભય પામેલા છે, તત્ત્વના અર્થી છે અને મોક્ષે જવાના અભિલાષવાળા છે, તેથી યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે; અને આવા જીવો પણ અત્યંત માર્ગાનુસારી બુદ્ધિથી સત્શાસ્ત્રોમાં પ્રયત્ન ન કરે તો સૂક્ષ્મબોધ નહીં હોવાને કારણે ક્યાંક વિપરીત બોધ પણ થાય. આમ છતાં, જો તેઓ પ્રસ્તુત ઉપદેશને ગંભીરપણે વિચારે અને તે ઉપદેશ તેમના હૈયાને સ્પર્શે, તો પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવો સત્પુરુષોનો સંબંધ

વિશેષ રીતે કરે છે, જેથી સત્પુરુષોના વચનના બળથી અનુભવને અનુરૂપ શાસ્ત્રવચનો ઉચિત સ્થાને જોડીને પોતાનામાં રહેલા અવેદ્યસંવેદ્યપદનું નિવર્તન કરી શકે, અથવા તો અત્યંત મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી આગમનાં વચનોને ઉચિત રીતે જોડવા યત્ન કરે તો શાસ્ત્રવચનથી અનુભવને અનુરૂપ પદાર્થો તેમને દેખાય છે. તેથી પોતાનામાં રહેલા વિપર્યાસરૂપ અવેદ્યસંવેદ્યપદને તેઓ કાઢી શકે છે; અને જો પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિવાળા જીવો પણ પ્રસ્તુત વચનને ગંભીરતાથી વિચાર્યા વગર સત્પુરુષોનો સમાગમ કરતા હોય, કે આગમનો અભ્યાસ કરતા હોય, તોપણ તે સત્પુરુષોનો સમાગમ કે આગમનો અભ્યાસ વિશિષ્ટ સંબંધવાળો ન થાય તો તેનાથી પોતાનામાં રહેલો વિપર્યાસ જતો નથી, અને યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત હોવાને કારણે તેઓ આરાધક છે, તોપણ બોધમાં રહેલા વિપર્યાસને કારણે દીર્ઘસંસારની અનુબંધશક્તિનો ઉચ્છેદ કરી શકતા નથી. તેથી અવેદ્યસંવેદ્યપદની અનર્થકારિતા બતાવ્યા પછી તેને જીતવા માટેનો ઉપદેશ ગ્રંથકારે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં આપ્યો છે. ॥૩૨॥

इति तारादित्रयद्वात्रिंशिका ॥२२॥

“अवेद्यसंवेद्यपदं सत्सङ्गागमयोगतः ।
तद् दुर्गतिप्रदं जेयं परमानन्दमिच्छता ॥”

“ते कारणथी=दारुण विपाकवाणुं अवेद्यसंवेद्यपद છે
તે કારણથી, પરમાનંદને ઈચ્છતા પુરુષે
દુર્ગતિને આપનાર એવા અવેદ્યસંવેદ્યપદને
સત્સંગ અને આગમના યોગથી જીતવું જોઈએ.”

: પ્રકાશક :

ગિતાર્થગંગા

પ, જૈન મર્ચન્ટ સોસાયટી, ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

ટેલિ./ફેક્સ : (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૯૧૧, ફોન : (૦૭૯) ૩૨૯૧૧૪૭૧

E-mail : gitarthganga@yahoo.co.in

DESIGN BY

9824048680
9428500401